

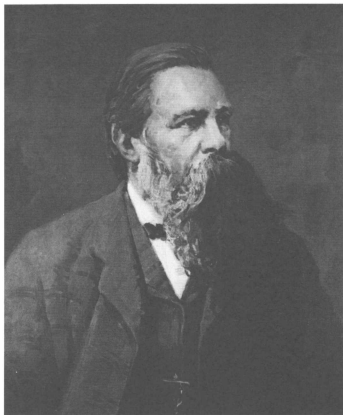
ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

Για το Ζήτημα της ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΓΙΑ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

ΦΙΝΤΡΙΧ ΕΝΙΚΕΑΣ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΓΙΑ
ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΤΗΣ
ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2012

ISBN 978-960-451-140-2

© Σύγχρονη Εποχή Εκδοτική ΑΕΒΕ

Σόλωνος 130, 106 81 Αθήνα, τηλ.: 2103320800, fax: 2103813354

<http://www.sep.gr>, e-mail: info@sep.gr

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το ακόλουθο σύγγραμμα είναι η ανατύπωση τριών άρθρων που δημοσίευσα το 1872 στη *Der Volksstaat*¹ της Λειψίας. Τότε ακριβώς έπεφτε στη Γερμανία η βροχή των γαλλικών δισεκατομμυρίων. Ξεπληρώνονταν κρατικά χρέη, φτιάχνονταν οχυρά και χιζόνταν στρατώνες, ανανεώνονταν τα αποθέματα σε όπλα και στρατιωτικά εφόδια. Αυξήθηκαν απότομα σε τεράστιο βαθμό τόσο τα διαθέσιμα κεφάλαια όσο και το ποσό του χρήματος που κυκλοφορούσε. Και όλα αυτά γίνονταν ίσα-ίσα την εποχή που εμφανίστηκε η Γερμανία στην παγκόσμια σκηνή όχι μονάχα ως «ενωμένο Ράιχ» αλλά και ως μεγάλη βιομηχανική χώρα. Τα δισεκατομμύρια έδωσαν μια ισχυρή ώθηση στη νεαρή μεγάλη βιομηχανία. Αυτά πριν απ' όλα προκάλεσαν μετά από τον πόλεμο τη σύντομη εκείνη και πλούσια σε αυταπάτες περίοδο άνθισης και, αμέσως μετά, το 1873-1874, το μεγάλο κραχ, που απέδειξε ότι η Γερμανία είναι βιομηχανική χώρα ικανή να βγει στην παγκόσμια αγορά.

Η περίοδος που μια παλιά πολιτισμένη χώρα περνάει από τη μικροεπιχείρηση στη μεγάλη βιομηχανία, όταν μάλιστα το πέρασμα αυτό επιταχύνεται από τόσο ευνοϊκές συνθήκες, είναι επίσης και περίοδος «στενότητας κατοικίας». Από τη μια, μάζες από εργάτες της υπαίθρου τραβιούνται απότομα στις μεγάλες πόλεις που αναπτύσσονται σε βιομηχανικά κέντρα. Από την άλλη, η πολεοδομική διαρ-

---

1. *Der Volksstaat* (Το λαϊκό κράτος): Όργανο του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Εργατικού Κόμματος. Εκδιδόταν από το 1869 μέχρι το 1876 στη Λειψία από τον Βίλχελμ Λίμπκνεχτ. Οι Μαξ και Ένγκελς συνέβαλλαν με πολλά άρθρα.

ρύθμιση αυτών των παλιών πόλεων δεν ανταποκρίνεται πια στις συνθήκες της νέας μεγάλης βιομηχανίας, ούτε και στις αντίστοιχες μ' αυτήν συγκοινωνιακές ανάγκες. Πλαταίνουν τους δρόμους και ανοίγουν καινούργιους. Σιδηρόδρομοι περνάνε μέσα από τις πόλεις. Την ίδια στιγμή που οι εργάτες συρρέουν σωρηδόν στις πόλεις, κατεδαφίζουν κατά μάζες τις εργατικές κατοικίες. Απ' αυτό προέρχεται η απότομη στενότητα σε κατοικίες για τους εργάτες, καθώς και για τους μικρέμπορους και τους μικροεπαγγελματίες που εξαρτώνται από την εργατική πελατεία. Αυτή η έλλειψη κατοικιών είναι άγνωστη σε πόλεις που από την αρχή δημιουργήθηκαν ως βιομηχανικά κέντρα, όπως στο Μάντσεστερ, στο Λιντς, στο Μπράντφορντ, στο Μπάρμεν Έλμπερφελντ. Αντίθετα, στο Λονδίνο, στο Παρίσι, στο Βερολίνο, στη Βιέννη παρουσιάστηκε με οξεία μορφή και συνεχίζεται συνήθως ως χρόνια κατάσταση.

Αυτή η στενότητα κατοικίας, αυτό το σύμπτωμα της συνετελούμενης βιομηχανικής επανάστασης στη Γερμανία, που παρουσιάστηκε σε οξεία μορφή, γέμιζε τότε τον Τύπο με πραγματείες για το «ζήτημα της κατοικίας» και έδωσε την αφορμή σε κάθε είδους κοινωνικούς κομπογιανντισμούς. Μια σειρά τέτοια άρθρα καταχωρήθηκαν και στη *Der Volksstaat*. Ο ανώνυμος συγγραφέας, που αργότερα αποκαλύφθηκε ότι είναι ο κύριος Δρ. της ιατρικής Α. Μίλμπεργκερ από τη Βιρτεμβέργη, θεώρησε κατάλληλη την ευκαιρία να εξηγήσει στους Γερμανούς εργάτες, σχετικά με το ζήτημα αυτό, τις θαυματουργές ενέργειες της κοινωνικής πανάκειας του Προυντόν. Όταν έκφρασα στη σύνταξη της *Der Volksstaat* την έκπληξή μου για τη δημοσίευση αυτών των περιέργων άρθρων, με παρακάλεσαν να απαντήσω, πράγμα που το έκανα (βλ. το πρώτο μέρος: «Πώς ο Προυντόν λύνει το ζήτημα της κατοικίας»). Στη σειρά αυτή των

άρθρων μου πρόσθεσα μια δεύτερη σειρά όπου, με βάση μια μελέτη του Δρ. Εμίλ Ζαξ, εξέτασα τη φιλανθρωπική-αστική αντίληψη του ζητήματος. (Δεύτερο μέρος: «Πώς η αστική τάξη λύνει το ζήτημα της κατοικίας».) Ύστερα από μακρόχρονο διάλειμμα μου έκανε την τιμή ο Δρ. Μίλμπεργκερ να απαντήσει στα άρθρα μου, πράγμα που με ανάγκασε να ανταπαντήσω. (Τρίτο μέρος: «Συμπληρωματικά για τον Προυντόν και το ζήτημα της κατοικίας».) Με αυτό τέλειωσε και η πολεμική και η ιδιαίτερη απασχόληση μου μ' αυτό το ζήτημα. Αυτή είναι η ιστορία για το πώς γεννήθηκαν αυτές οι τρεις σειρές άρθρα που εκδόθηκαν επίσης σε ξεχωριστό βιβλιαράκι. Αν τώρα χρειάζεται να γίνει νέα ανατύπωση, αυτό χωρίς αμφιβολία το χρωστάω στην καλοπροαίρετη φροντίδα της κυβέρνησης του Ράιχ, που με την απαγόρευση της βοήθησε όπως πάντα πάρα πολύ την κυκλοφορία του έργου μου και στην οποία με την ευκαιρία αυτή εκφράζω ευσεβώς τις ευχαριστίες μου.

Για τη νέα ανατύπωση θεώρησα το κείμενο, έκανα μερικές συμπληρώσεις, πρόσθεσα παρατηρήσεις και διόρθωσα στο πρώτο μέρος ένα μικρό οικονομολογικό λάθος, αφού δεν το ανακάλυψε δυστυχώς ο αντίπαλός μου Δρ. Μίλμπεργκερ.

Με την ευκαιρία αυτής της θεώρησης συναισθάνομαι καλά τις γιγάντιες προόδους που έκανε το διεθνές εργατικό κίνημα στα τελευταία δεκατέσσερα χρόνια. Την εποχή εκείνη ήταν ακόμα γεγονός ότι «εδώ και είκοσι χρόνια οι εργάτες των χωρών που μιλούν λατινικές γλώσσες δεν είχαν άλλη πνευματική τροφή εκτός από τα έργα του Προυντόν», και εν πάση περιπτώσει την ακόμα πιο μονόπλευρη έκθεση του προυντονισμού από τον πατέρα του «αναρχισμού» Μπακούνιν, που έβλεπε στον Προυντόν «το δάσκαλο όλωνών μας» (*notre maître à nous tout*).

Όσο κι αν οι προουντομιστές στη Γαλλία δεν ήταν παρά μια μικρή αίρεση μέσα στους εργάτες, ήταν ωστόσο οι μόνοι που είχαν ένα πρόγραμμα με ακρίβεια διατυπωμένο και μπόρεσαν την εποχή της Κομμούνας να πάρουν στα χέρια τους την καθοδήγηση του οικονομικού τομέα. Στο Βέλγιο, ο προουντονισμός επικρατούσε αναμφισβήτητα ανάμεσα στους βαλλώνους εργάτες, ενώ στην Ισπανία και στην Ιταλία, εκτός από πολύ ελάχιστες εξαιρέσεις, στο εργατικό κίνημα όσοι δεν ήταν αναρχικοί ήταν αναντίρροπα προουντομιστές. Και σήμερα; Στη Γαλλία οι εργάτες ξεμπερδεψαν ολότελα με τον Προυντόν, που έχει ακόμα οπαδούς μόνο ανάμεσα στους ριζοσπάστες αστούς και τους μικροαστούς, που ως προουντομιστές αυτοκαλούνται και «σοσιαλιστές», τους οποίους όμως τους καταπολεμάνε εντονότατα οι σοσιαλιστές εργάτες. Στο Βέλγιο, οι Φλαμανδοί παραγκώνισαν τους βαλλώνους από την ηγεσία του κινήματος, παραμέρισαν τον προουντονισμό και ανέβασαν πάρα πολύ το κίνημα. Στην Ισπανία και στην Ιταλία η αναρχική πλημμυρίδα του 1870-1880 υποχώρησε παρασέροντας μαζί και τα υπολείμματα του προουντονισμού. Κι αν στην Ιταλία το νέο κόμμα βρίσκεται ακόμα στο στάδιο του ξεκαθαρίσματος και του σχηματισμού του, στην Ισπανία ο μικρός πυρήνας, που ως Nueva Federacion Madrileña (Νέα Ομοσπονδία της Μαδρίτης) στάθηκε πιστός στο Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς, εξελίχτηκε σε ένα γερό κόμμα που, όπως φαίνεται από τον ίδιο το δημοκρατικό Τύπο, υποσκάπτει πολύ πιο αποτελεσματικά την επιρροή των αστών δημοκρατών ανάμεσα στους εργάτες απ' ό,τι μπόρεσαν να το πετύχουν ποτέ προηγούμενα οι θορυβώδεις αναρχικοί πρόδρομοί του. Στη θέση των ξεχασμένων έργων του Προυντόν μπήκαν τώρα στους εργάτες των λατινικών χωρών *Το Κεφάλαιο*, το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και μια ολόκληρη σειρά έργα

της μαρξιστικής σχολής, και το κύριο σύνθημα του Κ. Μαρξ ότι: Η κατάκτηση όλων των μέσων παραγωγής στο όνομα της κοινωνίας από το προλεταριάτο που ανέβηκε και πήρε μόνο του την πολιτική εξουσία είναι σήμερα στις λατινικές χώρες το αίτημα όλης της επαναστατικής εργατικής τάξης.

Αν λοιπόν ο προυντονισμός έχει εκτοπιστεί οριστικά και από τους εργάτες των λατινικών χωρών, αν με τον πραγματικό του προορισμό υπηρετεί μόνο τους Γάλλους, Ισπανούς, Ιταλούς και Βέλγους αστούς ριζοσπάστες ως έκφραση των αστικών και μικροαστικών πόθων τους, τότε για ποιο λόγο να ξαναγυρίσουμε πάλι σ' αυτόν; Για ποιο λόγο να καταπολεμήσουμε ξανά έναν πεθασμένο αντίπαλο με την ανατύπωση αυτών των άρθρων;

Πρώτο, γιατί αυτά τα άρθρα δεν περιορίζονται μόνο σε μια απλή πολεμική ενάντια στον Προυντόν και στο Γερμανό εκπρόσωπό του. Με τον καταμερισμό της δουλειάς που είχε γίνει ανάμεσα στον Κ. Μαρξ και σε μένα, είχα αναλάβει να υποστηρίξω τις απόψεις μας στον περιοδικό Τύπο, δηλαδή κυρίως τον αγώνα ενάντια στις αντίπαλες απόψεις, για να έχει ο Κ. Μαρξ καιρό να επεξεργαστεί το μεγάλο κύριο έργο του. Αναγκάζομουν έτσι να εκθέτω τις περισσότερες φορές τον τρόπο της αντίληψής μας, σε αντίθεση με τις άλλες αντιλήψεις, σε μορφή πολεμικής. Αυτό έγινε και δω. Το 1ο και το 3ο μέρος δεν περιέχουν μόνο μια κριτική της προυντονικής αντίληψης του ζητήματος, μα και την έκθεση της δικής μας άποψης.

Δεύτερο, ο Προυντόν έχει παίξει στην ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος έναν τόσο πολύ σημαντικό ρόλο, που δεν μπορεί στα καλά καθούμενα να ξεχαστεί. Στη θεωρία αντικρουσμένος, στην πράξη παραγκωνισμένος, διατηρεί το ιστορικό του ενδιαφέρον. Εκείνος που ασχολείται κάπως λεπτομερειακά με το σύγχρονο σοσια-

λισμό πρέπει να γνωρίσει και τις «ξεπερασμένες απόψεις» του κινήματος. Η *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας* του Κ. Μαξ εκδόθηκε πολλά χρόνια προτού ο Προυντόν διατυπώσει τις πρακτικές του προτάσεις για τη μεταρρύθμιση της κοινωνίας. Ο Κ. Μαξ μπόρεσε εδώ να ανακαλύψει σε εμβρυακή κατάσταση και να κριτικάρει μόνο την προουντοική τρέπεζα ανταλλαγών. Από την άποψη αυτή λοιπόν το έργο του Κ. Μαξ συμπληρώνεται με τούτη την εργασία, δυστυχώς όμως με αρκετές ατέλειες. Ο Κ. Μαξ θα το είχε κάνει αυτό πολύ καλύτερα και πιο εύστοχα.

Τέλος, ο αστικός και μικροαστικός σοσιαλισμός αντιπροσωπεύεται ως αυτήν την ώρα γερά στη Γερμανία. Και εκπροσωπείται μάλιστα από τη μια από τους από καθέδρας σοσιαλιστές και από τους κάθε λογής φιλανθρωπούς, στους οποίους μεγάλο ρόλο παίζει ακόμα η επιθυμία να κάνουν τους εργάτες ιδιοκτήτες της κατοικίας τους. Επομένως, γι' αυτούς η εργασία μου έχει πάντα τη θέση της. Από την άλλη, μέσα στο ίδιο το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, ως πάνω στην κοινοβουλευτική του ομάδα αντιπροσωπεύεται κάποιος μικροαστικός σοσιαλισμός. Και ο μικροαστικός αυτός σοσιαλισμός βρίσκει την έκφρασή του στο γεγονός ότι, ενώ αναγνωρίζουν δικαιολογημένες τις βασικές απόψεις του σύγχρονου σοσιαλισμού και το αίτημα να μετατραπούν όλα τα μέσα παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτησία, δηλώνουν όμως ότι αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο σε μια μακρινή εποχή, που πρακτικά δεν μπορεί να προσδιοριστεί. Έτσι όμως περιορίζεται κανένας προς το παρόν μόνο σε δουλειά κοινωνικού μπαλώματος και ανάλογα με τις περιστάσεις μπορεί να εκδηλώσει συμπάθεια ακόμα και για τις πιο αντιδραστικές προσπάθειες, για τη λεγόμενη «ανύψωση της εργαζόμενης τάξης». Η ύπαρξη μιας τέτοιας τάσης είναι εντελώς αναπόφευκτη στη Γερμανία, την κατεξο-

χήν χώρα των μικροαστών και σε μια εποχή που η βιομηχανική ανάπτυξη ξεριζώνει βίαια και μαζικά αυτούς τους από παλιά ριζωμένους μικροαστούς. Είναι όμως πέρα για πέρα ακίνδυνη για το κίνημα παίρνοντας υπόψη την εξαιρετικά υγιή αντίληψη των εργατών μας, που δοκιμάστηκαν τόσο λαμπρά ίσα-ίσα τα τελευταία οκτώ χρόνια στην πάλη ενάντια στο νόμο για τους σοσιαλιστές, ενάντια στην αστυνομία και τη δικαιοσύνη. Πρέπει όμως να έχουμε ξεκαθαρισμένη αντίληψη ότι υπάρχει μια τέτοια τάση. Και αν, όπως αυτό είναι αναγκαίο και μάλιστα επιθυμητό, η τάση αυτή πάρει αργότερα πιο στέρεη μορφή και πιο καθορισμένα όρια, τότε θα χρειαστεί, για τη διατύπωση του προγράμματός της ν' ανατρέξει στους προδρόμους της και σ' αυτήν την περίπτωση δύσκολα θα είναι να παρακαμφθεί ο Προυντόν.

Η ουσία τόσο της μεγαλοαστικής όσο και της μικροαστικής λύσης του «ζητήματος της κατοικίας» είναι να γίνει ο εργάτης ιδιοκτήτης της κατοικίας του. Αυτό όμως είναι ένα σημείο που τα τελευταία είκοσι χρόνια, με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Γερμανίας, φωτίστηκε με εντελώς ιδιόμορφο τρόπο. Σε καμιά άλλη χώρα δεν υπάρχουν τόσο πολλοί μισθωτοί εργάτες που να είναι ιδιοκτήτες όχι μόνο της κατοικίας τους μα ακόμα και ενός περιβολιού ή χωραφιού. Ακόμα υπάρχουν και πολλοί άλλοι που έχουν σπίτι και περιβόλι ή χωράφι ως ενοικιαστές με αληθινά αρκετά εξασφαλισμένη ιδιοκτησία. Η οικιακή βιομηχανία της υπαίθρου που γίνεται σε συνδυασμό με την κηπουρική ή τη μικρή γεωργία αποτελεί την πλατιά βάση της νεαρής μεγάλης βιομηχανίας της Γερμανίας. Στη Δυτική Γερμανία οι εργάτες είναι κυρίως ιδιοκτήτες, στην Ανατολική κυρίως ενοικιαστές των κατοικιών τους. Το συνδυασμό αυτό της οικιακής βιομηχανίας με την κηπουρική και τη γεωργία και

μαζί μ' αυτές την εξασφαλισμένη κατοικία δεν τον βρίσκουμε μόνο στα μέρη όπου ο χειροκίνητος αργαλειός ανταγωνίζεται ακόμα το μηχανοκίνητο αργαλειό: Στον Κάτω Ρήνο, στη Βεστροφάλια, στα σαξονικά μεταλλικά βουνά και στη Σιλεσία. Τον βρίσκουμε παντού, όπου μια οποιαδήποτε οικιακή βιομηχανία εισχώρησε ως αγροτικό επάγγελμα, π.χ. στο Θουριγγικό Δρυμό και στην ορεινή περιοχή Ρεν. Με την ευκαιρία των διαπραγματεύσεων για το μονοπώλιο του καπνού αποκαλύφθηκε ποια έκταση έχει κιόλας πάρει η κατασκευή πούρων ως οικιακή βιομηχανία της υπαίθρου. Και όπου παρουσιάζεται μια οποιαδήποτε δύσκολη οικονομική κατάσταση στους μικροχωρικούς, όπως πριν λίγα χρόνια στο Άιφελ, ο αστικός Τύπος αρχίζει αμέσως τις φωνές συνιστώντας την εισαγωγή μιας κατάλληλης οικιακής βιομηχανίας ως το μοναδικό μέσο σωτηρίας. Και πραγματικά, τόσο το μέγλωμα της δυστυχίας των Γερμανών μικροχωρικών όσο και η γενική κατάσταση της γερμανικής βιομηχανίας οδηγούν αναγκαστικά στην όλο και μεγαλύτερη επέκταση της οικιακής βιομηχανίας της υπαίθρου. Αυτό είναι ένα φαινόμενο χαρακτηριστικό για τη Γερμανία. Κάτι ανάλογο βρίσκουμε στη Γαλλία μόνο σε τελείως εξαιρετική περίπτωση, όπως π.χ. στις σηροτροφικές περιοχές. Στην Αγγλία, όπου δεν υπάρχουν μικροχωρικοί, η οικιακή βιομηχανία της υπαίθρου στηρίζεται στις αγροτικές περιοχές στη δουλειά των γυναικών και των παιδιών των μεροκαματιάρηδων εργατών γης. Μόνο στην Ιρλανδία βλέπουμε την οικιακή βιομηχανία κατασκευής φορεμάτων να γίνεται, όπως και στη Γερμανία, από πραγματικές οικογένειες χωρικών. Φυσικά δε γίνεται εδώ λόγος για τη Ρωσία και για άλλες χώρες που δεν αντιπροσωπεύονται στην παγκόσμια βιομηχανική αγορά.

Έτσι σε εκτεταμένες περιοχές της Γερμανίας επικρατεί

σήμερα στη βιομηχανία μια κατάσταση που από πρώτη ματιά μοιάζει με την κατάσταση που επικρατούσε γενικά πριν εισαχθούν οι μηχανές. Αυτό όμως μονάχα από πρώτη ματιά. Η συνδυασμένη με την κηπουρική και τη γεωργία οικιακή βιομηχανία στις αγροτικές περιοχές όπως γινόταν παλιά, ήταν, τουλάχιστον στις βιομηχανικά προηγμένες χώρες, η βάση για μια από υλική άποψη υποφερτή, σε μερικά μάλιστα μέρη και άνετη, κατάσταση της εργαζόμενης τάξης, μα ταυτόχρονα και η βάση της πνευματικής και πολιτικής τους μηδαμινότητας. Το προϊόν της χειροτεχνίας και τα έξοδα της παραγωγής του καθόριζαν την τιμή αγοράς αλλά, με την ελάχιστη σε σύγκριση με σήμερα παραγωγικότητα της εργασίας, οι αγορές κατανάλωσης μεγάλωναν πιο γρήγορα από την προσφορά. Αυτό ίσχυε στα μέσα του περασμένου αιώνα για την Αγγλία και εν μέρει για τη Γαλλία και ιδιαίτερα για την υφαντουργική βιομηχανία. Όμως τελείως διαφορετική παρουσιαζόταν η κατάσταση στη Γερμανία, που κάτω από πολύ δυσμενείς συνθήκες προσπαθούσε να αναλάβει ύστερα από την ερήμωση του τριαντάχρονου πολέμου. Η υφαντουργία λινών, που ήταν η μόνη οικιακή βιομηχανία που εργαζόταν για την παγκόσμια αγορά, πιεζόταν σε τέτοιο βαθμό από τους φόρους και τα φεουδαρχικά βάρη, που δε βοηθούσε τον υφαντουργό-χωρικό να ανυψωθεί πάνω από το πολύ χαμηλό επίπεδο των άλλων χωρικών. Ωστόσο είχε τότε ο βιομηχανικός εργάτης της υπαίθρου μια σχετικά εξασφαλισμένη ύπαρξη.

Με την εισαγωγή των μηχανικών μέσων, όλα αυτά άλλαξαν. Η τιμή καθοριζόταν τώρα από το προϊόν της μηχανής και μαζί με την τιμή αυτή έπεσε και ο μισθός του εργάτη της οικιακής βιομηχανίας. Και ο εργάτης έπρεπε να τον δεχτεί ή να ζητήσει άλλη δουλειά, αυτό όμως δεν μπορούσε να το κάνει χωρίς να γίνει προλετάριος, χωρίς δηλαδή

να εγκαταλείψει το σπιτάκι του, το περιβολάκι του και το χωραφάκι του, αδιάφορο αν ήταν δικά του ή τα είχε με ενοίκιο. Και αυτό δεν το ήθελε, παρά μόνο σε πολύ σπάνιες περιπτώσεις. Έτσι η καλλιέργεια του περιβολιού και του χωραφίου από τους παλιούς χειροτέχνες υφαντουργούς της υπαίθρου έγινε αιτία να παραταθεί παντού τόσο πολύ ο αγώνας του χειροκίνητου αργαλειού με το μηχανοκίνητο αργαλειό, ένας αγώνας που δεν τελείωσε ακόμα στη Γερμανία. Σ' αυτόν τον αγώνα, φάνηκε για πρώτη φορά, ιδιαίτερα στην Αγγλία, ότι το ίδιο περιστατικό που προηγουμένα αποτελούσε τη βάση για μια σχετική ευημερία των εργατών –δηλαδή το περιστατικό ότι ο εργάτης είναι ιδιοκτήτης των μέσων της παραγωγής του– είχε γίνει τώρα γι' αυτούς εμπόδιο και δυστύχημα. Στη βιομηχανία ο μηχανοκίνητος αργαλειός εκτόπισε το χειροκίνητο αργαλειό του, στη γεωργία η μεγάλη καλλιέργεια εκτόπισε τη μικροεπιχειρησή του. Και ενώ και στους δυο αυτούς τομείς της παραγωγής η συνδυασμένη εργασία των πολλών και η εφαρμογή των μηχανικών μέσων και της επιστήμης έγιναν κοινωνικός κανόνας, τον εργάτη αυτόν τον καθήλωσαν το σπιτάκι του, το περιβολάκι του, το χωραφάκι του και ο χειροκίνητος αργαλειός του στην απαρχαιωμένη μέθοδο της ατομικής παραγωγής και της χειροτεχνίας. Η ιδιοκτησία του σπιτιού και του περιβολιού είχε τώρα πολύ λιγότερη αξία από την απεριόριστη ελευθερία κίνησης (vogelfreie Beweglichkeit). Κανένας εργοστασιακός εργάτης δε θα ήθελε να ανταλλάξει τη θέση του με τη θέση του χειροτέχνη υφαντουργού της υπαίθρου που πέθαινε από την πείνα αργά αλλά σίγουρα.

Η Γερμανία εμφανίστηκε αργά στην παγκόσμια αγορά. Η μεγάλη μας βιομηχανία, που χρονολογείται από το 1840, πήρε την πρώτη της ώθηση με την επανάσταση του 1848 και

μπόρεσε τότε μόνο να αναπτυχθεί πλήρως, όταν οι επαναστάσεις του 1866 και 1870 παραμέρισαν τουλάχιστον τα μεγαλύτερα πολιτικά εμπόδια από το δρόμο της. Βρήκε όμως την παγκόσμια αγορά στο μεγαλύτερό της μέρος πιασμένη. Τα είδη μαζικής κατανάλωσης τα προμήθευε η Αγγλία, τα κομψά είδη πολυτελείας η Γαλλία. Τα πρώτα δεν μπορούσε να τα ανταγωνιστεί η Γερμανία στην τιμή, τα δεύτερα στην ποιότητα. Δεν έμεινε έτσι τίποτε άλλο, παρά, σύμφωνα με το δρόμο που είχε ακολουθήσει η γερμανική παραγωγή, να εισχωρήσει στην παγκόσμια αγορά στην αρχή με είδη που για τους Άγγλους ήταν πολύ εξευτελισμένα και για τους Γάλλους πολύ ψωραλέα. Η προσφιλής στους Γερμανούς συνήθεια της απάτης, να στέλνουν δηλαδή στην αρχή καλά δείγματα και κατόπιν εμπόρευμα κακής ποιότητας, τιμωρήθηκε βέβαια γρήγορα και πολύ σκληρά στη διεθνή αγορά και έτσι ξέπεσε αρκετά. Από την άλλη, ο συναγωνισμός της υπερπαραγωγής έσπρωξε σιγά-σιγά και αυτούς τους θετικούς Εγγλέζους στον κατηφορικό δρόμο της χειροτέρευσης της ποιότητας και αυτό βοήθησε τους Γερμανούς που είναι σ' αυτό το πεδίο άφθαστοι. Έτσι φτάσαμε τελικά στο σημείο ν' αποκτήσουμε μεγάλη βιομηχανία και να παίζουμε το ρόλο μας στην παγκόσμια αγορά. Όμως η *μεγάλη* μας βιομηχανία εργάζεται σχεδόν αποκλειστικά για την εσωτερική αγορά (εκτός από τη σιδηροβιομηχανία που παράγει πολύ περισσότερα από τις ντόπιες ανάγκες). Και η μαζική μας εξαγωγή αποτελείται από άπειρα μικροπράγματα, για τα οποία η *μεγάλη* βιομηχανία το πολύ-πολύ προμηθεύει τα μισοκατεργασμένα είδη, που όμως με τη σειρά τους τα προμηθεύει στο μεγαλύτερό τους μέρος η αγροτική οικιακή βιομηχανία.

Και δω φαίνεται καθαρά τι σημαίνει για το σύγχρονο εργάτη η «ευλογία» της κατοχής σπιτιού και γης. Πουθενά,

χωρίς να εξαιρέσουμε σχεδόν ούτε κι αυτήν την ιρλανδική οικιακή βιομηχανία, δεν πληρώνονται τόσο χαμηλά μεροκάματα όσο στη γερμανική οικιακή βιομηχανία. Ο συναγωνισμός επιτρέπει στον κεφαλαιοκράτη ν' αφαιρεί από την τιμή της εργατικής δύναμης ό,τι βγάζει με τη δουλειά της η οικογένεια από το περιβολάκι και το χωραφάκι της. Οι εργάτες είναι υποχρεωμένοι να δεχτούν οποιαδήποτε αμοιβή με το κομμάτι, γιατί αλλιώς δε θα πάρουν τίποτε άλλο και δεν μπορούν να ζήσουν μόνο με το εισόδημα της γης που έχουν. Και γιατί από την άλλη, ίσα-ίσα αυτή η καλλιέργεια και η ιδιοκτησία της γης τους καθλώνουν στον τόπο τους, τους εμποδίζουν να κοιτάξουν να βρουν άλλη δουλειά. Και αυτή είναι η αιτία που μπορεί η Γερμανία να συναγωνίζεται στη διεθνή αγορά σε μια ολόκληρη σειρά από μικροείδη. *Ολόκληρο το κέρδος του κεφαλαίου βγαίνει από τη μείωση του κανονικού μισθού της εργασίας και έτσι ολόκληρη η υπεραξία μπορεί να χαρίζεται στον αγοραστή.* Αυτό είναι το μυστικό της καταπληκτικής φτήνιας των περισσότερων γερμανικών ειδών εξαγωγής.

Και το περιστατικό αυτό είναι εκείνο που, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο, κρατάει και σε άλλους βιομηχανικούς τομείς τους μισθούς εργασίας και το βιοτικό επίπεδο των εργατών στη Γερμανία κάτω απ' το επίπεδο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Το μολυβένιο βάρος αυτών των τιμών της εργασίας, που από παράδοση κρατιούνται πολύ πιο κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης, κατεβάζει και τα μεροκάματα των εργατών των πόλεων και ακόμα και των μεγαλουπόλεων κάτω από την αξία της εργατικής δύναμης. Και αυτό γίνεται τόσο περισσότερο όσο στη θέση της παλιάς χειροτεχνίας μπήκε και στις πόλεις η κακοπληρωμένη οικιακή βιομηχανία, που και εδώ κατεβάζει το γενικό επίπεδο των μισθών.

Εδώ το βλέπουμε καθαρά: Αυτό που σε μια προηγούμενη ιστορική βαθμίδα ήταν η βάση για σχετική ευημερία των εργατών, ο συνδυασμός της γεωργίας και της βιομηχανίας, η ιδιοκτησία σπιτιού και περιβολιού και χωραφιού, η εξασφάλιση της κατοικίας, αυτά με την κυριαρχία της μεγάλης βιομηχανίας γίνονται σήμερα όχι μόνο τα χειρότερα δεσμά για τους εργάτες, αλλά και το μεγαλύτερο κακό για όλη την εργατική τάξη, η αιτία για μια χωρίς προηγούμενο πτώση του μισθού της εργασίας κάτω από το κανονικό του επίπεδο, και αυτό όχι μόνο για μερικούς κλάδους και για μερικές περιοχές, αλλά για όλη την εθνική επικράτεια. Δεν είναι εκπληκτικό λοιπόν ότι η τάξη των μεγαλοαστών και των μικροαστών, που ζει και πλουτίζει από αυτές τις αντικατανομικές αφαιμάξεις των μισθών της εργασίας, λαχταρά τη βιομηχανία της υπαίθρου, τους εργάτες που έχουν δικό τους σπίτι και βλέπει ως μοναδικό μέσο σωτηρίας για όλες τις οικονομικές δυσκολίες των εργατικών περιοχών την εισαγωγή νέων οικιακών βιομηχανιών!

Αυτή είναι η μια όψη του ζητήματος. Έχει όμως και μια αντίθετη όψη. Η οικιακή βιομηχανία έχει γίνει η πλατιά βάση του γερμανικού εξαγωγικού εμπορίου και επομένως και όλης της μεγάλης βιομηχανίας. Έτσι έχει διαδοθεί σε μεγάλες περιοχές της Γερμανίας και καθημερινά διαδίδεται πιο πολύ. Η καταστροφή του μικρού αγρότη έγινε αναπόφευκτη από τη στιγμή που η οικιακή του βιομηχανία για την ατομική του κατανάλωση αχρηστεύτηκε από τα φτηνά έτοιμα ρούχα και από τα φτηνά προϊόντα των μηχανών, και από τη στιγμή που καταστράφηκε η κτηνοτροφία του, δηλαδή η παραγωγή κοπριάς για λίπασμα, με την κατάργηση του συστήματος του Μαρκ² (Mark Verfassung), των κοινο-

---

2. Μαρκ: Ονομασία των γερμανικών μεσαιωνικών κοινοτήτων.

τικών Μαρκ³ και της υποχρεωτικής καλλιέργειας (Flurzwangs⁴). Η καταστροφή αυτή οδηγεί αναγκαστικά τους μικροχωρικούς που έχουν πέσει στα νύχια των τοκογλύφων στη σύγχρονη οικιακή βιομηχανία. Όπως στην Ιρλανδία η γαιοπρόσδος του γαιοκτήμονα, έτσι και στη Γερμανία οι τόκοι του τοκογλύφου που δανείζει με υποθήκη, δεν μπορούν να πληρωθούν από το εισόδημα της γης, αλλά μόνο από το εργατικό μεροκάματο του αγρότη που δουλεύει για την οικιακή βιομηχανία. Με την επέκταση όμως της οικιακής βιομηχανίας και οι αγροτικές περιοχές, η μια ύστερα από την άλλη, τραβιούνται στη σύγχρονη βιομηχανική κίνηση. Αυτή η επαναστατικοποίηση των αγροτικών περιοχών από την οικιακή βιομηχανία απλώνει τη βιομηχανική επανάσταση στη Γερμανία σε πολύ πιο εκτεταμένες περιοχές απ' ό,τι στην Αγγλία και στη Γαλλία. Το σχετικά χαμηλό επίπεδο της βιομηχανίας μας κάνει πιο αναγκαία την επέκτασή της σε πλάτος. Αυτό εξηγεί γιατί στη Γερμανία, σε αντίθεση με την Αγγλία και τη Γαλλία, πήρε μια τέτοια τεράστια ανάπτυξη το επαναστατικό εργατικό κίνημα στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας και δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στα βιομηχανικά κέντρα. Και αυτό πάλι εξηγεί την ήρεμη, ασφαλή και ασυγκράτητη πρόοδο του κινήματος. Είναι αυτονόητο ότι στη Γερμανία τότε μόνο θα μπορούσε να γίνει μια νικηφόρα εξέγερση στην πρωτεύουσα και

---

3. Κοινοτικά Μαρκ: Πρόκειται για τα εδάφη εκείνα της κοινότητας Mark (λιβάδια, δάση, βάλτοι κλπ.) που παρέμεναν κοινή ιδιοκτησία προς κοινή χρήση.

4. Σύστημα καλλιέργειας με το οποίο η κοινότητα υποχρέωνε τους καλλιεργητές να καλλιεργούν σε συγκεκριμένο κομμάτι γης στα πλαίσια του συστήματος καλλιέργειας σε τρία χωράφια (Dreifelderwirtschaft). Ένα για χειμερινή σπορά, ένα για θερινή και ένα για αγρονάπτυξη.

στις άλλες μεγάλες πόλεις, όταν θα έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για την ανατροπή και στις περισσότερες μικρές πόλεις και ακόμα στο μεγάλο μέρος των αγροτικών περιοχών. Με την προϋπόθεση μιας σχετικά ομαλής εξέλιξης, εμείς δεν μπορούμε ποτέ να φτάσουμε στο σημείο να πετύχουμε εργατικές νίκες σαν τις νίκες του Παρισιού του 1848 και του 1871, μα για τον ίδιο ακριβώς λόγο ούτε και μπορούμε να έχουμε ήττες της επαναστατικής πρωτεύουσας από την αντιδραστική επαρχία, όπως έπαθε το Παρίσι και στις δυο περιπτώσεις. Στη Γαλλία το κίνημα ξεκίνησε πάντα από την πρωτεύουσα, στη Γερμανία από τις περιοχές της μεγάλης βιομηχανίας, της μανιφακτούρας και της οικιακής βιομηχανίας. Μόνο αργότερα κατακτήθηκε η πρωτεύουσα, γι' αυτό ίσως και στο μέλλον διατηρήσουν οι Γάλλοι την πρωτοβουλία, ο αγώνας όμως τελικά μπορεί να κριθεί μόνο στη Γερμανία.

Αυτή όμως η οικιακή βιομηχανία της υπαίθρου και η χειροτεχνία, που με την επέκτασή τους έγιναν ο κυριότερος παραγωγικός κλάδος της Γερμανίας και που όλο και περισσότερο επαναστατικοποιεί τη γερμανική αγροτιά, είναι μόνο το προστάδιο μιας παραπέρα ανατροπής. Όπως απέδειξε ο Κ. Μαρξ (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1, έκδ. 3η, σελ. 484-495) σε ένα ορισμένο στάδιο ανάπτυξης θα σημάνει και γι' αυτές η ώρα του αφανισμού τους από τις μηχανές και την εργοστασιακή επιχείρηση. Και η ώρα αυτή φαίνεται ότι πλησιάζει. Αλλά καταστροφή της αγροτικής οικιακής βιομηχανίας και της μανιφακτούρας από τις μηχανές και την εργοστασιακή επιχείρηση θα σημαίνει στη Γερμανία τον αφανισμό εκατομμυρίων αγροτών παραγωγών, την απαλλοτρίωση σχεδόν των μισών Γερμανών μικροχωρικών, τη μετατροπή όχι μονάχα της οικιακής βιομηχανίας σε εργοστασιακή επιχείρηση, αλλά και της αγροτικής οικονομίας σε

μεγάλη καπιταλιστική γεωργία και της μικρής ιδιοκτησίας της γης σε μεγάλα αρχοντικά αγροκτήματα –δηλαδή βιομηχανική και αγροτική επανάσταση σε όφελος του κεφαλαίου και της μεγάλης γαιοκτησίας και σε βάρος των χωρικών. Κι αν είναι γραφτό στη Γερμανία να κάνει κι αυτήν την αλλαγή κάτω απ' τις παλιές κοινωνικές συνθήκες, τότε η αλλαγή αυτή θα γίνει οπωσδήποτε το σημείο στροφής. Και αν ίσαμε τότε δεν πάρει την πρωτοβουλία η εργατική τάξη και μιας άλλης χώρας, τότε οπωσδήποτε θ' αρχίσει η Γερμανία και τα παιδιά των χωρικών του «θαυμάσιου στρατού» θα βοηθήσουν γενναία.

Και έτσι η αστική και η μικροαστική ουτοπία, που θέλει να δώσει σε κάθε εργάτη ένα ιδιόμορφα αποκτημένο σπίτι και που θέλει έτσι να τον δέσει με μισοφεουδαρχικό τρόπο με τον κεφαλαιοκράτη του, παίρνει μια εντελώς διαφορετική μορφή. Η πραγματοποίησή της σημαίνει τη μετατροπή όλων των μικρών ιδιοκτητών μιας αγροτικής κατοικίας σε βιομηχανικούς εργάτες που δουλεύουν στο σπίτι τους, την εξαφάνιση της παλιάς απομόνωσης και επομένως και της πολιτικής μηδαμινότητας των μικρών χωρικών, που θα τραβηχτούν έτσι στον κοινωνικό «στρόβιλο». Σημαίνει την επέκταση της βιομηχανικής επανάστασης στην ύπαιθρο και επομένως τη μετατροπή της πιο σταθερής και της πιο συντηρητικής τάξης του πληθυσμού σε ένα επαναστατικό φυτώριο και, ως επιστέγασμα όλων των παραπάνω, την απαλλοτρίωση των χωρικών που απασχολούνται στην οικιακή βιομηχανία από τις μηχανές που τους οδηγούν με τη βία στην επανάσταση.

Ευχαρίστως μπορούμε ν' αφήσουμε στους αστούς-σοσιαλιστές φιλόφρονους την ιδιωτική απόλαυση του ιδανικού τους, εφόσον στη δημόσια λειτουργία τους ως κεφαλαιοκράτες συνεχίζουν να το πραγματοποιούν μ' αυτόν

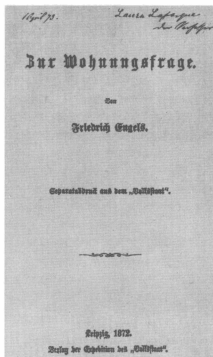
τον ανάποδο τρόπο, προς όφελος και για το καλό της κοινωνικής επανάστασης.

Λονδίνο, 10 Γενάρη 1887

Φρίντριχ Ένγκελς

Γράφτηκε από τον Φρ. Ένγκελς για τη δεύτερη έκδοση του έργου του:
Για το ζήτημα της κατοικίας, Χότινγκεν – Ζυρίχη, 1887.

Σύμφωνα με το κείμενο της δεύτερης έκδοσης.

Η σελίδα τίτλου στη γερμανική έκδοση του έργου, 1872.

Εξομησιμογόνημας εκτετατόν στη Γρομανία, 1872.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΠΩΣ Ο ΠΡΟΥΝΤΟΝ ΛΥΝΕΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

Στο φύλλο αριθμός 10 και στα κατοπινά της *Der Volksstaat*, δημοσιεύτηκε μια σειρά από έξι άρθρα για το ζήτημα της κατοικίας που αξίζει να προσεχτούν και μόνο για το λόγο ότι –εκτός από μερικά πολύ καιρό ξεχασμένα μισολογοτεχνικά γραπτά της εποχής του 1840– αποτελούν την πρώτη προσπάθεια μεταφύτευσης της σχολής του Προυντόν στη Γερμανία. Αυτό είναι ένα τόσο τεράστιο βήμα προς τα πίσω, σε σχέση με την όλη εξέλιξη του γερμανικού σοσιαλισμού που πριν 25 κιόλας χρόνια έδωσε το αποφασιστικό χτύπημα* στις αντιλήψεις του Προυντόν, που αξίζει τον κόπο να αντιμετωπιστεί αμέσως αυτή η προσπάθεια.

Η λεγόμενη στενότητα κατοικίας, που παίζει σήμερα έναν τόσο μεγάλο ρόλο στον Τύπο, δεν είναι μόνο ότι η εργατική τάξη ζει γενικά συνωστισμένη σε κακές και ανθυγιεινές κατοικίες. Αυτή η στενότητα κατοικίας δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τη σημερινή εποχή. Δεν είναι ούτε ένα από τα βάσανα που αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σύγχρονου προλεταριάτου σε σύγκριση με όλες τις προηγούμενες καταπιεζόμενες τάξεις. Αντίθετα, σε όλες τις εποχές η στενότητα κατοικίας έπληττε όλες τις καταπιεζόμενες τάξεις. Για να μπει τέρμα σ' αυτήν τη στενότητα κατοικίας υπάρχει μόνο ένα μέσο: Να καταργηθεί γενικά η εκμετάλλευση και η καταπίεση της εργαζόμενης τά-

---

* Βλ. Κ. Μαρξ, *Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, Βρυξέλλες και Παρίσι, 1847.

ξης από την κυρίαρχη τάξη. Αυτό που εννοούν σήμερα όταν μιλούν για στενότητα κατοικίας είναι η ιδιόμορφη επιδείνωση που σημειώθηκε στις κακές συνθήκες κατοικίας των εργατών, ως αποτέλεσμα της απότομης συρροής πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις, της τεράστια αύξησης των ενοικίων, του ακόμα μεγαλύτερου συνωστισμού ενοίκων στα σπίτια και, για μερικούς, της αδυναμίας γενικά να βρουν κατάλυμα. Και γίνεται τόσος πολύς λόγος γι' αυτήν τη στενότητα κατοικίας γιατί δεν περιορίστηκε μόνο στην εργατική τάξη αλλά έθιξε και τη μικροαστική τάξη.

Η στενότητα κατοικίας των εργατών και ενός μέρους των μικροαστών στις σύγχρονες μεγάλες πόλεις μας είναι ένα από τα αναρίθμητα *μικρότερα*, δευτερεύοντα κακά που πηγάζουν από το σημερινό κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Δεν είναι καθόλου άμεση συνέπεια της εκμετάλλευσης του εργάτη, ως εργάτη από τον κεφαλαιοκράτη. Η εκμετάλλευση αυτή είναι το βασικό κακό, αυτό που θέλει να καταργήσει η κοινωνική επανάσταση με την κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο ακρογωνιαίος λίθος του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι το γεγονός ότι: Το σημερινό μας κοινωνικό καθεστώς δίνει στον κεφαλαιοκράτη τη δυνατότητα να αγοράσει στην αξία της την εργατική δύναμη του εργάτη, να βγάλει όμως απ' αυτήν πολύ περισσότερο από την αξία της βάζοντας τον εργάτη να εργάζεται πολύ περισσότερο από ό,τι χρειάζεται για την αναπαραγωγή της τιμής που πληρώθηκε για την εργατική δύναμη. Η υπεραξία που παράγεται μ' αυτόν τον τρόπο μοιράζεται ανάμεσα στο σύνολο της τάξης των κεφαλαιοκρατών και των γαιοκτημόνων και στους πληρωμένους υπηρέτες τους, από τον Πάπα και τον Κάιζερ ίσαμε το νυχτοφύλακα και ακόμα πιο κάτω. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτή η διανομή δε μας ενδιαφέρει εδώ. Ένα

πράγμα είναι βέβαιο, ότι όλοι όσοι δεν εργάζονται μπορούν να ζουν μονάχα από τα υπολείμματα αυτής της υπεραξίας, που τα παίρνουν κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο. (Βλ. Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, όπου αυτό αναπτύσσεται για πρώτη φορά.)

Η διανομή της υπεραξίας που παράγει η εργατική τάξη και που της αφαιρείται χωρίς πληρωμή ανάμεσα στις μη εργαζόμενες τάξεις γίνεται με εξαιρετικά διδακτικούς καυγάδες και με αμοιβαία ξεγελάσματα. Όταν η διανομή αυτή γίνεται με την αγορά και την πώληση, ένας από τους κυριότερους μοχλούς της είναι το ξεγέλασμα του αγοραστή από τον πωλητή που έχει γίνει τώρα στο μικροεμπόριο, ιδιαίτερα στις μεγαλουπόλεις, ο αληθινός όρος ύπαρξης για τους πωλητές. Όταν όμως ο μπακάλης ή ο ψωμάς γελάει τον εργάτη στην τιμή ή στην ποιότητα του εμπορεύματος, αυτό δεν το παθαίνει ο εργάτης εξαιτίας της ειδικής ιδιότητάς του ως εργάτη. Αντίθετα, όταν σε έναν τόπο γίνει κοινωνικός κανόνας ένας κάποιος μέσος όρος εξαπάτησης αντισταθμίζεται με τον καιρό με μια αντίστοιχη αύξηση των μισθών. Ο εργάτης παρουσιάζεται στον μπακάλη ως αγοραστής, ως κάτοχος δηλαδή ή χρήματος ή πίστωσης, και κατά συνέπεια σε καμιά περίπτωση με την ιδιότητά του ως εργάτης, δηλαδή ως πωλητής της εργατικής του δύναμης. Μπορεί η εξαπάτηση να τον θίγει, όπως και γενικά τη φτωχότερη τάξη, σκληρότερα από τις πλουσιότερες κοινωνικές τάξεις αλλά αυτό δεν είναι ένα κακό που βρίσκει αποκλειστικά αυτόν, δεν είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της τάξης του.

Το ίδιο συμβαίνει και με τη στενότητα κατοικίας. Η επέκταση των σύγχρονων μεγαλουπόλεων προκαλεί σε μερικά, ιδιαίτερα σε κεντρικά, τμήματα των πόλεων μια τεχνητή αύξηση, συχνά κολοσσιαία, της αξίας των οικοπέδων. Η

αξία των κτηρίων που είναι χτισμένα σ' αυτά τα οικοπέδα αντί ν' ανεβαίνει αντίθετα πέφτει προς τα κάτω και αυτό γιατί τα κτήρια δεν ανταποκρίνονται πια στις αλλαγμένες συνθήκες. Τα γκρεμίζουν και τα αντικαθιστούν με άλλα. Αυτό γίνεται προπαντός με τις εργατικές κατοικίες που βρίσκονται στο κέντρο, που τα ενοικιά τους, ακόμα και με το μεγαλύτερο συνωστισμό ενοικιαστών, δεν μπορούν να ξεπεράσουν ένα ορισμένο ανώτερο όριο ή το ξεπερνούν με εξαιρετική καθυστέρηση. Τα γκρεμίζουν και στη θέση τους χτίζουν μαγαζιά, αποθήκες εμπορευμάτων, δημόσια καταστήματα. Ο βοναπαρτισμός με τον Haussmann⁵ εκμεταλλεύτηκε στο έπακρο στο Παρίσι την τάση αυτή για απάτη και ατομικό πλουτισμό. Το πνεύμα του Haussmann όμως πέρασε και στο Λονδίνο, στο Μάντσεστερ, στο Λίβερπουλ. Μα φαίνεται ότι και στο Βερολίνο και στη Βιέννη βρίσκεται σα στο σπίτι του. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι εργάτες εκτοπίζονται από το κέντρο των πόλεων προς την περιφέρεια, ότι οι εργατικές και γενικά οι μικρότερες κατοικίες γίνονται σπάνιες και ακριβές και πολλές φορές δε βρίσκονται καθόλου. Κι αυτό συμβαίνει γιατί μέσα σ' αυτές τις συνθήκες οι ακριβές κατοικίες προσφέρουν πολύ καλύτερες δυνατότητες κερδοσκοπίας στις οικοδομικές επιχειρήσεις, που μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις χτίζουν εργατικές κατοικίες.

Αυτή η στενότητα κατοικίας θίγει λοιπόν τον εργάτη σκληρότερα από κάθε εύπορη τάξη. Όμως, όπως και η κλεψιά του μπακάλη, έτσι κι αυτό δεν είναι ένα κακό που πιέ-

---

5. Georges Eugène Haussmann (1809-1891): Νομάρχης στο Τμήμα του Σηκουάνα την περίοδο 1853-1870. Πραγματοποίησε μεγάλες πολεοδομικές αλλαγές στο Παρίσι εξυπηρετώντας τα συμφέροντα της αστικής τάξης.

ζει αποκλειστικά την εργατική τάξη και πρέπει επίσης, όσο θίγει την εργατική τάξη, να αντισταθμιστεί κάπως οικονομικά όταν φτάσει έναν ορισμένο βαθμό και μια ορισμένη διάρκεια.

Μ' αυτά τα βάσανα της εργατικής τάξης, που είναι κοινά με τα βάσανα άλλων τάξεων και ιδιαίτερα με τη μικροαστική τάξη, ασχολείται κατά προτίμηση ο μικροαστικός σοσιαλισμός, στον οποίο ανήκει και ο Προυντόν. Και έτσι δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ο δικός μας Γερμανός προυτονοιστής καταπιάνεται προπαντός με το ζήτημα της κατοικίας, που όπως είδαμε δεν είναι καθόλου αποκλειστικά εργατικό ζήτημα και που αυτός αντίθετα το χαρακτηρίζει ως ένα αληθινό, αποκλειστικά εργατικό ζήτημα.

«Ό,τι είναι ο μισθωτός εργάτης απέναντι στον κεφαλαιοκράτη, το ίδιο είναι και ο ενοικιαστής απέναντι στον ιδιοκτήτη του σπιτιού.»

Αυτό είναι ολότελα λαθεμένο.

Στο ζήτημα της κατοικίας έχουμε δυο μέρη που το ένα στέκεται αντιμέτωπο στο άλλο, τον ενοικιαστή και τον εκμισθωτή ή το σπιτονοικοκύρη. Ο πρώτος θέλει να αγοράσει από το δεύτερο την προσωρινή χρήση μιας κατοικίας. Διαθέτει χρήμα ή πίστωση –παρά το γεγονός ότι την πίστωση αυτήν την εξαγοράζει πάλι από τον ιδιοκτήτη σε τοκογλυφική τιμή, δηλαδή με την αύξηση του ενοικίου. Είναι μια απλή πώληση εμπορεύματος. Δεν είναι συναλλαγή ανάμεσα σε προλετάριο και σε αστό, ανάμεσα σε εργάτη και σε κεφαλαιοκράτη. Ο ενοικιαστής, ακόμα και όταν είναι εργάτης, παρουσιάζεται ως κάτοχος περιορισίας που πρέπει να έχει κιόλας πουλήσει το δικό του εμπόρευμα, την εργατική δύναμη, για να μπορεί μ' αυτό που εισέπραξε να παρουσιαστεί ως αγοραστής του δικαιώματος χρήσης της κατοικίας ή πρέπει να μπορεί να δώσει εγγυήσεις για την επι-

κείμενη πώληση αυτής της εργατικής δύναμης. Οι ιδιόμορφες συνέπειες της πώλησης της εργατικής δύναμης στον κεφαλαιοκράτη λείπουν εδώ εντελώς. Ο κεφαλαιοκράτης που αγοράζει εργατική δύναμη τη βάζει πρώτο να αναπαράγει την αξία της, δεύτερο να παράγει υπεραξία που προσωρινά παραμένει στα χέρια του, με την επιφύλαξη ότι θα μοιραστεί ανάμεσα στην τάξη των κεφαλαιοκρατών. Εδώ λοιπόν παράγεται μια παραπανίσια αξία, αυξάνει το συνολικό ποσό της υπάρχουσας αξίας. Εντελώς το αντίθετο συμβαίνει με τη συναλλαγή της ενοικίασης. Όσο και αν ξεγελάσει ο εκμισθωτής τον ενοικιαστή, πρόκειται πάντα για τη μεταβίβαση *υπάρχουσας*, από τα πριν *δημιουργημένης* αξίας και το συνολικό ποσό των αξιών που κατέχουν *μαζί* ο εκμισθωτής και ο ενοικιαστής παραμένει τόσο όσο ήταν και προηγούμενα. Άσχετα αν ο εργάτης πληρώνεται από τον κεφαλαιοκράτη πάνω, κάτω ή στην αξία της εργασίας του, πάντα τον γελούν και του παίρνουν ένα μέρος του προϊόντος της εργασίας του. Τον ενοικιαστή τον γελούν τότε μόνο όταν πρέπει να πληρώνει την κατοικία πάνω από την αξία της. Διαστρέφουμε επομένως εντελώς τη σχέση ανάμεσα στον ενοικιαστή και στον εκμισθωτή όταν την εξομολώσουμε με τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον εργάτη και στον κεφαλαιοκράτη. Απεναντίας, έχουμε να κάνουμε εδώ με μια πολύ συνηθισμένη εμπορική συναλλαγή ανάμεσα σε δυο πολίτες και η συναλλαγή αυτή γίνεται σύμφωνα με τους οικονομικούς νόμους που ρυθμίζουν γενικά την πώληση των εμπορευμάτων και ειδικά την πώληση του εμπορεύματος: Ιδιοκτησία της γης. Πρώτα υπολογίζονται τα έξοδα οικοδομής και συντήρησης ολόκληρου του σπιτιού ή του μέρους εκείνου του σπιτιού που ενοικιάζεται. Σε δεύτερη μοίρα έρχεται η αξία του οικοπέδου που εξαρτάται από την περισσότερο ή λιγότερο καλή θέση του σπι-

τιού. Τελικά, κρίνει το ζήτημα η κατάσταση που υπάρχει τη στιγμή εκείνη στη σχέση ανάμεσα στη ζήτηση και στην προσφορά. Αυτή η απλή οικονομική σχέση εκφράζεται στο κεφάλι του δικού μας προουντοιστή έτσι:

«Το σπίτι που χτίστηκε μια φορά χρησιμεύει ως *αιώνιος νόμιμος τίτλος* πάνω σ' ένα ορισμένο κλάσμα της κοινωνικής εργασίας, ακόμα κι αν η πραγματική αξία του σπιτιού έχει πληρωθεί με το παραπάνω στον ιδιοκτήτη με τη μορφή του ενοικίου. Έτσι συμβαίνει για ένα σπίτι που χτίστηκε, λ.χ., πριν 50 χρόνια, να έχει καλυφθεί στο διάστημα αυτό με τα ενοίκια 2, 3, 5 και 10 φορές το ποσό της αρχικής του τιμής παραγωγής.»

Εδώ έχουμε αμέσως ατόφιο τον Προυντόν. Πρώτο, ξεχνάνε ότι με το ενοίκιο πρέπει να πληρωθεί όχι μόνο ο τόκος για το ποσό που στοίχισε η οικοδομή αλλά να καλυφθούν και οι επιδιορθώσεις και το μέσο ποσό κακών χρεών και απλήρωτων ενοικίων και η ζημιά από τις περιόδους που τυχόν μένει το σπίτι ξενοικιαστο και, τέλος, πρέπει να αποσβεστεί σε χρονιάτικες δόσεις το κεφάλαιο που διατέθηκε για την οικοδομή ενός φθαρτού σπιτιού που με την πάροδο του χρόνου παύει να είναι κατοικήσιμο και χάνει την αξία του. Δεύτερο, ξεχνάνε ότι με το ενοίκιο πρέπει επίσης να καλυφθούν οι τόκοι για το ποσό που υπερτιμήθηκε το οικόπεδο του σπιτιού, ότι ένα μέρος από το ενοίκιο αποτελείται επομένως από γαιοπρόσοδο. Και είναι αλήθεια ότι ο προουντοιστής μας δηλώνει αμέσως ότι αυτή η υπερτίμηση, που γίνεται χωρίς τη συμμετοχή του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, σύμφωνα με το νόμο δεν ανήκει σ' αυτόν αλλά στην κοινωνία, παραβλέπει όμως ότι μ' αυτόν τον τρόπο ζητάει στην πραγματικότητα την κατάργηση της ιδιοκτησίας της γης, ένα σημείο με το οποίο, αν θέλαμε να ασχοληθούμε εδώ, θα μας οδηγούσε πολύ μακριά. Τέλος, παρα-

βλέπει ότι σ' όλη αυτήν τη συναλλαγή δεν πρόκειται να αγοράσει κανένας το σπίτι από τον ιδιοκτήτη αλλά μονάχα να το χρησιμοποιήσει για ένα ορισμένο διάστημα. Ο Προυντόν, που ποτέ του δεν ενδιαφέρθηκε για τους αληθινούς, πραγματικούς όρους κάτω από τους οποίους συμβαίνει ένα οποιοδήποτε οικονομικό φαινόμενο, δεν μπορεί φυσικά να εξηγήσει πώς, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, είναι δυνατόν να πληρωθεί με τη μορφή των ενοικίων μέσα σε πενήντα χρόνια δέκα φορές η αρχική τιμή παραγωγής του σπιτιού. Αντί να εξετάσει από οικονομική άποψη αυτό το όχι και τόσο δύσκολο ζήτημα και να εξακριβώσει αν πραγματικά και με ποιον τρόπο βρίσκεται σε αντίθεση με τους οικονομικούς νόμους, ξεφεύγει με ένα τολμηρό πήδημα από την οικονομία στα νομικά: «Το σπίτι που χτίστηκε μια φορά χρησιμεύει ως *αιώνιος νόμιμος τίτλος*», που δίνει δικαίωμα σε ένα ορισμένο χρονιάτικο εισόδημα. Πώς γίνεται αυτό, πώς το σπίτι γίνεται νόμιμος τίτλος, γι' αυτό σωπαίνει ο Προυντόν. Κι όμως αυτό είναι που έπρεπε να είχε εξηγήσει. Αν είχε εξετάσει το ζήτημα αυτό, τότε θα είχε βρει ότι όλοι οι νόμιμοι τίτλοι του κόσμου, όσο αιώνιοι κι αν είναι, δεν μπορούν να δώσουν σε ένα σπίτι τη δύναμη να εισπράξει με τα ενοίκια μέσα σε πενήντα χρόνια δέκα φορές την αρχική του τιμή παραγωγής και ότι μονάχα οικονομικοί όροι (που μπορεί από την κοινωνία να αναγνωριστούν ως νόμιμοι τίτλοι) μπορούν να το καταφέρουν αυτό. Και έτσι βρίσκεται πάλι στο ίδιο σημείο απ' όπου ξεκίνησε.

Όλη η διδασκαλία του Προυντόν στηρίζεται σ' αυτό το σωτήριο πήδημα από την οικονομική πραγματικότητα στη νομική φράση. Κάθε φορά που ο αγαθός Προυντόν χάνει την οικονομική συνάφεια –κι αυτό του συμβαίνει σε κάθε σοβαρό ζήτημα– καταφεύγει στην περιοχή του δικαίου και κάνει έκκληση στην *αιώνια δικαιοσύνη*.

«Ο Προυντόν αντλεί στην αρχή το ιδανικό του της αιώνιας δικαιοσύνης από τις νομικές σχέσεις που ανταποκρίνονται στην εμπορευματική παραγωγή και έτσι, ας σημειωθεί κι αυτό μέσα σ' όλα, προσφέρεται και η τόσο παρήγορη για όλους τους μικροαστούς απόδειξη ότι η μορφή της εμπορευματικής παραγωγής είναι και αυτή τόσο αιώνια όσο και η δικαιοσύνη. Και έπειτα προσπαθεί αντίστροφα να μεταμορφώσει την πραγματική εμπορευματική παραγωγή και το αντίστοιχο μ' αυτήν πραγματικό δίκαιο σύμφωνα με το ιδανικό αυτό. Τι θα σκεφτόταν κανείς για ένα χημικό που αντί να μελετήσει τους πραγματικούς νόμους της ανταλλαγής της ύλης και με βάση αυτούς να λύσει ορισμένα προβλήματα, ζητούσε να μεταμορφώσει την ανταλλαγή της ύλης με τις "αιώνιες ιδέες" της "φυσικότητας και της συγγένειας"; Και μήπως θα ξέρουμε περισσότερα πράγματα για την τοκογλυφία όταν λέμε ότι αντιφάσκει με την "αιώνια δικαιοσύνη", με την "αιώνια ευθύτητα", με την "αιώνια αλληλεγγύη" και με άλλες "αιώνιες αλήθειες" απ' ό,τι ήξεραν οι πατέρες της Εκκλησίας, όταν έλεγαν ότι αντιφάσκει με την "αιώνια χάρη", την "αιώνια πίστη" και την "αιώνια θεία βούληση";» (Κ. Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, σελ. 45⁶.)

Δεν πάει καλύτερα ο δικός μας προυντονιστής από τον κύριο και δάσκαλό του: «Το συμφωνητικό της ενοικίασης είναι μια από τις χίλιες συναλλαγές που είναι τόσο αναγκαίες στη ζωή της σύγχρονης κοινωνίας όσο και η κυκλοφορία του αίματος στο σώμα των ζώων. Θα ήταν φυσικά προς το συμφέρον αυτής της κοινωνίας αν όλες αυτές οι συναλλαγές ήταν διαποτισμένες από μια "ιδέα δικαίου", αν δηλαδή γίνονταν παντού σύμφωνα με τις αυστηρές απαι-

---

6. Ο αριθμός της σελίδας αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του 1ου τόμου *Του Κεφαλαίου* (βλ. έκδοση Σύγχρονης Εποχής, σελ. 98-99).

τήσεις της δικαιοσύνης. Με μια λέξη η οικονομική ζωή της κοινωνίας πρέπει, όπως λέει ο Προυντόν, να ανέβει ως το ύψος ενός "οικονομικού δικαίου". Στην πραγματικότητα συμβαίνει, όπως είναι γνωστό, ακριβώς το αντίθετο.»

Ήταν δυνατόν να πιστέψουμε ότι, 5 χρόνια αργότερα από τότε που ο Κ. Μαξ σκιαγράφησε τόσο ολιγόλογα και πειστικά τον προυντονισμό και μάλιστα απ' αυτήν την αποφασιστική του πλευρά, θα μπορούσε να δημοσιευτεί ένα τέτοιο συγχυσμένο πράγμα στη γερμανική γλώσσα; Τι σημαίνει όλη αυτή η σχολαστική φλυαρία; Τίποτε άλλο παρά ότι οι πρακτικές συνέπειες των οικονομικών νόμων που διέπουν τη σημερινή κοινωνία χτυπούν κατάμουτρα το αίσημα δικαιοσύνης του συγγραφέα και ότι ο συγγραφέας έχει τον ευσεβή πόθο να βολέψει την υπόθεση έτσι που να μπορεί να διορθωθεί. Μάλιστα, αν οι φρύνοι είχαν ουρές, δε θα ήταν φρύνοι! Και δεν είναι μήπως και ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής «διαποτισμένος από μια ιδέα δικαίου», δηλαδή από την ιδέα του δικαιώματός του να εκμεταλλεύεται τον εργάτη; Και μήπως προχωρήσαμε κατά ένα βήμα όταν μας λέει ο συγγραφέας ότι δεν είναι αυτή η δική του ιδέα δικαίου;

Αλλά ας επιστρέψουμε στο ζήτημα της κατοικίας. Ο προυντονιστής μας εξαπολύει τώρα τη δική του «ιδέα δικαίου» και κάνει την παρακάτω συγκινητική απαγγελία:

«Δε διστάζουμε να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερος χλευασμός για τον πολιτισμό του περίφημου αιώνα μας από το γεγονός ότι στις μεγάλες πόλεις 90% και πάνω του πληθυσμού δεν έχουν μια στέγη που να μπορούν να λένε ότι είναι δική τους. Το σπίτι και η εστία που είναι ο καθαυτό πυρήνας της ηθικής και οικογενειακής ζωής έχουν παρασυρθεί στον κοινωνικό στρόβιλο... Από την άποψη αυτή είμαστε πολύ χειρότερα από τους αγρίους. Ο τρω-

γλοδύτης έχει τη σπηλιά του, ο Αυστραλός την πλίθινη καλύβα του, ο Ινδιάνος τη δική του εστία, ο σύγχρονος προλετάριος κρέμεται πραγματικά στον αέρα» κοκ.

Σ' αυτή την ιερεμιάδα έχουμε τον προυντονισμό σε όλη του την αντιδραστική μορφή. Για να δημιουργηθεί η σύγχρονη επαναστατική τάξη του προλεταριάτου χρειάστηκε να κοπεί ο ομφάλιος λώρος που έδενε τον εργάτη του παρελθόντος με τη γη. Ο υφαντουργός που είχε δίπλα στον αργαλειό του το σπιτάκι του, το περιβολάκι του και το χωραφάκι του ήταν, παρόλη την αθλιότητα και παρόλη την πολιτική πίεση, ένας ήσυχος, ευχαριστημένος άνθρωπος, «γεμάτος θεία μακαριότητα και εντιμότητα», έβγαζε το καπέλο του μπροστά στους πλουσίους, στους παπάδες και στους κρατικούς λειτουργούς και ήταν μέσα του πέρα για πέρα δούλος. Και ακριβώς η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία που μετέτρεψε το δεμένο στη γη εργάτη σε τέλειο ακτήμονα, απαλλαγμένο από όλες τις κληρονομημένες αλυσίδες και ελεύθερο σαν το πουλί προλετάριο, ακριβώς αυτή η οικονομική επανάσταση δημιούργησε τους όρους κάτω από τους οποίους μπορεί μόνο να ανατραπεί η τελευταία μορφή εκμετάλλευσης της εργαζόμενης τάξης, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Και έρχεται τώρα ο προυντονιστής που έχει τόσο εύκολα τα δάκρυα και θρηνεί, ως να πρόκειται για ένα μεγάλο βήμα προς τα πίσω, για την εκτόπιση των εργατών από το σπίτι και την εστία, γι' αυτό δηλαδή που ήταν ίσα-ίσα ο πρωταρχικός όρος της πνευματικής τους χειραφέτησης.

Πριν 27 χρόνια περιέγραφα στις κυριότερές του γραμμές ακριβώς αυτό το γεγονός της εκτόπισης των εργατών από το σπίτι και την εστία, όπως συντελέστηκε το 18ο αιώνα στην Αγγλία (*Η κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*). Εκεί περιγράφονται, όπως τους αξίζει, οι ατιμίες

που διέπραξαν τότε οι γαιοκτήμονες και οι εργοστασιάρχες, οι βλαβερές υλικές και ηθικές συνέπειες που αναγκαστικά είχε στην αρχή αυτό το ξεσπίτωμα για τους εργάτες που εκτοπίστηκαν. Μπορούσε όμως να μου έρθει ποτέ στο νου ότι αυτή η απόλυτα αναγκαία για τις τότε περιστάσεις ιστορική εξελικτική πορεία αποτελεί ένα βήμα προς τα πίσω, «πιο πίσω ακόμα και από τους αγρίους»; Αδύνατο. Ο Άγγλος προλετάριος του 1872 βρίσκεται ασύγκριτα πιο ψηλά από τον αγρότη υφαντουργό του 1772 που είχε «σπίτι και εστία». Και μήπως πρόκειται να κάνουν ποτέ ο τρωγλοδύτης με τη σπηλιά του, ο Αυστραλός με την πλίθινη καλύβα του, ο Ινδιάνος με τη δική του εστία μια εξέγερση, σαν την εξέγερση του Ιούνη ή μια Παρισινή Κομμούνα;

Το ότι χειροτέρευσε η κατάσταση του εργάτη από τότε που επικράτησε ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής σε μεγάλη κλίμακα, αυτό μόνο ο αστός το αμφισβητεί. Μήπως όμως γι' αυτό πρέπει να κοιτάμε προς τα πίσω και να λαχταράμε τις αιγυπτιακές χύτρες με κρέας (που κι αυτές ήταν πολύ ισχνές), τη μικρή βιομηχανία της υπαίθρου, αυτήν που διαπαιδαγωγούσε μονάχα δουλικές ψυχές ή τους «αγρίους»; Το αντίθετο. Μονάχα το προλεταριάτο, που το δημιούργησε η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, που το απελευθέρωσε από όλες τις κληρονομημένες αλυσίδες, ακόμα και από εκείνες που το δένανε στη γη, και που έχει συγκεντρωθεί στις μεγάλες πόλεις, είναι σε θέση να πραγματοποιήσει τη μεγάλη κοινωνική μεταβολή που θα βάλει τέλος σε κάθε ταξική εκμετάλλευση και ταξική κυριαρχία. Οι παλιοί χειρωνακτικοί υφαντουργοί της υπαίθρου που είχαν σπίτι και εστία ποτέ δε θα ήταν σε θέση να κάνουν ένα τέτοιο πράγμα, ποτέ δε θα μπορούσαν να συλλάβουν μια τέτοια ιδέα και, ακόμα λιγότερο, ποτέ δε θα μπορούσαν να θέλουν να την πραγματοποιήσουν.

Για τον Προυντόν αντίθετα όλη η βιομηχανική επανάσταση των τελευταίων εκατό χρόνων, η κινητήρια δύναμη του ατμού, η μεγάλη εργοστασιακή παραγωγή, που αντικατέστησε με μηχανές τη δουλειά με το χέρι και που χιλιαπλασίασε την παραγωγική δύναμη της εργασίας, όλα αυτά είναι στον ανώτατο βαθμό αποκρουστικά γεγονότα, κάτι που δε θα έπρεπε, αλήθεια, να είχε γίνει. Ο μικροαστός Προυντόν ζητάει ένα κόσμο όπου ο καθένας φτιάχνει ένα δικό του αυτοτελές προϊόν που μπορεί να ξεοδευτεί αμέσως και να ανταλλαχτεί στην αγορά. Και αν στην περίπτωση αυτή ο καθένας παίρνει σε αντάλλαγμα όλη την αξία της εργασίας του με τη μορφή ενός άλλου προϊόντος, τότε δίνεται απόλυτη ικανοποίηση στην «αιώνια δικαιοσύνη» και αποκαθίσταται ο καλύτερος κόσμος. Μα αυτός ο καλύτερος προυντονικός κόσμος ποδοπατήθηκε κιόλας στη γέννησή του από τη βιομηχανική εξέλιξη που προχωρούσε, που από καιρό εκμηδένισε την ατομική εργασία σε όλους τους μεγάλους κλάδους της βιομηχανίας και που καθημερινά την εκμηδενίζει στους μικρούς και στους μικρότερους κλάδους της. Στη θέση της βάζει την κοινωνική εργασία που στηρίζεται στις μηχανές και στις υποταγμένες φυσικές δυνάμεις, που το έτοιμό τους, άμεσα ανταλλάξιμο και καταναλώσιμο προϊόν είναι το συλλογικό έργο πολλών ατόμων από τα χέρια των οποίων χρειάστηκε να περάσει. Και ίσα-ίσα μ' αυτήν τη βιομηχανική επανάσταση αναπτύχθηκε σε τέτοιο βαθμό η παραγωγική δύναμη της ανθρώπινης εργασίας που –για πρώτη φορά από τότε που υπάρχουν άνθρωποι– με την προϋπόθεση μιας λογικής κατανομής της εργασίας ανάμεσα σε όλους, να υπάρχει όχι μόνο η δυνατότητα για άφθονη κατανάλωση από όλα τα μέλη της κοινωνίας και για πλούσια παρακαταθήκη, αλλά ακόμα και η δυνατότητα να μένει για τον καθένα ξεχωριστά αρκετή ελεύθερη ώρα για

να μπορεί όχι μόνο να διατηρηθεί ό,τι πραγματικά αξίζει από τον ιστορικά κληρονομημένο πολιτισμό –επιστήμη, τέχνη, μορφές συμπεριφοράς κλπ.– αλλά και να μετατραπεί από μονοπώλιο της κυρίαρχης τάξης σε κοινό κτήμα όλης της κοινωνίας και να καλλιεργηθεί πιο πέρα. Και εδώ βρίσκεται το αποφασιστικό σημείο. Απ' τη στιγμή που η παραγωγική δύναμη της ανθρώπινης εργασίας θα αναπτυχθεί ίσαμε αυτόν τον ανώτερο βαθμό, εξαφανίζεται κάθε πρόσχημα για την ύπαρξη μιας κυρίαρχης τάξης. Γιατί το τελευταίο επιχείρημα με το οποίο υπερασπίστηκαν την ανάγκη της ταξικής διάκρισης ήταν πάντα τούτο: Πρέπει να υπάρχει μια τάξη που να μην είναι υποχρεωμένη να βασανίζεται με την παραγωγή των καθημερινών μέσων συντήρησής της, για να της μένει καιρός να φροντίζει για την πνευματική εργασία της κοινωνίας. Με τη βιομηχανική επανάσταση των τελευταίων εκατό χρόνων κόπηκαν μια για πάντα οι ρίζες αυτής της φλυαρίας, που ίσαμε τότε είχε τη μεγάλη της ιστορική δικαίωση. Η ύπαρξη μιας κυρίαρχης τάξης γίνεται κάθε μέρα και μεγαλύτερο εμπόδιο για την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγικής δύναμης, όπως και για την ανάπτυξη της επιστήμης, της τέχνης και ιδιαίτερα των πολιτισμένων μορφών συμπεριφοράς. Ποτέ δεν υπήρξαν πιο άξεστοι άνθρωποι από τους σύγχρονους αστούς.

Όλα αυτά δεν ενδιαφέρουν το φίλο Προυντόν. Θέλει την «αιώνια δικαιοσύνη» και τίποτα παραπάνω. Ο καθένας πρέπει σε αντάλλαγμα για το προϊόν του να παίρνει ολόκληρη την απόδοση της εργασίας του, όλη την αξία της εργασίας του. Ο υπολογισμός όμως αυτός για ένα προϊόν της σύγχρονης βιομηχανίας είναι μπερδεμένη υπόθεση. Η σύγχρονη βιομηχανία θολώνει ακριβώς την ιδιαίτερη συμβολή του καθένα στο συλλογικό προϊόν, που στην παλιά ατομι-

κή χειρωνακτική εργασία φαινόταν μόνη της στο έτοιμο προϊόν. Έπειτα η σύγχρονη βιομηχανία παραμερίζει όλο και περισσότερο την ιδιωτική ανταλλαγή, που πάνω της βασίζεται όλο το σύστημα του Προυντόν, δηλαδή την άμεση ανταλλαγή ανάμεσα σε δυο παραγωγούς στην οποία ο καθένας ανταλλάσει το δικό του προϊόν με το προϊόν του άλλου για να το καταναλώσει. Γι' αυτό όλος ο προουντοπισμός είναι διαποτισμένος με ένα αντιδραστικό πνεύμα, με μια αντιπάθεια ενάντια στη βιομηχανική επανάσταση και με την επιθυμία που εκδηλώνεται, άλλοτε πιο φανερά και άλλοτε πιο κρυφά, να στείλει κατά διαόλου όλη τη σύγχρονη βιομηχανία, τις ατμοκίνητες μηχανές, τις κλωστικές μηχανές και όλα τα άλλα κακά, για να γυρίσουμε στην παλιά, τη νοικοκυρεμένη χειρωνακτική εργασία. Ότι έτσι θα χάσουμε τα εννιακόσια ενενήντα εννιά χιλιοστά της παραγωγικής δύναμης, ότι έτσι καταδικάζουμε όλη την ανθρωπότητα στη χειρότερη δουλειά της εργασίας, ότι το δράμα της πείνας θα γίνει γενικός κανόνας—όλα αυτά δεν έχουν σημασία, αρκεί μόνο να πετύχουμε να γίνεται η ανταλλαγή με τέτοιο τρόπο που ο καθένας να παίρνει «ολόκληρη την απόδοση της εργασίας» και να εφαρμόζεται η «αιώνια δικαιοσύνη». *Fiat justitia, pereat mundus!*

Δικαιοσύνη να γίνει κι ο κόσμος ας χαλάσει!

Και μ' αυτήν την αντεπανάσταση του Προυντόν—αν βέβαια μπορούσε ποτέ να γίνει—θα καταστρεφόταν ο κόσμος.

Άλλωστε, είναι αυτονόητο ότι και με την κοινωνική παραγωγή που προϋποτίθεται απ' τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία μπορεί να εξασφαλιστεί στον καθένα «ολόκληρη η απόδοση της εργασίας του», στο βαθμό βέβαια που έχει νόημα αυτή η φράση. Και τότε μόνο έχει κάποιο νόημα, όταν της δώσουμε πλατύτερη σημασία, όχι με την έννοια ότι

ο κάθε εργάτης θα γίνει κάτοχος «ολόκληρης της απόδοσης της εργασίας του», αλλά ότι όλη η κοινωνία, που θα αποτελείται μόνο από εργάτες, θα γίνεται κάτοχος του συνολικού προϊόντος της εργασίας της, που ένα μέρος του θα μοιράζεται για κατανάλωση στα μέλη της, ένα άλλο μέρος του θα χρησιμεύει για την αντικατάσταση και για την αύξηση των μέσων παραγωγής και τέλος ένα τρίτο μέρος θα αποταμιεύεται ως παρακαταθήκη για την παραγωγή και την κατανάλωση.

* * *

Ύστερα απ' τα παραπάνω μπορούμε να ξέρουμε από πριν κιόλας πώς θα λύσει ο δικός μας προουντιστής το μεγάλο ζήτημα της κατοικίας. Από το ένα μέρος έχουμε την απαίτηση ο κάθε εργάτης να έχει τη δική του ιδιόκτητη κατοικία, για να μην εξακολουθούμε να βρισκόμαστε *πιο κάτω και από τους αγρίους*. Απ' το άλλο, έχουμε τη διαβεβαίωση ότι η πληρωμή με τα ενοίκια δυο, τρεις, πέντε ή δέκα φορές της αρχικής τιμής παραγωγής ενός σπιτιού, όπως αυτό γίνεται στην πραγματικότητα, βασίζεται σε ένα *νόμιμο τίτλο* και ότι αυτός ο νόμιμος τίτλος αντιφάσκει με την *«αιώνια δικαιοσύνη»*. Η λύση είναι απλή: Καταργούμε το νόμιμο τίτλο και με βάση την αιώνια δικαιοσύνη χαρακτηρίζουμε τα ενοίκια ως δόσεις εξόφλησης της τιμής της κατοικίας. Όταν όμως κάνουμε τους συλλογισμούς μας με τέτοιο τρόπο που να περικλείουν κιόλας μέσα τους το συμπέρασμα, τότε δε χρειάζεται φυσικά περισσότερη δεξιοτεχνία από αυτήν που έχει ο κάθε τσαρλατάνος που βγάζει από το σακί του το παρασκευασμένο από τα πριν αποτέλεσμα για να καμαρώνουμε μετά από την ακλόνητη λογική της οποίας προϊόν είναι αυτό το αποτέλεσμα.

Και εδώ έτσι γίνεται. Διακηρύσσεται ως ανάγκη η κα-

τάρηση της με ενοίκιο κατοικίας και μάλιστα με τη μορφή να γίνει κάθε ενοικιαστής ιδιοκτήτης της κατοικίας του. Πώς θα το κάνουμε αυτό; Απλούστατα: «Το σπίτι που ενοικιάζεται το εξαγοράζουμε με δόσεις... Στον παλιό ιδιοκτήτη πληρώνεται ως την τελευταία δεκάρα η αξία του σπιτιού του. Αντί όμως, όπως συνέβαινε ίσαμε τώρα, το ενοίκιο να αποτελεί το φόρο υποτελείας που πληρώνει ο ενοικιαστής στο αιώνιο δικαίωμα του κεφαλαίου από την ημέρα που διακηρύσσεται η εξαγορά της ενοικιαζόμενης κατοικίας το ποσό που πληρώνει ο ενοικιαστής και που θα είναι με ακρίβεια καθορισμένο, θα αποτελεί τις χρονιάτικες δόσεις του για την εξόφληση της κατοικίας που πέρασε στην κατοχή του... Η κοινωνία... μ' αυτόν τον τρόπο μεταβάλλεται σε ένα σύνολο από ανεξάρτητους, ελεύθερους σπιτονοικοκυραίους.»

Ο προντονιστής θεωρεί έγκλημα ενάντια στην αιώνια δικαιοσύνη το γεγονός ότι ο ιδιοκτήτης ενός σπιτιού μπορεί χωρίς να δουλεύει να εισπράττει γαιοπρόσοδο και τόκο για το κεφάλαιό του που έχει τοποθετήσει στο σπίτι. Βγάζει διάταγμα και αποφασίζει ότι αυτό πρέπει να σταματήσει, ότι τα κεφάλαια που είναι τοποθετημένα σε σπίτια δεν πρέπει να δίνουν τόκο, ούτε βέβαια και γαιοπρόσοδο, εφόσον αντιπροσωπεύουν το αγορασμένο οικόπεδο. Όμως, όπως είδαμε, αυτό δε θίγει καθόλου τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, που είναι η βάση της σημερινής κοινωνίας. Ο άξονας γύρω από τον οποίο στρέφεται η εκμετάλλευση του εργάτη είναι η πώληση της εργατικής δύναμης στον κεφαλαιοκράτη και η εκμετάλλευση αυτής της συναλλαγής που κάνει ο κεφαλαιοκράτης, υποχρεώνοντας τον εργάτη να παράγει πολύ περισσότερα από την πληρωμένη αξία της εργατικής δύναμης. Απ' αυτήν τη συναλλαγή ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη βγαίνει

όλη η υπεραξία που μοιράζεται κατόπιν με τη μορφή της γαιοπροσόδου, του εμπορικού κέρδους, του τόκου, των φόρων κλπ., ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες των κεφαλαιοκρατών και στους υπηρέτες τους. Και έρχεται τώρα ο προυντονιστής μας και πιστεύει ότι αν απαγορεύσουμε σε μια και μόνη κατηγορία κεφαλαιοκρατών, και μάλιστα των κεφαλαιοκρατών που δεν αγοράζουν άμεσα εργατική δύναμη και επομένως δεν μπορούν να βγάλουν υπεραξία, να εισπράττουν κέρδος ή τόκο, κάνουμε ένα βήμα προς τα μπρος! Το ποσό της απλήρωτης εργασίας που αφαιρείται από την εργατική τάξη θα έμενε ακριβώς το ίδιο κι αν ακόμα αύριο αφαιρούσαμε από τους ιδιοκτήτες των σπιτιών τη δυνατότητα να εισπράττουν γαιοπρόσοδο και ενοίκιο, πράγμα όμως που δεν εμποδίζει τον προυντονιστή μας να δηλώνει ότι: «Η κατάργηση της κατοικίας με ενοίκιο είναι επομένως μια από τις πιο καρποφόρες και πιο μεγαλειώδεις επιδιώξεις που πηγάζει από τους κόλπους της επαναστατικής ιδέας και πρέπει να γίνει ένα από τα πρώτης γραμμής αιτήματα της κοινωνικής δημοκρατίας.» Έχουμε δηλαδή εδώ ακριβώς τις ίδιες αγύρτικες φωνές του δάσκαλου, του Προυντόν, που τα κακαρίσματά του βρίσκονται πάντα σε αντίστροφη αναλογία με το μέγεθος των αβγών που κάνει.

Και τώρα αναλογιστείτε την ωραία κατάσταση που θα δημιουργηθεί όταν κάθε εργάτης, μικροαστός και αστός υποχρεωθεί με χρονιάτικες εξοφλήσεις που θα πληρώνει να γίνει στην αρχή μερικός και κατόπιν ολοκληρωτικός ιδιοκτήτης της κατοικίας του! Στις βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας, όπου υπάρχει μεγάλη βιομηχανία αλλά μικρές εργατικές κατοικίες και όπου κάθε παντρεμένος εργάτης κάθεται μόνος του σε ένα σπιτάκι, θα μπορούσε αυτό να έχει κάποιο νόημα. Μα η μικρή βιομηχανία του Παρισιού και

των περισσότερων μεγάλων πόλεων της ηπειρωτικής Ευρώπης συμπληρώνεται με μεγάλα σπίτια στα οποία συγκατοικούν δέκα, είκοσι, τριάντα οικογένειες. Ας παραδεχτούμε ότι τη στιγμή που θα βγει το κοσμοσωτήριο διάταγμα που θα προκηρύξει την εξαγορά με δόσεις των κατοικιών που ενοικιάζονται ο Πέτρος εργάζεται σ' ένα εργοστάσιο μηχανών στο Βερολίνο. Ας υποθέσουμε ότι ύστερα από ένα χρόνο γίνεται ιδιοκτήτης του ενός δέκατου πέμπτου της κατοικίας του, που αποτελείται από ένα δωμάτιο στο πέμπτο πάτωμα ενός σπιτιού που βρίσκεται κάπου κοντά στην Πύλη του Αμβούργου. Σε λίγο χάνει τη δουλειά του και βρίσκεται σε μια όμοια κατοικία με θαυμάσια θέα προς την αυλή στο τρίτο πάτωμα του Πότχοφ στο Ανόβερο, όπου ύστερα από πέντε μηνών διαμονή μόλις απέκτησε το 1/36 της ιδιοκτησίας. Και τότε μια απεργία τον ρίχνει στο Μόναχο και τον αναγκάζει ύστερα από εντεκάμηνη διαμονή να φορτωθεί ακριβώς τα 11/180 του δικαιώματος ιδιοκτησίας ενός αρκετά σκοτεινού ισόγειου σπιτιού πίσω από την οδό Όμπερ-Ανγκεργκάσε. Σε συνέχεια άλλες μετακομίσεις, που τόσο συχνά συμβαίνουν σήμερα στους εργάτες, του βάζουν στην πλάτη του τα 7/360 μιας όχι λιγότερο αξιόλογης κατοικίας στο Σεντ Γκάλεν, τα 23/180 μιας άλλης στο Λιντς και τα 347/56.223, με ακρίβεια υπολογισμένα και για να μην μπορεί να παραπονεθεί η «αιώνια δικαιοσύνη», μιας άλλης στο Σερέν. Τι λοιπόν κέρδισε τώρα ο Πέτρος μας από όλα αυτά τα μερτικά στις κατοικίες; Ποιος του δίνει την πραγματική αξία γι' αυτά; Πού μπορεί ν' ανακαλύψει τον ή τους ιδιοκτήτες των υπόλοιπων μερτικών του στις διάφορες πρώην κατοικίες του; Και ποιες είναι οι σχέσεις ιδιοκτησίας ενός οποιουδήποτε μεγάλου σπιτιού που έχει, ας υποθέσουμε, στα διάφορα πατώματά του είκοσι κατοικίες και που όταν λήξει η προθεσμία για την εξόφληση και έχει

καταργηθεί η κατοικία με ενοίκιο θα ανήκει σε τριακόσιους, ίσως, μερικά ιδιοκτήτες που βρίσκονται σκορπισμένοι σε όλα τα πέρατα της γης; Ο προυντονιστής μας θα απαιτήσει ότι ίσαμε τότε θα υπάρχει η τράπεζα ανταλλαγών του Προυντόν, που σε κάθε στιγμή θα πληρώνει στον καθένα για κάθε προϊόν της εργασίας του ολόκληρη την απόδοση της εργασίας του και επομένως και για κάθε μερτικό σε μια κατοικία θα πληρώνει όλη την αξία του. Μα, πρώτα, η τράπεζα ανταλλαγών του Προυντόν δε μας ενδιαφέρει εδώ καθόλου, γιατί στα άρθρα για το ζήτημα της κατοικίας δεν αναφέρεται πουθενά. Και έπειτα στηρίζεται στην περιέργη πλάνη ότι κάθε φορά που θα θέλει κάποιος να πουλήσει ένα εμπόρευμα θα βρίσκει πάντα αγοραστή να το αγοράσει στην πλήρη αξία του. Και τέλος, πριν την ανακαλύψει ο Προυντόν, είχε κιόλας χρεωκοπήσει περισσότερο από μια φορά στην Αγγλία με τον τίτλο *Labour Exchange Bazaar*⁷.

Όλη η ιδέα ότι ο εργάτης πρέπει να αγοράζει την κατοικία του στηρίζεται πάλι, όπως τονίστηκε παραπάνω, στην αντιδραστική βασική αντίληψη του Προυντόν ότι οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία είναι αρρωστιάρικες παραφυάδες και ότι πρέπει η κοινωνία να οδηγηθεί με το στανιό –ενάντια δηλαδή στο ρεύμα που ακολουθεί εδώ και εκατό χρόνια– σε μια κατάσταση όπου θα επικρατεί ως κανόνας η παλιά σταθερή ατομική χειρωνακτική εργασία, σε μια κατάσταση δηλαδή που δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια εξιδανικευμένη αποκατάσταση της μικροεπαγγελματικής επιχείρησης που αφανίστηκε και που εξακολουθεί να αφανίζεται. Και άμα μια φο-

---

7. Κατάστημα ανταλλαγής εργασίας. Ο Φρ. Εγγκελς εννοεί το πείραμα που έκανε ο Ρόμπερτ Όουεν να φτιάξει αγορές εργασίας για την ανταλλαγή προϊόντων με δελτία υπολογισμένα σε ώρες εργασίας.

ρά ρίζουμε τους εργάτες πίσω σ' αυτήν τη σταθερή κατάσταση, και άμα πετύχουμε να βγάλουμε από τη μέση τον «κοινωνικό στρόβιλο», τότε φυσικά ο εργάτης θα μπορεί να κάνει χρήση της ιδιοκτησίας του «σπιτιού και της εστίας» και η παραπάνω θεωρία της εξόφλησης με δόσεις φαίνεται λιγότερο ανούσια. Ξεχνάει μονάχα ο Προυντόν ότι για να το κατορθώσει αυτό πρέπει να γυρίσει πριν απ' όλα κατά εκατό χρόνια πίσω το ρολόι της παγκόσμιας ιστορίας και ότι θα έκανε έτσι τους σημερινούς εργάτες ξανά τέτοιες περιορισμένες, έρπουσες, ύπουλες, δουλικές ψυχές, όπως ήταν οι προπάπποι τους.

Άλλωστε ό,τι λογικό και πρακτικά εφαρμόσιμο περιεχόμενο υπάρχει σ' αυτήν την προουντονική λύση του ζητήματος της κατοικίας εφαρμόζεται κιόλας σήμερα και μάλιστα αυτή η πραγματοποίηση δεν προέρχεται από τους «κόλλπους της επαναστατικής ιδέας» αλλά από τους ίδιους τους μεγαλοαστούς. Ας ακούσουμε τι λέει πάνω σ' αυτό το ζήτημα ένα θαυμάσιο ισπανικό φύλλο της Μαδρίτης, *La Emancipation*⁸ της 16 Μάρτη 1872:

«Υπάρχει ακόμα ένα άλλο μέσο για να λυθεί το ζήτημα της κατοικίας που προτάθηκε από τον Προυντόν και που στην πρώτη ματιά θαμπώνει, μα που άμα εξεταστεί από κοντά αποκαλύπτει όλη του την αδυναμία. Ο Προυντόν πρότεινε οι ενοικιαστές να μετατραπούν σε αγοραστές που θα εξοφλούν με δόσεις, έτσι που το χρονιάτικο ενοίκιο θα υπολογίζεται ως ποσοστό εξόφλησης της αξίας της κατοικίας και ο ενοικιαστής ύστερα από ορισμένο καιρό θα γινόταν ιδιοκτήτης αυτής της κατοικίας. Αυτό το μέσο, που το θε-

---

8. *La Emancipation* (Χειραφέτηση): Εβδομαδιαίο φύλλο των μαρξιστικών τμημάτων της Α' Διεθνούς στην Ισπανία. Έβγαίνει στη Μαδρίτη από τον Ιούνιο του 1871 ως το 1873.

ωρούσε ο Προυντόν πολύ επαναστατικό, εφαρμόζεται κιόλας σ' όλες τις χώρες από εταιρίες κερδοσκοπών, που μ' αυτόν τον τρόπο ανεβάζουν τα ενοίκια και εισπράττουν δυο και τρεις φορές την αξία του σπιτιού. Ο κύριος Ντολφίς και άλλοι μεγάλοι εργοστασιάρχες της Βορειοανατολικής Γαλλίας εφάρμοσαν αυτό το σύστημα όχι μόνο για να μαζέψουν χρήματα, αλλά επιπλέον και με μια πολιτική υστεροβουλία.

Οι πιο έξυπνοι ηγέτες των κυρίαρχων τάξεων κατευθύνανε πάντα τις προσπάθειές τους προς την αύξηση του αριθμού των μικροϊδιοκτητών με το σκοπό να δημιουργήσουν έτσι ένα στρατό ενάντια στο προλεταριάτο. Οι αστικές επαναστάσεις του προηγούμενου αιώνα κομμάτιασαν τη μεγάλη γαιοκτησία της αριστοκρατίας και του κλήρου σε ιδιοκτησία μικρών κομματιών γης, όπως θέλουν να το κάνουν σήμερα οι Ισπανοί δημοκράτες με τη μεγάλη γαιοκτησία που εξακολουθεί να υπάρχει. Δημιουργήθηκε έτσι μια τάξη μικρών γαιοκτημόνων, που έγινε από τότε το πιο αντιδραστικό στοιχείο της κοινωνίας και το διαρκές εμπόδιο του επαναστατικού κινήματος του προλεταριάτου των πόλεων. Ο Ναπολέων Γ' σκόπευε να δημιουργήσει μια παρόμοια τάξη στις πόλεις περιορίζοντας την ονομαστική αξία των μετοχών των κρατικών δανείων και ο κύριος Ντολφίς και οι συνάδελφοί του, πουλώντας στους εργάτες τους μικρές κατοικίες εξοφλητές με χρονιάτικες δόσεις, ήθελαν να πνίξουν κάθε επαναστατικό πνεύμα στους εργάτες και ταυτόχρονα με την απόκτηση ιδιοκτησίας να τους δέσουν στο εργοστάσιο στο οποίο κάποτε δούλευαν. Έτσι λοιπόν το σχέδιο του Προυντόν, όχι μόνο δεν έφερε καμιά ανακούφιση στην εργατική τάξη αλλά αντίθετα στράφηκε άμεσα εναντίά της.»*

---

* Η ακόλουθη περικοπή από ένα γράμμα της Ελεονώρας Μαξ-Άβε-

Αλλά με ποιο τρόπο μπορεί να λυθεί το ζήτημα της κατοικίας; Στη σημερινή κοινωνία μπορεί να λυθεί ακριβώς όπως και κάθε άλλο κοινωνικό ζήτημα: Με τη βαθμιαία οικονομική εξίσωση της ζήτησης και της προσφοράς, μια λύση που ξαναγεννάει πάντα από την αρχή το ίδιο ζήτημα και που επομένως δεν είναι λύση. Πώς θα έλυne το ζήτημα αυτό μια κοινωνική επανάσταση αυτό δεν εξαρτάται μόνο από τις κάθε φορά περιστάσεις αλλά και από πολύ ευρύτερα ζητήματα, που ένα από τα κυριότερα είναι η εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Και μια που δεν πρόκειται να φτιάξουμε ουτοπικά συστήματα για τη συγκρότηση της μελλοντικής κοινωνίας, θα ήταν περισσότερο από ματαιοπονία αν θέλαμε να εξετάσουμε αυτό το ζήτημα. Εκείνο όμως που είναι βέβαιο, είναι ότι σήμερα κιόλας υπάρχουν στις μεγάλες πόλεις αρκετά σπίτια για κατοικίες, έτσι που με μια λογική διάθεσή τους θα θεραπεύονταν αμέσως κάθε πραγματική «στενότητα κατοικίας». Αυτό φυσικά μπορεί να γίνει μόνο με την απαλλοτρίωση των σημερινών ιδιοκτητών ή με την εγκατάσταση στα σπίτια

λινγκ, γραμμένο στις 28 Νοέμβρη 1886 από την Ινδιανάπολη, δείχνει πώς πραγματοποιείται μόνη της αυτή η λύση του ζητήματος της κατοικίας κοντά σε μεγάλες αμερικάνικες πόλεις ή σε πόλεις που αναπτύσσονται με το μέσο της δέσμευσης του εργάτη στο ιδιόκτητο σπίτι: «Στο Κάνσας-Σίτι, η ακριβέστερα στην περιοχή του, είδαμε ελεεινές μικρές ξύλινες παράγκες από τρία περίπου δωμάτια που βρίσκονται σε μέρη εντελώς άγρια. Το οικοπέδο στοίχιζε 600 δολάρια και ήταν ακριβώς τόσο όσο έπιανε το σπίτι. Αυτό το ίδιο στοίχιζε άλλα 600 δολάρια, συνολικά δηλαδή 4.800 μάρκα για ένα άθλιο μικρό πράγμα μια ώρα δρόμο από την πόλη σε μια λασπερή ερημιά!» Μ' αυτόν τον τρόπο αναγκάζονται οι εργάτες, για να αποκτήσουν αυτές τις κατοικίες, να συνάψουν βαριά ενυπόθηκα χρέη και γίνονται στα ουστά σκλάβοι των αφεντικών τους που τους ταΐζουν. Καθλώνονται στα σπίτια τους, δεν μπορούν να φύγουν και είναι αναγκασμένοι να δέχονται κάθε όρο εργασίας που τους επιβάλλεται.

τους άστεγων εργατών ή εργατών που ζουν πάρα πολύ σφωτισμένοι στις ως τώρα κατοικίες τους. Και μόλις θα έχει κατακτήσει το προλεταριάτο την πολιτική εξουσία, ένα τέτοιο μέτρο, που υπαγορεύεται από το δημόσιο καλό, θα μπορεί να εφαρμοστεί με την ίδια ευκολία που πραγματοποιούνται άλλες απαλλοτριώσεις και υποχρεωτικές στεγάσεις από το σημερινό κράτος.

* * *

Όμως ο προουντομιστής μας δεν είναι ικανοποιημένος από όσα έκανε ίσαμε τώρα στο ζήτημα της κατοικίας. Πρέπει να το ανεβάσει από τη γη στην περιοχή του ανώτερου σοσιαλισμού για να αποδειχτεί και εδώ ότι είναι ένα σημαντικό «μέρος του κοινωνικού ζητήματος»:

«Ας παραδεχτούμε ότι η παραγωγικότητα του κεφαλαίου πιάνεται πραγματικά απ' τα κέρατα, κάτι που νωρίτερα ή αργότερα πρέπει να συμβεί, λ.χ., με ένα μεταβατικό νόμο που θα ορίζει τον τόκο όλων των κεφαλαίων σε ένα τοις εκατό, με την τάση βέβαια να κατεβαίνει όλο και περισσότερο προς το μηδέν, έτσι που τελικά να μην πληρώνεται τίποτα παραπάνω εκτός απ' την εργασία που απαιτείται για την κυκλοφορία του κεφαλαίου. Όπως όλα τα άλλα προϋόντα, συμπεριλαμβάνονται φυσικά στα πλαίσια αυτού του νόμου και το σπίτι και η κατοικία... Ο ίδιος ο ιδιοκτήτης θα είναι ο πρώτος που θα προσφερθεί να πουλήσει το σπίτι του, γιατί αλλιώς θα μένει το σπίτι του αχρησιμοποίητο και το κεφάλαιο που έχει τοποθετήσει σ' αυτό δε θα έδινε κανένα όφελος.»

Αυτή η φράση περιέχει ένα από τα κυριότερα άρθρα πίστεως της προουντομικής κατήχησης και μας δίνει ένα χτυπητό παράδειγμα για τη σύγχυση που επικρατεί μέσα εκεί.

Η «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» είναι ένας παρα-

λογισμός που τον παίρνει ανεξέταστα ο Προυντόν από τους αστούς οικονομολόγους. Και οι αστοί οικονομολόγοι βέβαια αρχίζουν με τη φράση ότι η εργασία είναι πηγή όλου του πλούτου και μέτρο αξίας όλων των εμπορευμάτων. Πρέπει όμως και να εξηγήσουν πώς συμβαίνει ο κεφαλαιοκράτης που προκαταβάλλει κεφάλαιο για μια βιομηχανική ή χειροτεχνική επιχείρηση να παίρνει στο τέλος πίσω όχι μόνο το κεφάλαιό του που προκατέβαλε, μα ακόμα και ένα κέρδος. Γι' αυτό μπλέκονται υποχρεωτικά σε διάφορες αντιφάσεις και αναγκάζονται ν' αποδώσουν και στο κεφάλαιο κάποια παραγωγικότητα. Τίποτα άλλο δεν αποδεικνύει καλύτερα πόσο βαθιά είναι ακόμα χωμένος ο Προυντόν στον αστικό τρόπο σκέψης, απ' το γεγονός ότι μεταχειρίζεται αυτήν την έκφραση για την παραγωγικότητα του κεφαλαίου. Είδαμε στην αρχή κιόλας ότι η λεγόμενη «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» δεν είναι τίποτα άλλο από την ιδιότητα που έχει (και χωρίς την ιδιότητα αυτή μέσα στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες δε θα ήταν καθόλου κεφάλαιο) να μπορεί να ιδιοποιείται την απλήρωτη εργασία των μισθωτών εργατών.

Μα ο Προυντόν διαφέρει από τους αστούς οικονομολόγους κατά τούτο, ότι δεν επιδοκιμάζει αυτήν την «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» μα, αντίθετα, ανακαλύπτει σ' αυτήν μια καταπάτηση της «αιώνιας δικαιοσύνης». Αυτή είναι που εμποδίζει να παίρνει ο εργάτης την πλήρη απόδοση της εργασίας του. Πρέπει επομένως να καταργηθεί. Και πώς; Κατεβάζοντας το επιτόκιο με αναγκαστικούς νόμους, έτσι που τελικά να φτάσει στο μηδέν. Τότε, σύμφωνα με τους προυντονιστές μας, παύει το κεφάλαιο να είναι παραγωγικό.

Ο τόκος του χρηματικού κεφαλαίου που τοποθετείται σε δάνεια είναι μόνο ένα μέρος του κέρδους. Το κέρδος, τό-

σο του βιομηχανικού όσο και του εμπορικού κεφαλαίου, είναι ένα μέρος της υπεραξίας που η τάξη των κεφαλαιοκρατών το παίρνει από την εργατική τάξη με τη μορφή της απλήρωτης εργασίας. Οι οικονομικοί νόμοι που ρυθμίζουν το επιτόκιο είναι τόσο ανεξάρτητοι από τους νόμους που ρυθμίζουν το ποσοστό της υπεραξίας όσο αυτό είναι γενικά δυνατόν ανάμεσα σε νόμους της μιας και αυτής κοινωνικής μορφής. Όσο για την κατανομή αυτής της υπεραξίας ανάμεσα στους χωριστούς κεφαλαιοκράτες, είναι φανερό ότι το ποσοστό του κέρδους των βιομηχάνων και των εμπόρων, που έχουν στην επιχείρησή τους μεγάλα κεφάλαια, που τα έχουν δανειστεί από άλλους κεφαλαιοκράτες, πρέπει να μεγαλώνει στον ίδιο βαθμό που πέφτει το επιτόκιο – αν μείνουν ίδιοι όλοι οι άλλοι όροι. Γι' αυτό η μείωση και τελικά η κατάργηση του επιτοκίου σε καμιά περίπτωση δε «θα έπιανε» πραγματικά «από τα κέρατα» τη λεγόμενη «παραγωγικότητα του κεφαλαίου» αλλά θα ρύθμιζε απλώς διαφορετικά την κατανομή ανάμεσα στους χωριστούς κεφαλαιοκράτες της απλήρωτης υπεραξίας που παίρνουν από την εργατική τάξη και δε θα εξασφάλιζε κανένα όφελος στον εργάτη απέναντι στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, αλλά στο βιομήχανο κεφαλαιοκράτη απέναντι στον εισοδηματία.

Ο Προυντόν από τη νομική του άποψη εξηγεί τον τόκο, όπως και όλα τα οικονομικά γεγονότα, όχι με βάση τους όρους της κοινωνικής παραγωγής, αλλά με τους κρατικούς νόμους που εκφράζουν γενικά αυτούς τους όρους. Απ' αυτήν την άποψη, που της λείπει κάθε ιδέα για τη συνάφεια των κρατικών νόμων με τους κοινωνικούς όρους παραγωγής, οι κρατικοί αυτοί νόμοι παρουσιάζονται αναγκαστικά ως καθαρά αυθαίρετες διαταγές, που κάθε στιγμή θα μπορούσαν με την ίδια ευκολία να αντικατασταθούν με το άμεσα αντίθετό τους. Δεν υπάρχει λοιπόν ευκολότερο

πράγμα για τον Προυντόν από το να βγάλει ένα διάταγμα –μόλις θα έχει τη δύναμη να το κάνει– που θα κατεβάζει τον τόκο στο ένα τοις εκατό. Και αν όλοι οι άλλοι κοινωνικοί όροι μείνουν όπως ήταν, τότε αυτό το προυντονικό διάταγμα θα υπάρχει μόνο στα χαρτιά. Παρόλα τα διατάγματα το επιτόκιο θα εξακολουθεί, όπως και προηγούμενα, να ρυθμίζεται από τους οικονομικούς νόμους στους οποίους υπόκειται σήμερα. Οι αξιόχρεοι άνθρωποι θα δανειζονται, ανάλογα με τις περιστάσεις, προς 2, 3, 4 και περισσότερο τοις εκατό, ακριβώς όπως και προηγούμενα, και η μόνη διαφορά θα είναι ότι οι εισοδηματίες θα προσέχουν πολύ και θα δανειζουν μονάχα σε ανθρώπους από τους οποίους δεν έχουν να φοβούνται δικαστήρια. Στο μεταξύ όλο αυτό το μεγάλο σχέδιο, να αφαιρεθεί από το κεφάλαιο η «παραγωγικότητά» του, είναι πανάρχαιο, τόσο αρχαίο σαν τους νόμους ενάντια στην τοκογλυφία που δεν απέβλεπαν σε τίποτα άλλο εκτός από τον περιορισμό του επιτοκίου και που τώρα έχουν καταργηθεί παντού, γιατί στην πράξη διαρκώς παραβιάζονταν ή παρακάμπτονταν και το κράτος αναγκάστηκε να ομολογήσει την αδυναμία του απέναντι στους νόμους της κοινωνικής παραγωγής. Και «θα πιάσει τάχα από τα κέρατα την παραγωγικότητα του κεφαλαίου» η επαναφορά αυτών των μεσαιωνικών ανεφάρμοστων νόμων; Έτσι βλέπουμε ότι όσο πιο κοντά εξετάζουμε τον προυντονισμό τόσο πιο αντιδραστικός φαίνεται.

Και αν μ' αυτόν τον τρόπο κατέβει το επιτόκιο στο μηδέν, αν καταργηθεί δηλαδή ο τόκος του κεφαλαίου, τότε «δε θα πληρώνεται τίποτα άλλο εκτός απ' την εργασία που χρειάζεται για την κυκλοφορία του κεφαλαίου». Αυτό πρέπει να σημαίνει ότι η κατάργηση του επιτοκίου ισοδυναμεί με την κατάργηση του κέρδους και ακόμα και της υπεραξίας. Ποιο όμως θα ήταν το αποτέλεσμα αν ήταν δυνατόν να κα-

ταργηθεί *πραγματικά* ο τόκος με ένα διάταγμα; Το αποτέλεσμα θα ήταν ότι η τάξη των *εισοδηματιών* δε θα είχε πια κανένα κίνητρο να δανείζει τα κεφάλαιά της με τη μορφή προκαταβολών αλλά θα τα τοποθετούσε για λογαριασμό της σε βιομηχανικές επιχειρήσεις, είτε απευθείας σε δικές της επιχειρήσεις είτε μέσω ανώνυμων εταιριών. Η μάζα της υπεραξίας που θα αφαιρούσε η τάξη των κεφαλαιοκρατών από την εργατική τάξη θα έμενε η ίδια, θα άλλαζε μόνο η κατανομή της, μα κι αυτή όχι πολύ.

Στην πραγματικότητα παραβλέπει ο προουντιστής μας ότι και σήμερα ακόμα για την αγορά εμπορευμάτων δεν πληρώνεται στην αστική κοινωνία κατά μέσο όρο τίποτα περισσότερο από την «αναγκαία για την κυκλοφορία του κεφαλαίου εργασία». (Θέλει να πει την εργασία που χρειάζεται για την παραγωγή ενός ορισμένου εμπορεύματος.) Η εργασία είναι το μέτρο της αξίας όλων των εμπορευμάτων και στη σημερινή κοινωνία –αν παραβλέψουμε τις διακυμάνσεις της αγοράς– είναι ολότελα αδύνατον να πληρώνονται γενικά κατά μέσο όρο για τα εμπορεύματα περισσότερο από την εργασία που χρειάζεται για την παραγωγή τους. Όχι, όχι αγαπητέ προουντιστή, εντελώς αλλού βρίσκεται ο κόμπος: Βρίσκεται ακριβώς στο γεγονός ότι «η εργασία που χρειάζεται για την κυκλοφορία του κεφαλαίου» (για να μεταχειριστούμε το δικό σας συγκεκριμένο τρόπο έκφρασης) απλώς *δεν πληρώνεται στο ακέραιο!* Πώς γίνεται αυτό μπορείτε να το διαβάσετε στον Κ. Μαξ (*Το Κεφάλαιο*, σελ. 128-160⁹).

Αλλά κι αυτό δεν είναι αρκετό. Όταν καταργηθεί ο τό-

---

9. Η παραπομπή στη σελίδα αναφέρεται στην πρώτη έκδοση του 1ου τόμου *Του Κεφαλαίου* (βλ. έκδοση Σύγχρονης Εποχής το κεφάλαιο «Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο», σελ. 159-189).

κος του κεφαλαίου καταργείται μαζί και το ενοίκιο. Κι αυτό γιατί, «όπως όλα τα άλλα προϊόντα, περιλαμβάνονται φυσικά και τα σπίτια και οι κατοικίες στα πλαίσια αυτού του νόμου». Αυτό θυμίζει έναν παλιό ταγματάρχη που φώναξε σ' έναν από τους νεοσύλλεκτους: «Για πείτε μου, άκουσα ότι είστε δόκτορας. Να έρχεστε από καιρό σε καιρό σπίτι μου. Όταν έχει κανένας γυναίκα και εφτά παιδιά, κάτι υπάρχει πάντα για μάλωμα.»

Ο νεοσύλλεκτος: «Συγγνώμη, κύριε ταγματάρχη, είμαι δόκτορας της φιλοσοφίας.»

Ο ταγματάρχης: «Αυτό μου είναι εντελώς αδιάφορο. Ο γιατρουδάκος είναι γιατρουδάκος.»

Αυτό συμβαίνει και με τον προϋντονιστή μας. Ενοίκιο ή τόκος γι' αυτόν είναι το ίδιο. Τα ποσοστά είναι ποσοστά, ο δόκτορας είναι δόκτορας. Είδαμε παραπάνω ότι η τιμή της ενοικίασης, αυτό που στην απλή γλώσσα το λέμε ενοίκιο, αποτελείται: 1) Από ένα μέρος γαιοπρόσοδο, 2) από ένα μέρος τόκου του κεφαλαίου που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδομή μαζί με το κέρδος του εργολάβου, 3) από ένα μέρος έξοδα επιδιορθώσεων και ασφάλιστρα και 4) από ένα μέρος που αποσβένεται με χρονιάτικες δόσεις το κεφάλαιο που χρησιμοποιήθηκε για την οικοδομή, μαζί και το κέρδος του, στην αναλογία που φθείρεται βαθμιαία το σπίτι.

Τώρα πια πρέπει να το κατάλαβε και ο πιο στραβός. «Ο ίδιος ο ιδιοκτήτης θα είναι ο πρώτος που θα προσφερθεί να πουλήσει το σπίτι του γιατί αλλιώς θα μένει το σπίτι του αχρησιμοποίητο και το κεφάλαιο που έχει τοποθετήσει σ' αυτό δε θα έδινε κανένα όφελος.» Φυσικά, όταν καταργηθεί ο τόκος του κεφαλαίου που προκαταβάλλεται, τότε κανένας ιδιοκτήτης δε θα μπορεί να παίρνει έστω και μια δεκάρα ενοίκιο για το σπίτι του, απλώς και μόνο γιατί αντί ενοίκιο (Miete) μπορούσε να λέμε και τόκος με τη μορφή

ενοικίου (Mietzins) και γιατί ο τόκος με τη μορφή ενοικίου περικλείνει και ένα μέρος που είναι πραγματικός τόκος κεφαλαίου. Ο γιατρουδάκος είναι γιατρουδάκος. Αν σχετικά με το συνηθισμένο τόκο του κεφαλαίου οι νόμοι ενάντια στην τοκογλυφία μπόρεσαν να εξουδετερωθούν μόνο με την παράκαμψή τους, ποτέ δεν έθιξαν ούτε στο ελάχιστο το ύψος των ενοικίων. Μονάχα στον Προυντόν έλαχε να φανταστεί ότι ο καινούργιος του νόμος ενάντια στην τοκογλυφία θα καταργήσει οπωσδήποτε όχι μόνο τον απλό τόκο του κεφαλαίου αλλά και θα ρυθμίσει και σιγά-σιγά θα καταργήσει κι αυτό το σύνθετο ενοίκιο των σπιτιών. Τώρα, γιατί θα βρεθεί κάποιος που θα θελήσει να ακριβοαγοράσει από τον ιδιοκτήτη το «απλούστατα ανώφελο σπίτι» και γιατί, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ο ιδιοκτήτης δεν προτιμάει να πληρώσει κι απ' την τσέπη του για να ξεφορτωθεί αυτό το «απλούστατα ανώφελο σπίτι» για να μην είναι αναγκασμένος να πληρώνει ακόμα από πάνω και έξοδα επισκευής; Πάνω στο ερώτημα αυτό μας αφήνουν στο σκοτάδι.

Ύστερα απ' αυτό το θριαμβευτικό κατόρθωμα στο πεδίο του ανώτερου σοσιαλισμού (υπερσοσιαλισμό τον ονόμαζε ο δάσκαλος Προυντόν) νομίζει ο δικός μας προουντιστής ότι απέκτησε το δικαίωμα να πετάξει λίγο ακόμα πιο ψηλά. «Μένει τώρα ακόμα να βγάλουμε μερικά συμπεράσματα για να ριξουμε απ' όλες τις πλευρές άπλετο φως στο θέμα.» Και ποια είναι αυτά τα συμπεράσματα; Πράγματα που απορρέουν τόσο λίγο από τα προηγούμενα όσο και το χάσιμο της αξίας των κατοικιών από την κατάργηση του ενοικίου, και που άμα απογυμνωθούν από τα πομπώδη και πανηγυρικά λόγια του συγγραφέα μας δε σημαίνουν τίποτα άλλο παρά ότι για την καλύτερη διεξαγωγή όλης αυτής της επιχείρησης της εξόφλησης με δόσεις της κατοικίας

χρειάζεται: 1) Ακριβής στατιστική πάνω στο αντικείμενο αυτό, 2) καλή υγειονομική αστυνομική υπηρεσία και 3) συνεταιρισμοί εργατών οικοδομής, που θα μπορούν να αναλάβουν το χτίσιμο καινούργιων σπιτιών –όλα αυτά είναι πράγματα που ασφαλώς είναι πολύ ωραία και καλά, που όμως, παρόλο το περικάλυμμά τους με αγύρτικη φρασεολογία, δε ρίχνουν καθόλου «άπλετο φως» στο σκοτάδι της προντονικής διανοητικής σύγχυσης.

Εκείνος που κατάφερε ένα τόσο μεγάλο έργο έχει τώρα και το δικαίωμα να απευθύνει στους Γερμανούς εργάτες μια σοβαρή προειδοποίηση: «Νομίζουμε ότι αξίζει τέτοια και παρόμοια ζητήματα να τα προσέξει η κοινωνική δημοκρατία... Ας προσπαθήσει να διαφωτιστεί, όπως εδώ για το ζήτημα της κατοικίας, και πάνω στα άλλα εξίσου σπουδαία ζητήματα όπως είναι η *πίστη, τα κρατικά και ιδιωτικά χρέη, οι φόροι κλπ.*»

Εδώ λοιπόν ο προντονιστής μας μάς προαναγγέλλει μια ολόκληρη σειρά από άρθρα πάνω σε «παρόμοια ζητήματα» και αν τα πραγματευτεί όλα τόσο διεξοδικά, όπως τούτο το «τόσο σπουδαίο θέμα» της κατοικίας, τότε θα έχει η *Der Volksstaat* αρκετά χειρόγραφα για έναν ολόκληρο χρόνο. Μπορούμε όμως και τώρα να προβλέψουμε ότι όλα θα καταλήγουν σε ό,τι έχει κιόλας ειπωθεί: Καταργείται ο τόκος του κεφαλαίου, έτσι εξαλείφεται και ο τόκος που θα πρέπει να πληρώνεται για τα κρατικά και ιδιωτικά χρέη, η πίστωση χορηγείται δωρεάν κοκ. Η ίδια μαγική λέξη χρησιμοποιείται για οποιοδήποτε ζήτημα και σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση βγαίνει με την ίδια αδυσώπητη λογική το καταπληκτικό συμπέρασμα ότι άμα καταργηθεί ο τόκος του κεφαλαίου δε θα έχουμε πια να πληρώνουμε τόκους για τα χρήματα που θα δανειζόμαστε.

Κατά τα άλλα είναι ωραία τα ζητήματα με τα οποία μας

απειλεί ο προυντονιστής μας: *Πίστωση!* Μα ποια άλλη πίστωση χρειάζεται ο εργάτης εκτός απ' την πίστωση από βδομάδα σε βδομάδα ή απ' την πίστωση του ενεχυροδανειστήριου; Και ποια είναι η διαφορά γι' αυτόν αν αυτή η πίστωση του δίνεται δωρεάν ή με τόκο, έστω και με τον τοκογλυφικό τόκο του ενεχυροδανειστήριου; Και αν, για να εκφραστούμε γενικά, θα είχε ο εργάτης κάποιο όφελος απ' αυτό, αν θα λιγόστευαν δηλαδή τα έξοδα παραγωγής της εργατικής δύναμης, τότε δε θα έπρεπε μήπως να πέσει και η τιμή της εργατικής δύναμης; –Για τον αστό όμως, και ειδικά για το μικροαστό, γι' αυτούς η πίστωση είναι σπουδαίο ζήτημα και ειδικά για το μικροαστό θα ήταν ωραίο πράγμα αν μπορούσε να είχε κάθε στιγμή την πίστωση και μάλιστα χωρίς να πληρώνει τόκο.– «Κρατικά χρέη!» Η εργατική τάξη ξέρει ότι δεν έκανε αυτή τα χρέη αυτά και όταν θα έρθει στην εξουσία θ' αναθέσει την εξόφλησή τους σ' αυτούς που τα έκαναν. «Ιδιωτικά χρέη!» Βλέπε, πίστη. «Φόροι!» Πρόκειται για πράγματα που ενδιαφέρουν πολύ τους αστούς, που ενδιαφέρουν όμως πολύ λίγο τους εργάτες: Ό,τι πληρώνει σε φόρους ο εργάτης με τον καιρό περνά στα έξοδα παραγωγής της εργατικής δύναμης και θα πρέπει επομένως να πληρωθεί κι αυτό από τον κεφαλαιοκράτη. Όλα αυτά τα σημεία, που μας τα παρουσιάζουν εδώ ως εξαιρετικά σπουδαία ζητήματα για την εργατική τάξη, στην πραγματικότητα έχουν ουσιαστικό ενδιαφέρον μόνο για τον αστό και ακόμα περισσότερο για το μικροαστό και εμείς, για πείσμα του Προυντόν, ισχυριζόμαστε ότι δεν είναι δουλειά της εργατικής τάξης να αναλάβει την υπεράσπιση των συμφερόντων αυτών των τάξεων.

Για το μεγάλο ζήτημα, γι' αυτό που πραγματικά ενδιαφέρει τον εργάτη, για τη σχέση ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και στο μισθωτό εργάτη, για το ζήτημα: Πώς συμ-

βαίνει να θησαυρίζει ο κεφαλαιοκράτης από τη δουλειά των εργατών του, γι' αυτό ο προουντομιστής μας δε μας λέει λέξη. Ο κύριος και δάσκαλός του ασχολήθηκε βέβαια μ' αυτό, μα δεν το ξεκαθάρισε καθόλου και με τα τελευταία του συγγράμματα δεν προχώρησε ουσιαστικά πιο πέρα από ό,τι *Η Φιλοσοφία της αθλιότητας*, στην οποία από το 1847 κιόλας ο Κ. Μαρξ αποκάλυψε τόσο λαμπρά τη μηδαμινότητά της.

Είναι πολύ άσχημο ότι οι εργάτες των λατινικών χωρών εδώ και 25 χρόνια σχεδόν δεν είχαν άλλη πνευματική τροφή εκτός από τα έργα αυτού του «σοσιαλιστή της δεύτερης αυτοκρατορίας». Θα ήταν διπλό δυστύχημα αν η θεωρία του Προυντόν κατέκλυζε ακόμα τώρα και τη Γερμανία. Όμως ενάντια σ' αυτό έχουν παρθεί μέτρα. Η θεωρητική τοποθέτηση των Γερμανών εργατών ξεπερνάει τους προουντομιστές κατά πενήντα χρόνια και αρκεί αυτό το ένα ζήτημα της κατοικίας ως παράδειγμα που θα μας απαλλάξει από κάθε άλλο κόπο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Έξωση Ιρλανδών χωρικών από τη γη που καλλιεργούσαν, 19ος αι.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΩΣ ΛΥΝΕΙ Η ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

I

Στο μέρος για την προϋποτιθέμενη λύση του ζητήματος της κατοικίας δείξαμε πόσο πολύ άμεσα ενδιαφέρεται γι' αυτό το ζήτημα η μικροαστική τάξη. Αλλά και οι μεγαλοαστοί έχουν ένα πολύ σημαντικό, αν και έμμεσο ενδιαφέρον, γι' αυτό. Οι σύγχρονες φυσικές επιστήμες απέδειξαν ότι οι λεγόμενες «κακές συνοικίες», όπου στοιβάζονται οι εργάτες, είναι οι εστίες όλων εκείνων των επιδημιών που από καιρό σε καιρό λυμαίνονται τις πόλεις μας. Η χολέρα, ο τύφος, ο τυφοειδής πυρετός, η ευλογιά και άλλες εξολοθρευτικές αρρώστιες σκορπάνε στο μολυσμένο αέρα και στο δηλητηριασμένο νερό αυτών των εργατικών συνοικιών τα μικρόβιά τους. Εκεί σχεδόν ποτέ δεν εξαφανίζονται και, κάθε φορά που βοηθάνε οι συνθήκες, εξελίσσονται σε επιδημίες και εξαπλώνονται πέρα από την αρχική τους εστία στις ευέερες και υγιεινές συνοικίες όπου κάθονται οι κύριοι κεφαλαιοκράτες. Η κυρίαρχη τάξη των κεφαλαιοκρατών δεν μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό της την ευχαρίστηση να προκαλεί ατιμώρητα επιδημικές αρρώστιες μέσα στην εργατική τάξη. Οι συνέπειες πέφτουν και στο κεφάλι της και ο χάρος θερίζει χωρίς διάκριση ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες, όπως και ανάμεσα στους εργάτες.

Μόλις διαπιστώθηκε αυτό επιστημονικά, οι φιλόανθρωποι αστοί άναψαν σε μια ευγενική άμιλλα για την υγεία των εργατών τους. Για να βουλώσουν τις πηγές των επιδημιών, που όλο και ξαναπαρουσιάζονταν, ίδρυσαν εταιρίες, έγρα-

ψαν βιβλία, πρότειναν σχέδια, συζήτησαν και έβγαλαν νόμους και διατάγματα. Μελετήθηκαν οι συνθήκες κατοικίας των εργατών και έγιναν προσπάθειες να διορθωθούν τα πιο χτυπητά δεινά. Ιδιαίτερα μεγάλη δραστηριότητα αναπτύχθηκε στην Αγγλία όπου βρίσκονταν οι μεγαλύτερες μεγαλουπόλεις και όπου κατά συνέπεια οι μεγαλοαστοί είχαν εκεί και τις πιο πολλές ανησυχίες. Διορίστηκαν κυβερνητικές επιτροπές για να εξετάσουν τις συνθήκες υγείας της εργαζόμενης τάξης. Οι εκθέσεις τους, που για την ακρίβεια, την πληρότητα και την αμεροληψία τους εκθειάζοντουσαν με λαμπρότητα από όλες τις πηγές της ηττημένης Ευρώπης, πρόσφεραν τις βάσεις για νέους, λίγο-πολύ ριζικούς νόμους. Όσο ατελείς κι αν είναι αυτοί οι νόμοι ξεπερνούν ωστόσο κατά πολύ ό,τι έχει γίνει ως τώρα προς αυτήν την κατεύθυνση στην ηττημένη Ευρώπη. Και παρόλα αυτά το κεφαλαιοκρατικό κοινωνικό καθεστώς ξαναγεννάει πάντα με τέτοια αναγκαιότητα τις αθλιότητες που θέλουν να θεραπεύσουν, που και σ' αυτήν την Αγγλία είναι αμφίβολο αν η θεραπεία του κακού προχώρησε έστω και κατά ένα βήμα.

Όπως συνήθως η Γερμανία χρειάστηκε πολύ περισσότερο καιρό για να αναπτυχθούν οι υπάρχουσες και εδώ χρόνιες πηγές επιδημιών ως το σημείο εκείνο οξυτήτας που ήταν αναγκαίο για να ξυπνήσουν οι κοιμισμένοι μεγαλοαστοί. Μα όποιος πηγαίνει αργά πηγαίνει σίγουρα. Έτσι γεννήθηκε τελικά και σε μας μια αστική βιβλιογραφία για τη δημόσια υγεία και για το ζήτημα της κατοικίας, που ήταν μια νερόβραστη περίληψη από τις εργασίες των ξένων, ιδιαίτερα των Άγγλων προδρόμων, που με ηχηρές και πομπώδεις φράσεις θέλησαν να την παρουσιάσουν ως κάτι που εκφράζει υψηλές απόψεις.

Σ' αυτήν τη βιβλιογραφία ανήκει και το βιβλίο του Δρ.

Εμίλ Ζαξ: *Οι συνθήκες κατοικίας των εργαζόμενων τάξεων και η μεταρρύθμισή τους*, Βιέννη, 1869.

Θέλοντας να εκθέσω τον αστικό τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος της κατοικίας διαλέγω το βιβλίο αυτό επειδή προσπαθεί να συνοψίσει, όσο είναι δυνατόν, όλη την αστική βιβλιογραφία πάνω σ' αυτό το θέμα. Και είναι όμορφη η βιβλιογραφία που χρησιμεύει ως «πηγή» στο συγγραφέα μας! Από τις αγγλικές κοινοβουλευτικές εκθέσεις, που είναι και οι πραγματικά κύριες πηγές, αναφέρονται ονομαστικά μονάχα τρεις από τις πιο παλιές. Όλο το βιβλίο δείχνει ότι ο συγγραφέας δεν κοίταξε ποτέ έστω και μια απ' αυτές τις εκθέσεις! Αντίθετα μας παρουσιάζει μια ολόκληρη σειρά αστικά κοινότοπα, καλοπροαίρετα μικροαστικά και υποκριτικά φιλανθρωπικά έργα: Των Ντικπεσιό, Ρόμπερτς, Χολ, Χιούμπερ, τα πρακτικά του αγγλικού Συνεδρίου των Κοινωνικών Επιστημών (ή καλύτερα της κοινωνικής ανοησίας), το περιοδικό της εταιρίας για την ευημερία των εργαζόμενων τάξεων στην Πρωσία, την επίσημη αυστριακή έκθεση για τη Διεθνή Έκθεση του Παρισιού, τις επίσημες βοναπαρτικές εκθέσεις για το ίδιο ζήτημα, την *Εικονογραφημένη εφημερίδα του Λονδίνου*¹⁰, το περιοδικό *Περί Ξηράς και Θάλασσας*¹¹ και τέλος «μια αναγνωρισμένη αυθεντία», έναν άνδρα «με οξυδέρκεια και πρακτικό τρόπο αντίληψης», με «πειστική διεισδυτική ικανότητα λόγου» –τον *Γιούλιους Φάουχερ*! Απ' αυτόν τον κατάλογο των βιβλιογραφικών πηγών δε λείπουν παρά η *Gartenlaube*¹², το

10. Ο Φρ. Ένγκελς εννοεί το *Illustrated London News* ένα διαδεδομένο εικονογραφημένο αστικό περιοδικό, που έβγαινε από το 1842.

11. *Über Land und Meer* (Περί Ξηράς και Θάλασσας): Εικονογραφημένο λογοτεχνικό περιοδικό, που έβγαινε στη Στουτγάρδη από το 1858 μέχρι το 1923.

12. *Die Gartenlaube. Illustriertes Familienblatt*: Γερμανικό μικροαστι-

Κλαντεραντάτς¹³ και ο ακροβολιστής Kutschke¹⁴.

Για να μην μπορεί να γεννηθεί καμιά παρεξήγηση για τις απόψεις του κυρίου Ζαξ, στη σελίδα 22 του έργου του δηλώνει: «Ονομάζουμε κοινωνική οικονομία την εφαρμογή των αρχών της εθνικής οικονομίας στα κοινωνικά ζητήματα ή, για να εκφραστούμε με μεγαλύτερη ακρίβεια, το σύνολο των μέσων και μεθόδων που μας προσφέρει αυτή η επιστήμη για να ανηψώσουμε, με βάση τους "σιδερένιους" νόμους της και μέσα στα πλαίσια του κοινωνικού καθεστώτος που επικρατεί σήμερα τις λεγόμενες (!) τάξεις των ακτημόνων στο επίπεδο των ιδιοκτητών.» Δεν εξετάζουμε τη συγκεκριμένη αντίληψη ότι η «εθνική οικονομία» ή η πολιτική οικονομία ασχολείται τάχα και με τίποτα άλλο εκτός από τα «κοινωνικά» ζητήματα. Εξετάζουμε αμέσως το κύριο σημείο. Ο Δρ. Ζαξ έχει την αξίωση οι «σιδερένιοι νόμοι» της αστικής οικονομίας, «τα πλαίσια του κοινωνικού καθεστώτος που επικρατεί σήμερα», με άλλα λόγια ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής να μείνει αμετάβλητος και, παρόλο αυτό, να ανηψωθούν οι «λεγόμενες τάξεις χωρίς ιδιοκτησία στο επίπεδο των ιδιοκτητών». Αποτελεί όμως απαραίτητη προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής η ύπαρξη μιας πραγματικής και όχι λεγόμενης τάξης χωρίς ιδιοκτησία που δεν έχει ακριβώς τίποτα άλλο να πουλήσει εκτός από την εργατική της δύναμη και που γι' αυτό είναι αναγκασμένη να πουλάει αυτήν την εργατική δύναμη στους βιομήχανους κεφαλαιοκράτες. Το κα-

---

κό οικογενειακό περιοδικό, που έβγαινε από το 1853 μέχρι το 1943.

13. *Kladderadatsch*: Χιουμοριστικό-σατιρικό γερμανικό εβδομαδιαίο περιοδικό.

14. Ακροβολιστής August Kutschke: Ψευδώνυμο του ποιητή Γκότχελφ Χόφμαν, του συγγραφέα ενός πατριωτικού τραγουδιού που είχε εκλαϊκευτεί στο γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-1871.

θήκον της νέας επιστήμης της κοινωνικής οικονομίας που εφηύρε ο κ. Ζαξ είναι λοιπόν: Να βρει τα μέσα και τη μέθοδο, πώς θα μπορέσουν μέσα σε ένα κοινωνικό καθεστώς που βασιίζεται στην αντίθεση ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες από το ένα μέρος, που είναι οι κάτοχοι όλων των πρώτων υλών, των μέσων παραγωγής και των μέσων συντήρησης, και από το άλλο των χωρίς ιδιοκτησία μισθωτών εργατών, που δεν έχουν τίποτα άλλο δικό τους εκτός απ' την εργατική τους δύναμη – πώς θα μπορέσουν μέσα σ' αυτό το κοινωνικό καθεστώς όλοι οι μισθωτοί εργάτες να μετατραπούν σε κεφαλαιοκράτες χωρίς να πάψουν να είναι μισθωτοί εργάτες. Ο κύριος Ζαξ νομίζει ότι έχει λύσει το ζήτημα αυτό. Ίσως να έχει την καλοσύνη να μας δείξει πώς μπορούμε να μετατρέψουμε σε στρατάρχες όλους τους στρατιώτες του γαλλικού στρατού που, όπως είναι γνωστό, έχουν όλοι από την εποχή του Ναπολέοντα στο γυλιό τη στραταρχική ράβδο χωρίς να παύουν να είναι απλοί στρατιώτες. Ή πώς μπορούμε να κάνουμε Γερμανούς Κάιζερ όλους, και τα 40 εκατομμύρια, τους Γερμανούς υπηκόους.

Η ουσία του αστικού σοσιαλισμού είναι ότι θέλει να διατηρήσει τις βάσεις όλων των δεινών της σημερινής κοινωνίας και ταυτόχρονα να εξαλείψει αυτά τα δεινά. Όπως λέει κιόλας το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* οι αστοί σοσιαλιστές θέλουν «να γιατρέψουν τα κοινωνικά κακά, για να εξασφαλίσουν την ύπαρξη της αστικής κοινωνίας». Θέλουν «την αστική τάξη χωρίς το προλεταριάτο». Είδαμε ότι ο κύριος Ζαξ βάζει το ζήτημα ακριβώς έτσι. Βρίσκει τη λύση του στη λύση του ζητήματος της κατοικίας. Έχει τη γνώμη ότι «με τη βελτίωση της κατοικίας των εργαζόμενων τάξεων θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με επιτυχία η σωματική και πνευματική αθλιότητα που περιγράψαμε και να ανιψωθεί έτσι –μόνο με μια ευρεία καλυτέρευση των συνθηκών κα-

τοικίας– το μεγαλύτερο μέρος αυτών των τάξεων από το βούρκο μιας ανάξιας για ανθρώπους ζωής στα αιθέρια ύψη της υλικής και πνευματικής ευημερίας» (σελ. 14). Πρέπει να σημειωθεί ανάμεσα σ' άλλα εδώ ότι η αστική τάξη έχει συμφέρον να συγκαλύπτει την ύπαρξη ενός προλεταριάτου, που δημιουργήθηκε από τις αστικές παραγωγικές σχέσεις και που αποτελεί προϋπόθεση για τη διατήρησή τους. Γι' αυτό, στη σελίδα 21, ο κύριος Ζαξ μας διηγείται ότι στις εργαζόμενες τάξεις εκτός από τους καθαυτό εργάτες πρέπει να συμπεριληφθούν όλες οι «άπορες κοινωνικές τάξεις», «γενικά όλοι οι μικροί άνθρωποι, βιοτέχνες, χήρες, συνταξιούχοι (!), κατώτεροι υπάλληλοι κλπ.». Ο αστικός σοσιαλισμός δίνει το χέρι στο μικροαστικό σοσιαλισμό.

Από πού προέρχεται λοιπόν η στενότητα κατοικίας; Πώς δημιουργήθηκε; Ο κύριος Ζαξ, ως καλός αστός, δεν επιτρέπεται να ξέρει ότι αυτό είναι αναγκαίο δημιούργημα της αστικής κοινωνικής μορφής, ότι δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς στενότητα κατοικίας μια κοινωνία όπου η μεγάλη εργαζόμενη μάζα εξαρτάται αποκλειστικά από το μισθό της εργασίας, δηλαδή από το ποσό των μέσων συντήρησης που είναι απαραίτητα για την ύπαρξη και την αναπαραγωγή της, όπου οι τελειοποιήσεις των μηχανών κλπ. διώχνουν διαρκώς από τη δουλειά μάζες από εργάτες, όπου ισχυρές τακτικά επαναλαμβανόμενες βιομηχανικές διακυμάνσεις από το ένα μέρος προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας πολυάριθμης εφεδρικής στρατιάς από εργάτες άνεργους και από το άλλο ρίχνουν κατά περιόδους στο δρόμο άνεργη τη μεγάλη μάζα των εργατών, όπου οι εργάτες συνωστίζονται κατά μάζες στις μεγάλες πόλεις, και μάλιστα κάτω από τις σημερινές συνθήκες, με ρυθμό γρηγορότερο απ' ό,τι κατασκευάζονται γι' αυτούς οι νέες κατοικίες, όπου επομένως θα βρίσκονται πάντα ενοικιαστές για τα πιο απαισία χοιροστά-

σια και όπου τέλος ο ιδιοκτήτης του σπιτιού, με την ιδιότητά του ως κεφαλαιοκράτη, δεν έχει μόνο το δικαίωμα αλλά –εξαιτίας του συναγωνισμού– ίσαμε ένα βαθμό και την υποχρέωση να παίρνει από το σπίτι του χωρίς καμιά επιφύλαξη όσο μπορεί μεγαλύτερο ενοίκιο. Σε μια τέτοια κοινωνία δεν είναι τυχαία η στενότητα κατοικίας· είναι μια αναγκαία κατάσταση που τότε μόνο θα εξαλειφθεί μαζί με τις συνέπειες που έχει πάνω στην υγεία κλπ. όταν ανατραπεί συθέμελα όλο το κοινωνικό καθεστώς που τη δημιουργεί. Αυτό όμως δεν επιτρέπεται να το ξέρει ο αστικός σοσιαλισμός. Δεν επιτρέπεται να βρίσκει την εξήγηση της στενότητας κατοικίας στις υπάρχουσες συνθήκες. Δεν του μένει λοιπόν τίποτα άλλο παρά να την εξηγεί με φράσεις ηθικολογίας για την κακία των ανθρώπων, σα να λέμε για το προλατορικό αμάρτημα.

«Και δεν μπορούμε να μην παραγνωρίσουμε και επομένως ούτε και να αρνηθούμε (τολμηρό συμπέρασμα!) ότι την ευθύνη... την έχουν απ' τη μια οι *ιδιοι οι εργάτες* που ζητούν τις κατοικίες και απ' την άλλη, και μάλιστα σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, εκείνοι που αναλαμβάνουν να ικανοποιήσουν αυτήν την ανάγκη ή που δεν αναλαμβάνουν να την ικανοποιήσουν αν και διαθέτουν τα αναγκαία μέσα, δηλαδή οι *ιδιοκτήτριες, οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις*. Η ευθύνη αυτών των τελευταίων... είναι ότι δεν αναλαμβάνουν τη φροντίδα να υπάρχει αρκετή προσφορά από καλές κατοικίες.»

Όπως ο Προυντόν μας μεταφέρει από την οικονομία στα νομικά, έτσι και ο αστός σοσιαλιστής μας μάς μεταφέρει εδώ από την οικονομία στην ηθική. Και τίποτα δεν είναι φυσικότερο. Όποιος ανακηρύσσει απαράβιαστο τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, απαράβιαστους τους «σιδερένιους νόμους» της σημερινής αστικής κοινωνίας και

ταυτόχρονα ζητάει να εξαλείψει τις δυσάρεστες αλλά αναγκαίες συνέπειές τους, σ' αυτόν δεν απομένει τίποτα άλλο παρά να κάνει κηρύγματα ηθικής στους κεφαλαιοκράτες, κηρύγματα ηθικής που η συγκίνηση που προκαλούν εξατιμίζεται πάλι αμέσως μπροστά στο ιδιωτικό συμφέρον και σε περίπτωση ανάγκης από την επίδραση του συναγωνισμού. Αυτά τα κηρύγματα ηθικής μοιάζουν με τα κηρύγματα της κότας που στέκεται στην άκρη της λίμνης και βλέπει να κολυμπούν χαρούμενα στα νερά της τα παπάκια που κλώσησε. Τα παπάκια τρέχουν πάνω στο νερό παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει κανένα κούτσουρο στη λίμνη και οι κεφαλαιοκράτες ρίχνονται στο κέρδος παρά το γεγονός ότι το κέρδος είναι χωρίς καρδιά. «Σε χρηματικά ζητήματα δε χωράει η φιλία» έχει πει ο παλιός Χάνζεμαν, που το ήξερε αυτό καλύτερα από τον κύριο Ζαξ.

«Οι καλές κατοικίες είναι τόσο ακριβές που για το μεγαλύτερο μέρος των εργατών είναι πέρα για πέρα αδύνατον να τις χρησιμοποιήσουν. Το μεγάλο κεφάλαιο... αποφεύγει τα σπίτια για τις εργαζόμενες τάξεις... έτσι οι τάξεις αυτές για να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους σε κατοικία γίνονται στο μεγαλύτερό τους μέρος θύματα της κερδοσκοπίας.» Αλαίσια κερδοσκοπία –το μεγάλο κεφάλαιο φυσικά ποτέ δεν κερδοσκοπεί! Αλλά δεν είναι η κακή θέληση, είναι μόνο η άγνοια που εμποδίζει το μεγάλο κεφάλαιο να κερδοσκοπεί με τα εργατικά σπίτια: «Οι ιδιοκτήτες σπιτιών δεν ξέρουν καθόλου τι μεγάλο και σπουδαίο ρόλο παίζει η κανονική ικανοποίηση της ανάγκης για κατοικία, δεν ξέρουν τι κάνουν στον κόσμο όταν του προσφέρουν, όπως γίνεται κατά κανόνα, τόσο ανεύθυνα άσχημες και ανθυγιεινές κατοικίες και τέλος δεν ξέρουν πόσο ζημιώνονται και οι ίδιοι μ' αυτό» (σελ. 27).

Η άγνοια των κεφαλαιοκρατών χρειάζεται την άγνοια

των εργατών για να μπορεί με τη βοήθειά της να δημιουργεί τη στενότητα κατοικίας. Αφού παραδέχτηκε ο κύριος Ζαξ ότι τα «κατώτατα στρώματα» των εργατών «για να μη μείνουν εντελώς άστεγα υποχρεώνονται (!) όπως-όπως να βρουν ένα νυκτερινό κατάλυμα και ότι απ' αυτήν την άποψη είναι εντελώς ανυπεράσπιστα και αβοήθητα» μας διηγείται ότι: «Είναι πασίγνωστο γεγονός ότι πολλοί απ' αυτούς (τους εργάτες) από επιπολαιότητα, κυρίως όμως από άγνοια, στερούν τον οργανισμό τους –και μάλιστα μπορούμε να πούμε με δεξιότητα– απ' τους όρους φυσιολογικής ανάπτυξης και υγιεινής διαβίωσης κι αυτό γιατί δεν έχουν ούτε την ελάχιστη ιδέα από υγιεινή του σώματος και ιδιαίτερα γιατί δεν ξέρουν πόσο τεράστια σημασία έχει σ' αυτό το ζήτημα η κατοικία» (σελ. 27).

Τώρα όμως βγαίνει στη φόρα το γαϊδουρίσιο αστικό αυτί. Ενώ προκειμένου για τους κεφαλαιοκράτες η «ενοχή» εξανεμίστηκε και έγινε άγνοια, για τους εργάτες η άγνοια αποτελεί μονάχα την αφορμή για την ενοχή. Ας ακούσουμε: «Έτσι (από άγνοια βέβαια) για να εξοικονομήσουν κάτι από το ενοίκιο τρυπώνουν σε σκοτεινές, υγρές και ανεπαρκείς κατοικίες που αποτελούν χλευασμό όλων των απαιτήσεων της υγιεινής... πολλές οικογένειες μαζί νοικιάζουν συχνά μια κατοικία, ακόμα και ένα μόνο δωμάτιο, και όλα αυτά για να ξοδέψουν όσο το δυνατόν λιγότερα για την κατοικία. Κι αυτό τη στιγμή που πετάνε τα λεφτά τους με πραγματικά αμαρτωλό τρόπο για πιοτό και κάθε λογής μάταιες διασκεδάσεις.» Τα χρήματα που «σπαταλούν» οι εργάτες «για ούζο και καπνό» (σελ. 28), η «ζωή μέσα στην ταβέρνα με όλες τις αξιοθρήνητες συνέπειες, που σα μολυβένιο βαρίδι τραβά διαρκώς την εργατιά στη λάσπη» στέκουν πραγματικά σα μολύβι στο στομάχι του κυρίου Ζαξ. Ότι στις δοσμένες συνθήκες το μεθύσι για τους εργάτες εί-

ναι αναγκαίο προϊόν της ζωής που κάνουν, τόσο αναγκαίο όσο και ο τύφος, το έγκλημα, τα ζωύφια, ο δικαστικός κλητήρας και οι άλλες κοινωνικές αρρώστιες, τόσο αναγκαίο που μπορούμε να υπολογίσουμε εκ των προτέρων πόσοι κατά μέσο όρο θα υποκύψουν στο μεθύσι, αυτό δεν επιτρέπεται πάλι να το ξέρει ο κύριος Ζαξ. Άλλωστε ο παλιός μου δάσκαλος στο δημοτικό σχολείο έλεγε: «Οι απλοί άνθρωποι πηγαίνουν στα καπηλειά και οι κύριοι στις λέσχες» και επειδή έχω πάει και στα δυο αυτά μέρη, μπορώ να βεβαιώσω ότι αυτό είναι σωστό.

Όλη η φλυαρία για την «άγνοια» που έχουν και τα δυο μέρη καταλήγει στην παλιά φρασεολογία για την αρμονία των συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασίας. Αν οι κεφαλαιοκράτες ήξεραν το πραγματικό τους συμφέρον, θα έδιναν στους εργάτες καλές κατοικίες και γενικά θα τους φρόντιζαν καλύτερα. Και αν οι εργάτες καταλάβαιναν το πραγματικό τους συμφέρον, δε θα απεργούσαν, δε θα καταγίνονταν με τη σοσιαλδημοκρατία, δε θα ανακατεύονταν με την πολιτική, αλλά θα ακολουθούσαν όμορφα τους προϊσταμένους τους κεφαλαιοκράτες. Δυστυχώς και τα δυο μέρη βλέπουν ότι το συμφέρον τους βρίσκεται εντελώς κάπου αλλού και όχι στα κηρύγματα του κυρίου Ζαξ και των αναρίθμητων προδρόμων του. Το ευαγγέλιο για την αρμονία του κεφαλαίου με την εργασία το ψέλνουν εδώ και 50 χρόνια. Η αστική φιλανθρωπία έχει ξοδέψει πολλά λεφτά στην προσπάθεια που έκανε να αποδείξει αυτήν την αρμονία με υποδειγματικά ιδρύματα. Και, όπως θα δούμε παρακάτω, βρισκόμαστε σήμερα στο ίδιο σημείο όπως και πριν 50 χρόνια.

Ο συγγραφέας μας περνάει τώρα στην πρακτική λύση του ζητήματος. Πόσο λίγο επαναστατική ήταν η πρόταση του Προυντόν, να κάνει τους εργάτες *ιδιοκτήτες* της κα-

τοικίας τους, βγαίνει κιόλας από το γεγονός ότι ο αστικός σοσιαλισμός είχε πριν απ' αυτόν προσπαθήσει και προσπαθεί ακόμα να εφαρμόσει πρακτικά αυτήν την πρόταση. Και ο κύριος Ζαξ δηλώνει ότι το ζήτημα της κατοικίας μπορεί να λυθεί μόνο με τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της κατοικίας στους εργάτες (σελ. 58 και 59). Κάτι παραπάνω, η σκέψη αυτή τον ρίχνει σε ποιητική έκσταση και τον κάνει να ξεσπάσει στην παρακάτω έξαρση ενθουσιασμού:

«Είναι κάτι το ιδιοφυές η ανθρώπινη επιθυμία της απόκτησης γαιοκτησίας, ένα κίνητρο που δεν μπορεί να το εξασθενήσει ούτε η σημερινή πυρετική κυκλοφορία των αγαθών. Είναι το υποσυνείδητο αίσθημα για τη σημασία που έχει η ιδιοκτησία της γης ως οικονομική απόκτηση. Με την ιδιοκτησία αυτήν αποκτάει ο άνθρωπος ένα σίγουρο στήριγμα, είναι σα να ριζώνει γερά στη γη και κάθε οικονομία (!) αποκτά έτσι την πιο διαρκή βάση. Η ευλογία όμως της γαιοκτησίας ξεπερνάει πολύ τα όρια αυτών των υλικών πλεονεκτημάτων. Όποιος έχει την ευτυχία να είναι ιδιοκτήτης γης έχει φτάσει στο ανώτατο σκαλοπάτι της οικονομικής ανεξαρτησίας που μπορούμε να φανταστούμε, έχει μια περιοχή όπου μπορεί κυριαρχικά να κάνει ό,τι θέλει, είναι κύριος του εαυτού του, έχει κάποια δύναμη και ένα σίγουρο στήριγμα σε περίπτωση ανάγκης. Μεγαλώνει η αυτοπεποίθησή του και μαζί μ' αυτήν ανεβαίνει και η ηθική του δύναμη. Από εδώ και η μεγάλη σημασία της ιδιοκτησίας στο προκείμενο ζήτημα... Ο εργάτης, που βρίσκεται σήμερα χωρίς βοήθεια, εκτεθειμένος στις εναλλαγές της οικονομικής κατάστασης, σε διαρκή εξάρτηση απ' τον εργοδότη, θα έβγαине ίσαμε ένα βαθμό απ' αυτήν την επισφαλή κατάσταση, θα γινόταν κεφαλαιοκράτης και η ουσιαστική πίστωση, που για το λόγο αυτό θα ήταν στη διάθεσή του, θα τον εξασφάλιζε απ' τους κινδύνους της ανεργίας

και της ανικανότητας για εργασία. *Μ' αυτόν τον τρόπο θα περνούσε από την τάξη χωρίς ιδιοκτησία στην τάξη των ιδιοκτητών»* (σελ. 63).

Ο κύριος Ζαξ φαίνεται να προϋποθέτει ότι ο άνθρωπος βασικά είναι αγρότης. Αλλιώς δε θα απέδιδε στους εργάτες των μεγαλουπόλεων τον πόθο να γίνουν ιδιοκτήτες γης, έναν πόθο που κανένας άλλος δεν ανακάλυψε στους εργάτες. Για τους εργάτες μας των μεγαλουπόλεων πρωταρχικός όρος ύπαρξης είναι η ελευθερία κίνησης και η γαιοκτησία μπορεί γι' αυτούς ν' αποτελεί μονάχα δεσμό. Δώστε στους εργάτες δικό τους σπίτι, δέστε τους πάλι στη γη και τους σπάτε τη δύναμη αντίστασής τους ενάντια στη μείωση των μισθών από τους εργοστασιάρχες. Ένας χωριστός εργάτης μπορεί να τύχει καμιά φορά να πουλήσει το σπιτάκι του. Όμως σε μια σοβαρότερη απεργία ή σε μια γενική βιομηχανική κρίση θα προσφέρονταν για πώληση όλα τα σπίτια των εργατών που θα θίγονταν απ' αυτήν την κατάσταση, οπότε δε θα υπήρχαν αγοραστές ή θα πωλούνταν πολύ κάτω απ' τα έξοδα παραγωγής τους. Και αν έβρισκαν όλοι αγοραστές τότε θα διαλυόταν πάλι στο τίποτα όλη η μεγαλόπρεπη στεγαστική μεταρρύθμιση του κυρίου Ζαξ και θα μπορούσε τότε να ξαναρχίσει πάλι απ' την αρχή. Αλλά οι ποιητές ζουν σε ένα φανταστικό κόσμο. Έτσι και ο κύριος Ζαξ φαντάζεται ότι ο ιδιοκτήτης γης, που «έφτασε στο ανώτατο σκαλοπάτι της οικονομικής ανεξαρτησίας», απέκτησε «ένα σίγουρο στήριγμα», «θα γινόταν κεφαλαιοκράτης και θα ήταν εξασφαλισμένος από τους κινδύνους της ανεργίας και της ανικανότητας για εργασία με την ουσιαστική πίστωση που για το λόγο αυτό θα ήταν στη διάθεσή του» κλπ. Ας κοιτάξει ο κύριος Ζαξ τους Γάλλους και τους δικούς μας μικροαγρότες της Ρινανίας. Τα σπίτια και τα χωράφια τους είναι πέρα για πέρα επιβαρυνμένα με

υποθήκες, η σοδειά τους πριν την μαζέψουν ακόμα ανήκει στους πιστωτές τους και στην «περιοχή» τους δεν κάνουν ό,τι θέλουν κυριαρχικά, αλλά ο τοκογλύφος, ο δικηγόρος, ο δικαστικός κλητήρας κάνουν ό,τι θέλουν. Αυτό είναι πραγματικά η ανώτατη βαθμίδα της οικονομικής ανεξαρτησίας που μπορούμε να φανταστούμε –για τον τοκογλύφο! Και για να βάλουν οι εργάτες όσο το δυνατόν πιο γρήγορα το σπιτάκι τους κάτω από την κυριαρχία του τοκογλύφου, τους υποδεικνύει ο καλοπροαίρετος κύριος Ζαξ προνοητικά το *ενυπόθηκο δάνειο* που έχουν στη διάθεσή τους και που μπορούν να το χρησιμοποιήσουν σε περίπτωση ανεργίας και ανικανότητας για εργασία αντί να γίνονται βάρος του ταμείου των απόρων.

Οπωσδήποτε ο κύριος Ζαξ έλυσε τώρα το ζήτημα που μπήκε στην αρχή: Ο εργάτης αποκτώντας ένα δικό του σπιτάκι «*γίνεται κεφαλαιοκράτης*».

Κεφάλαιο είναι η διοίκηση πάνω στην απλήρωτη εργασία άλλων. Το σπιτάκι του εργάτη γίνεται λοιπόν κεφάλαιο τότε μόνο όταν το νοικιάζει σ' ένα τρίτο πρόσωπο και με τη μορφή του ενοικίου ιδιοποιείται ένα μέρος από το προϊόν της εργασίας αυτού του τρίτου προσώπου. Με το ότι όμως κάθεται ο ίδιος μέσα εμποδίζει ίσα-ίσα το σπίτι να γίνει κεφάλαιο, ακριβώς όπως και το σακάκι παύει να είναι κεφάλαιο απ' τη στιγμή που το αγοράζω απ' το ράφτη και το φορώ. Ο εργάτης που έχει ένα σπιτάκι αξίας χιλίων τάλιρων παύει βέβαια να είναι προλετάριος αλλά πρέπει να είναι κύριος Ζαξ για να μπορεί να τον ονομάσει κανείς κεφαλαιοκράτη.

Η κεφαλαιοκρατική όψη του εργάτη μας έχει όμως ακόμα μια άλλη πλευρά. Ας παραδεχτούμε ότι σε μια ορισμένη βιομηχανική περιοχή καθιερώθηκε ως κανόνας κάθε εργάτης να έχει το ιδιόκτητο σπιτάκι του. Σ' αυτήν την περι-

πτωση η εργατική τάξη στην περιοχή αυτήν κατοικεί δωρεάν. Στην αξία της εργατικής δύναμης της δεν μπαίνουν πια τα έξοδα για κατοικία. Όμως κάθε μείωση των εξόδων παραγωγής της εργατικής δύναμης, δηλαδή κάθε μόνιμη πτώση της τιμής των μέσων για την κάλυψη των αναγκών του εργάτη, ισοδυναμεί, «με βάση τους σιδερένιους νόμους της λαϊκής οικονομίας», με μια μείωση της αξίας της εργατικής δύναμης και συνεπώς τελικά ένα ανάλογο κατέβασμα του μισθού της εργασίας. Ο μισθός της εργασίας θα έπεφτε λοιπόν κατά μέσο όρο κατά το μέσο ποσό του ενοικίου που εξοικονομούν οι εργάτες, δηλαδή ο εργάτης θα πλήρωνε το ενοίκιο για το δικό του σπίτι, αυτό όμως δε θα γινόταν όπως πριν με χρήματα στο σπιτονοικοκύρη, αλλά με απλήρωτη εργασία στον εργοστασιαρχή για τον οποίο δουλεύει. Έτσι οι οικονομίες που θα τοποθετούσε ο εργάτης στο σπίτι θα γίνονταν βέβαια κατά κάποιο τρόπο κεφάλαιο, αλλά κεφάλαιο όχι γι' αυτόν μα για τον κεφαλαιοκράτη που τον απασχολεί.

Έτσι ο κύριος Ζαξ δεν τα καταφέρνει ούτε και στο χαρτί να μεταμορφώσει τον εργάτη του σε κεφαλαιοκράτη.

Ας σημειώσουμε εδώ ανάμεσα σ' άλλα ότι αυτό που είπαμε παραπάνω ισχύει για όλες τις λεγόμενες οικονομικές μεταρρυθμίσεις που καταλήγουν στην εξοικονόμηση ή στη φτήνια των μέσων συντήρησης του εργάτη. Γιατί είτε θα είναι γενικές, οπότε θα επακολουθήσει μια ανάλογη πτώση των μισθών, είτε οι μεταρρυθμίσεις αυτές θα παραμένουν πέρα για πέρα μεμονωμένοι πειραματισμοί και τότε αυτό και μόνο, ότι θα αποτελούν εξαίρεση, θα αποδεικνύει ακριβώς ότι δε συμβιβάζεται η εφαρμογή τους σε ευρεία κλίμακα με τον υπάρχοντα κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Ας παραδεχτούμε ότι σε μια περιοχή κατορθώνουν με τη γενική εφαρμογή του συστήματος των καταναλωτικών συ-

νεταιρισμών να φτηνύνουν τα μέσα συντήρησης των εργατών κατά 20%, τότε στην περιοχή αυτή θα πρέπει να πέσει ο μισθός των εργατών μόνιμα περίπου κατά 20%, δηλαδή στην ίδια αναλογία που φτηναιίνουν τα σχετικά είδη που μπαίνουν στη συντήρηση των εργατών. Αν, λ.χ., ξοδεύει ο εργάτης κατά μέσο όρο τα τρία τέταρτα του εβδομαδιαίου μισθού του γι' αυτά τα μέσα συντήρησης, τότε ο μισθός της εργασίας θα πέσει τελικά κατά $3/4 \times 20 =$ κατά 15 τοις εκατό. Με δυο λόγια: Απ' τη στιγμή που γενικεύεται μια τέτοια μεταρρύθμιση, που καταλήγει σε οικονομίες, ο εργάτης θα παίρνει τόσο μικρότερο μισθό όσο οι οικονομίες αυτές θα του επιτρέπουν να ζει φτηνότερα. Δώστε σε *κάθε* εργάτη ένα ανεξάρτητο από το μισθό του εξοικονομημένο χρονιάτικο εισόδημα 52 τάλιρων και θα πέσει τελικά ο εβδομαδιαίος μισθός του κατά ένα τάλιρο. Δηλαδή: Όσο περισσότερα εξοικονομεί τόσο μικρότερο μισθό παίρνει. Δεν εξοικονομεί λοιπόν για το δικό του το συμφέρον αλλά για το συμφέρον του κεφαλαιοκράτη! Τι άλλο χρειάζεται για να «προκαλέσουμε μέσα του στον πιο μεγάλο βαθμό την πρώτη οικονομική αρετή, το πνεύμα της αποταμίευσης» (σελ. 64);

Άλλωστε αμέσως μετά ο κύριος Ζαξ μας λέει ότι οι εργάτες θα γίνουν σπιτονοικοκύρηδες όχι τόσο για το δικό τους συμφέρον όσο για το συμφέρον των κεφαλαιοκρατών: «Γιατί όχι μόνο η εργατιά αλλά και η κοινωνία στο σύνολό της έχει μέγιστο συμφέρον να βλέπει όσο το δυνατόν πιο πολλά μέλη της δεμένα (!) με τη γη (θα ήθελα να έβλεπα μια φορά τον κύριο Ζαξ σ' αυτήν τη στάση)... Όλες οι κρυφές δυνάμεις που ανάβουν αυτό το ηφαίστειο που το λέμε κοινωνικό ζήτημα και που φλέγεται κάτω από τα πόδια μας, η προλεταριακή πίκρα, το μίσος... οι επικίνδυνες συγχύσεις εννοιών... θα πρέπει να διαλυθούν σαν την ομίχλη μπροστά στον πρωινό ήλιο όταν... οι εργάτες θα περάσουν απ'

αυτόν το δρόμο στην τάξη των ιδιοκτητών» (σελ. 65). Με άλλα λόγια: Ο κύριος Ζαξ ελπίζει ότι οι εργάτες με μια μετατόπιση της προλεταριακής θέσης τους, μετατόπιση που θα πρέπει να προκληθεί με την απόκτηση ενός σπιτιού, θα χάσουν και τον προλεταριακό τους χαρακτήρα και θα γίνουν πάλι υπάκουοι δούλοι σαν τους προγόνους τους που ήταν επίσης σπιτονοικοκυραίοι. Οι προουντομιστές ας το βάλουν αυτό μέσα στην καρδιά τους.

Έτσι ο κύριος Ζαξ πιστεύει ότι έλυσε το κοινωνικό πρόβλημα: «Μήπως δεν παρουσιάζεται έτσι μπροστά μας ως ένα χειροπιαστό γεγονός, μήπως δεν έφυγε έτσι απ' τη σφαίρα του ιδανικού και πέρασε στην περιοχή της πραγματικότητας η *δικαιότερη κατανομή των αγαθών*, αυτό το αίνιγμα της Σφιγγός, που για τη λύση του μάταια πάσχισαν πολλοί ίσαμε τώρα; Και μήπως όταν πραγματοποιηθεί δε θα πετυχαίναμε έναν απ' τους ανώτερους σκοπούς μας που ακόμα και *οι πιο ακραίοι σοσιαλιστές τον παρουσιάζουν ως το κορύφωμα των θεωριών τους*» (σελ. 66);

Είναι πραγματικό ευτύχημα ότι κατορθώσαμε να φτάσουμε ίσαμε εδώ. Γιατί αυτή η κραυγή αγαλλίασης αποτελεί το «κορύφωμα» του βιβλίου του Ζαξ και από δω και μπρος παίρνουμε πάλι σιγά-σιγά τον κατήφορο, από τη «σφαίρα των ιδανικών» στη χυδαία πραγματικότητα, και άμα φτάσουμε κάτω θα ανακαλύψουμε ότι δεν άλλαξε τίποτα, μα απολύτως τίποτα, κατά την απουσία μας.

Το πρώτο βήμα προς τον κατήφορο μας αναγκάζει να το κάνουμε ο οδηγός μας που μας διδάσκει ότι υπάρχουν δυο συστήματα εργατικών κατοικιών: Το σύστημα των μικρών μονοκατοικιών, όπου κάθε εργατική οικογένεια έχει το δικό της σπιτάκι και όσο αυτό είναι δυνατόν και το περιβόλακι της, όπως στην Αγγλία, και το σύστημα του στρατώνα, των μεγάλων δηλαδή κτηρίων με πολλές εργατικές κα-

τοικίες, όπως στο Παρίσι, στη Βιέννη κλπ. Ανάμεσα στα δυο αυτά συστήματα βρίσκεται το σύστημα που συνηθίζεται στη Βόρεια Γερμανία. Το σύστημα των μονοκατοικιών είναι βέβαια το μόνο σωστό και το μόνο με το οποίο μπορεί ο εργάτης να γίνει ιδιοκτήτης του σπιτιού του. Το σύστημα του στρατώνα έχει ακόμα μεγάλα μειονεκτήματα για την υγεία, την ηθική και την οικιακή ησυχία –αλλά δυστυχώς το σύστημα των μικρών μονοκατοικιών δεν μπορεί να εφαρμοστεί ακριβώς εκεί που βρίσκεται το κέντρο της στενότητας κατοικίας, στις μεγαλουπόλεις, εξαιτίας της ακρίβειας των οικοπέδων. Και θα ήμασταν ευχαριστημένοι αν μπορούσαν να φτιαχτούν εκεί, αντί μεγάλοι στρατώνες, σπίτια με 4-6 κατοικίες ή αν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν τα βασικά ελαττώματα του συστήματος του στρατώνα με διάφορες επιδέξιες οικοδομικές διαρρυθμίσεις (σελ. 71-92).

Αλήθεια, δεν κατεβήκαμε κιόλας κάμποσο δρόμο; Η μετατροπή των εργατών σε κεφαλαιοκράτες, η λύση του κοινωνικού ζητήματος, το σπίτι που με κάποιο τρόπο θ' ανήκει στον εργάτη –όλα αυτά έμειναν πάνω «στην περιοχή των ιδανικών». Από εδώ και πέρα θα έχουμε να ασχοληθούμε μόνο με την καθιέρωση του συστήματος των μικρών μονοκατοικιών στις αγροτικές περιοχές, και στις πόλεις με το πώς θα βολέψουμε όσο το δυνατόν πιο υποφερτά τους εργατικούς στρατώνες.

Η αστική λύση του ζητήματος της κατοικίας ομολογημένα απέτυχε και απέτυχε μπροστά στην αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό. Και εδώ φτάσαμε στον πυρήνα του ζητήματος. Το ζήτημα της κατοικίας τότε μόνο θα μπορεί να λυθεί, όταν η κοινωνία θα έχει τόσο μετασηματιστεί όσο χρειάζεται για να μπορεί να καταπιαστεί με την εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό,

αντίθεσης που την όξυνε στο έπακρο η σημερινή κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία όχι μόνο δεν μπορεί καθόλου να εξαλείψει αυτήν την αντίθεση μα απεναντίας είναι υποχρεωμένη να την οξύνει περισσότερο μέρα με τη μέρα. Αυτό το είχαν κιόλας καταλάβει σωστά οι πρώτοι σύγχρονοι ουτοπικοί σοσιαλιστές, ο Όουεν και ο Φουριέ. Στα πρότυπα κτήριά τους δεν υπάρχει πια η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό. Συμβαίνει επομένως το αντίθετο από εκείνο που υποστηρίζει ο κύριος Ζαξ: Δεν είναι η λύση του ζητήματος της κατοικίας που λύνει ταυτόχρονα και το κοινωνικό ζήτημα αλλά αντίθετα η λύση πρώτα του κοινωνικού ζητήματος, η κατάργηση δηλαδή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, κάνει σύγχρονα δυνατή τη λύση του ζητήματος της κατοικίας. Είναι ανοησία να θέλουμε να λύσουμε το ζήτημα της κατοικίας διατηρώντας τις σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις θα παραμεριστούν όμως τότε, όταν θα έχει προηγουμένα καταργηθεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Και όταν θ' αρχίσει αυτή η κατάργηση, τότε θα πρόκειται για εντελώς διαφορετικά ζητήματα από το πώς θα δώσουμε στον κάθε εργάτη το δικό του ιδιόκτητο σπίτι.

Στην αρχή όμως κάθε κοινωνική επανάσταση θα πρέπει να τα βολέψει με τα πράγματα που θα βρει και να θεραπεύσει τα πιο χτυπητά δεινά με τα μέσα που υπάρχουν. Και εδώ είδαμε ότι η στενότητα κατοικίας μπορεί να θεραπευτεί αμέσως με απαλλοτρίωση ενός μέρους των κατοικιών πολυτελείας που ανήκουν στις ιδιοκτήτριες τάξεις και με την υποχρεωτική κατοίκηση του υπόλοιπου μέρους.

Κι αν τώρα ο κύριος Ζαξ στη συνέχεια εγκαταλείπει για άλλη μια φορά τις μεγάλες πόλεις και αρχίζει ένα μεγάλο κατεβαστό για τους εργατικούς οικισμούς, που θα πρέπει να

εγκατασταθούν κοντά στις πόλεις, αν περιγράφει όλες τις ομορφιές αυτών των οικισμών με κοινό «σύστημα ύδρευσης, φωτισμού με φωταέριο, θέρμανση με ζεστό αέρα ή νερό, με κοινά πλυντήρια, στεγνωτήρια, λουτρά κλπ.», με «παιδικό σταθμό, με σχολεία, με αίθουσα για προσευχές (!), με αναγνωστήριο, βιβλιοθήκη... με οινοπωλείο και ζυθοπωλείο, με αίθουσα χορού και μουσικής με όλες τις ανέσεις», με παροχή της κινητήριας δύναμης του ατμού σ' όλα τα σπίτια έτσι που να μπορεί ως ένα βαθμό «να μεταφερθεί η παραγωγή από τα εργοστάσια στα οικιακά εργαστήρια» – όλα αυτά δεν αλλάζουν την κατάσταση. Ο εργατικός οικισμός, όπως τον περιγράφει ο Ζαξ, είναι εκείνος που ο κύριος Χούμπερ τον δανείστηκε κατευθείαν απ' τους σοσιαλιστές Όουεν και Φουριέ, μονάχα που τον αστικοποίησε ολότελα, αφαιρώντας απ' αυτόν κάθε σοσιαλιστικό ίχνος. Έτσι όμως γίνεται πέρα για πέρα ουτοπικός. Κανένας κεφαλαιοκράτης δεν έχει συμφέρον να φτιάξει τέτοιους εργατικούς οικισμούς, που άλλωστε δεν υπάρχουν σε κανένα μέρος του κόσμου εκτός από τη Γκιζ της Γαλλίας. Και εκεί ο οικισμός αυτός είναι φτιαγμένος από έναν οπαδό του Φουριέ όχι ως προσοδοφόρα επιχείρηση αλλά ως σοσιαλιστικό πείραμα*. Κατά τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε ο κύριος Ζαξ να αναφέρει ως επιχείρημα των αστικών σχεδίων του τον κομμουνιστικό οικισμό «Τόπος της Αρμονίας» που ίδρυσε ο Όουεν στο Χαμπσάιρ στις αρχές της δεκαετίας 1840-1850 και που διαλύθηκε εδώ και πολύ καιρό.

Ωστόσο όλη αυτή η φλυαρία για τους οικισμούς είναι μια άτονη προσπάθεια να ξαναπετάξει στις «περιοχές των ιδανικών» που εγκαταλείπεται όμως πάλι αμέσως. Παίρ-

---

* Και αυτός έγινε τελικά τόπος εκμετάλλευσης των εργατών. (Βλ. σχετικά το Σοσιαλιστή του Παρισιού, του 1886.)

νουμε έτσι πάλι για καλά τον κατήφορο. Η απλούστερη λύση είναι λοιπόν «οι εργοδότες, δηλαδή οι εργοστασιάρχες, να βοηθήσουν τους εργάτες ν' αποκτήσουν τις ανάλογες κατοικίες είτε αναλαμβάνοντας οι ίδιοι οι εργοδότες την κατασκευή τους είτε ενθαρρύνοντας και υποστηρίζοντας τους εργάτες, με τη διάθεση των οικοπέδων και την προκαταβολή των εξόδων οικοδομής κλπ., ν' αναλάβουν οι ίδιοι την ανοικοδόμησή τους» (σελ. 106). Έτσι βγήκαμε πάλι απ' τις μεγαλουπόλειες, όπου φυσικά δεν μπορεί ούτε λόγος να γίνεται για όλα αυτά, και γυρίσαμε στην ύπαιθρο. Ο κύριος Ζαξ αποδεικνύει λοιπόν τώρα ότι συμφέρει τους ίδιους τους εργοστασιάρχες να βοηθήσουν τους εργάτες ν' αποκτήσουν υποφερτές κατοικίες, από τη μια γιατί αυτό αποτελεί μια καλή τοποθέτηση κεφαλαίου και από την άλλη γιατί «η ανύψωση των εργατών, που θα προκύψει απ' αυτό, θα έχει ως επακόλουθο να ανεβάσει τη σωματική και πνευματική εργατική δύναμή τους, που φυσικά δεν είναι κάτι... που ωφελεί λιγότερο τον εργοδότη. Έτσι παρουσιάζεται η σωστή άποψη για τη συμμετοχή των εργοδοτών στο ζήτημα της κατοικίας: Παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα του λανθάνοντος συνεταιρισμού, της φροντίδας των εργοδοτών για τη σωματική, οικονομική, πνευματική και ηθική ευεξία των εργατών τους που φανερώνεται κυρίως με το μανδύα ανθρωπιστικών επιδιώξεων, μιας φροντίδας που αμείβεται με χρήμα μόνη της με τα αποτελέσματα που πραγματοποιεί, δηλαδή την προσέλκυση και εξασφάλιση ικανής, επιδέξιας, πρόθυμης, ευχαριστημένης και αφοσιωμένης εργατιάς» (σελ. 108).

Η φράση του «λανθάνοντος συνεταιρισμού», με την οποία προσπάθησε ο Χούμπερ να προσδώσει στην αστικοφιλανθρωπική μωρολογία μια «ανώτερη έννοια», δεν αλλάζει καθόλου την υπόθεση. Και χωρίς αυτήν τη φράση οι

μεγάλοι εργοστασιάρχες στην ύπαιθρο, ιδίως στην Αγγλία, αντιλήφθηκαν από καιρό ότι το χτίσιμο εργατικών κατοικιών δεν είναι μόνο μια ανάγκη, ένα μέρος των εργοστασιακών εγκαταστάσεων, αλλά και κάτι που αποδίδει πολύ καλό κέρδος. Μ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν στην Αγγλία ολόκληρα χωριά, που πολλά απ' αυτά εξελίχθηκαν αργότερα σε πόλεις. Όμως οι εργάτες αντί να ευγνωμονούν τους φιλόanthropους κεφαλαιοκράτες, είχαν ανέκαθεν πολύ σοβαρές αντιρρήσεις ενάντια σ' αυτό το «σύστημα των μικρών μονοκατοικιών». Όχι μόνο υποχρεώνονται να πληρώνουν μονοπωλιακές τιμές για τα σπίτια, επειδή ο εργοστασιάρχης δεν έχει κανέναν που να τον συναγωνίζεται, αλλά και σε κάθε απεργία γίνονται αμέσως άστεγοι, επειδή ο εργοστασιάρχης χωρίς καμιά συζήτηση τους πετά στο δρόμο και αυτό δυσκολεύει κάθε αντίσταση. Λεπτομέρειες γι' αυτό μπορεί να διαβάσει ο αναγνώστης στο έργο μου *Η κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*, σελίδες 224 και 228¹⁵. Αλλά ο κύριος Ζαξ νομίζει ότι κάτι τέτοια «δεν αξίζουν τον κόπο να αντικρουστούν» (σελ. 111). Και μήπως δε θέλει να κάνει τον εργάτη ιδιοκτήτη του σπιτιού του; Ασφαλώς, αλλά «επειδή πρέπει οι εργοδότες να έχουν το σπίτι στη διάθεσή τους έτσι που όταν θα απολύουν έναν εργάτη να έχουν πάντα θέση για τον αντικαταστάτη», γι' αυτό βέβαια θα έπρεπε «για τις περιπτώσεις αυτές με ιδιαίτερη συμφωνία να προβλέπεται η ακύρωση της ιδιοκτησίας...»* (σελ. 113).

---

15. Κ. Μαξ - Φρ. Εγγελς, Άπαντα, μέρος 1ο, τόμ. 4, σελ. 238-239 και 243.

* Αλλά και εδώ οι Άγγλοι κεφαλαιοκράτες πολύ καιρό πιο πριν όχι μόνο εκπλήρωσαν αλλά και κατά πολύ ξεπέρασαν τις ενδόμυχες επιθυμίες του κυρίου Ζαξ. Τη Δευτέρα 14 του Οκτώβρη 1872, το δικαστήριο του Μόρπεθ έπρεπε με την ευκαιρία της σύνταξης των εκλογικών κατα-

Αυτή τη φορά κατεβήκαμε πιο γρήγορα απ' ό,τι περιμέναμε. Πρώτα λέγαμε: Να γίνει ο εργάτης ιδιοκτήτης στο σπιτάκι του. Ύστερα μάθαμε: Ότι αυτό είναι αδύνατο στις πόλεις και ότι μόνο στην ύπαιθρο μπορεί να εφαρμοστεί. Τώρα μας δηλώνουν: Ότι κι αυτή η ιδιοκτησία στην ύπαιθρο πρέπει «ύστερα από συνεννόηση να είναι ανακλητή»! Μ' αυτό το νέο είδος ιδιοκτησίας, που την ανακάλυψε ο κύριος Ζαξ για τους εργάτες, μ' αυτήν τη μετατροπή τους σε «ανακλητούς ύστερα από συνεννόηση» κεφαλαιοκράτες, φτάσαμε πάλι αισίως σε στέρεο έδαφος και πρέπει εδώ να εξετάσουμε τι έκαναν *πραγματικά* οι κεφαλαιοκράτες και λοιποί φιλόανθρωποι για να λύσουν το ζήτημα της κατοικίας.

II

Αν επιτρέπεται να πιστέψουμε τον Δρ μας Ζαξ πρέπει να δεχτούμε ότι έχει γίνει κιόλας σημαντική δουλειά από μέρους των κυρίων κεφαλαιοκρατών για τη θεραπεία της στενότητας κατοικίας και ότι έχει αποδειχτεί ότι το ζήτημα της κατοικίας μπορεί να λυθεί πάνω στη βάση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

λόγων για τις βουλευτικές εκλογές να αποφανθεί πάνω στην αίτηση 2.000 ανθρακωρύχων για την εγγραφή τους στους καταλόγους. Φάνηκε τότε ότι οι περισσότεροι απ' τους ανθρακωρύχους, σύμφωνα με τους κανονισμούς των ορυχείων που δούλευαν, δε θεωρούνταν *ενοικιαστές* των σπιτιών που έμεναν αλλά ότι απλώς τους *ανέχονταν* σ' αυτά και ότι χωρίς καμιά προειδοποίηση μπορούσαν οποιαδήποτε στιγμή να τους πετάξουν στο δρόμο. (Οι ιδιοκτήτες των ορυχείων και οι ιδιοκτήτες των σπιτιών ήταν φυσικά τα ίδια πρόσωπα.) Ο δικαστής αποφάνθηκε ότι τα πρόσωπα αυτά δεν ήταν ενοικιαστές αλλά δούλοι και ότι ως τέτοιοι δεν είχαν δικαίωμα να εγγραφούν στους καταλόγους. (*The Daily News*, 15 Οκτώβρη 1872.)

Πριν απ' όλα μας αναφέρει ο κύριος Ζαξ τη βοναπαρτική Γαλλία! Όταν έγινε η Διεθνής Έκθεση του Παρισιού ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης διόρισε, όπως είναι γνωστό, μια επιτροπή με το σκοπό να κάνει δήθεν μια έκθεση για την κατάσταση των εργαζόμενων τάξεων της Γαλλίας, στην πραγματικότητα όμως για να παραστήσει την κατάσταση αυτήν –προς μεγαλύτερη δόξα της αυτοκρατορίας– ως αληθινά παραδεισένια. Και ο κύριος Ζαξ αναφέρεται στην έκθεση αυτής της επιτροπής, που συγκροτήθηκε απ' τα πιο διεφθαρμένα όργανα του βοναπαρτισμού, κι αυτό ιδιαίτερα γιατί τα αποτελέσματα των εργασιών της, «κατά τη γνώμη της ίδιας της επιτροπής που επιφορτίστηκε με την έρευνα αυτήν, είναι σχετικά με τη Γαλλία αρκετά πλήρη»! Και ποια ήταν αυτά τα αποτελέσματα; Από 89 μεγαλοβιομηχάνους ή ανώνυμες εταιρίες που απάντησαν 31 δεν είχαν φτιάξει εργατικές κατοικίες. Οι κατοικίες που είχαν γίνει στεγάζουν, κατά τους υπολογισμούς του κυρίου Ζαξ, το πολύ 50 με 60 χιλιάδες ανθρώπους και αυτές οι κατοικίες αποτελούνται, σχεδόν αποκλειστικά, από δυο μόνο δωμάτια για κάθε οικογένεια.

Είναι αυτονόητο ότι κάθε κεφαλαιοκράτης που οι όροι της βιομηχανίας του –υδροενέργεια, τοποθεσία των ανθρακωρυχείων, σιδηροκοιτάσματα και λοιπά ορυχεία– τον δένουν σε μια ορισμένη αγροτική περιοχή είναι υποχρεωμένος, αν δεν υπάρχουν, να φτιάξει κατοικίες για τους εργάτες. Το να θέλουμε όμως να δούμε σ' αυτό την ύπαρξη του «λανθάνοντος συνεταιρισμού», «μια εύγλωττη μαρτυρία για τη μεγαλύτερη κατανόηση του ζητήματος και της μεγάλης σημασίας του», ένα «αρχίνισμα που υπόσχεται πολλά» (σελ. 115) γι' αυτό χρειάζεται μια πολύ ανεπτυγμένη συνήθεια αυτοεξαπάτησης. Κατά τα άλλα και στο σημείο αυτό διαφέρουν αναμεταξύ τους οι βιομήχανοι των διάφο-

ρων χωρών ανάλογα με τον εθνικό τους χαρακτήρα. Ο κύριος Ζαξ, λ.χ., μας αφηγείται στη σελίδα 117: «Στην Αγγλία για πρώτη φορά τώρα τελευταία διαφαίνεται μια εντονότερη δραστηριότητα των εργοδοτών προς αυτήν την κατεύθυνση. Ιδίως αυτό γίνεται με αυτούς που μένουν σε απομακρυσμένα χωριουδάκια στην ύπαιθρο... Το κίνητρο που, κατά κύριο λόγο, υποχρέωσε τους εργοδότες να φτιάξουν κατοικίες για τους εργάτες τους ήταν το γεγονός ότι οι εργάτες αλλιώς ήταν συχνά αναγκασμένοι να κάνουν ένα μακρινό δρόμο από τον πλησιέστερο συνοικισμό ίσαμε το εργοστάσιο και έφταναν εκεί εξαντλημένοι, έτσι που δεν μπορούσαν να έχουν ικανοποιητική απόδοση στη δουλειά τους. Στο μεταξύ γίνονται περισσότεροι και εκείνοι που κατανοώντας βαθύτερα τις συνθήκες συνδυάζουν λίγο πολύ με τις μεταρρυθμίσεις στο ζήτημα της κατοικίας όλα τα άλλα στοιχεία του λανθάνοντος συνεταιρισμού και σ' αυτούς χρωστούν την υπαρκτή τους εκείνοι οι ανθηροί οικισμοί... Τα ονόματα ενός Άστον στο Χάιντ, ενός Άσουορθ στο Τέρτον, ενός Γκραντ στο Μπερί, ενός Γκρεγκ στο Μπόλινγκτον, ενός Μάρσαλ στο Λιντζ, ενός Στρατ στο Μπέλπερ, ενός Σολτ στο Σαλτέρ, ενός Ακρόιντ στο Κόπλεϊ κλπ. είναι για το λόγο αυτό πολύ γνωστά στο Ενωμένο Βασίλειο.»

Άγια αφέλεια και ακόμα αγιότερη άγνοια! Μόλις «τώρα τελευταία» έχτισαν οι Άγγλοι εργοστασιαρχες στην ύπαιθρο κατοικίες για τους εργάτες! Όχι, αγαπητέ κύριε Ζαξ, οι Άγγλοι κεφαλαιοκράτες είναι αληθινοί μεγαλοβιομήχανοι, όχι μόνο στην τσέπη αλλά και στο μυαλό. Πολύ πριν αποκτήσει η Γερμανία μια πραγματικά μεγάλη βιομηχανία αυτοί κατανόησαν ότι για μια εργοστασιακή παραγωγή στην ύπαιθρο οι δαπάνες για εργατικές κατοικίες αποτελούν ένα αναγκαίο μέρος του συνολικού ποσού του κεφαλαίου που διατίθεται για εγκαταστάσεις, με πολύ κα-

λή άμεση και έμμεση επικερδή απόδοση. Πολύ πριν αποκτήσουν οι Γερμανοί εργάτες, εξαιτίας του αγώνα ανάμεσα στον Βίσμαρκ και τους Γερμανούς αστούς, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, οι Άγγλοι εργοστασιάρχες, ιδιοκτήτες ανθρακωρυχείων και μεταλλείων, είχαν μάθει στην πράξη τι πίεση μπορούν να ασκήσουν πάνω σε απεργούς εργάτες όταν είναι συνάμα και οι σπιτονοικοκυραίοι αυτών των εργατών. «Οι ανθηροί οικισμοί» του Γκρεγκ, του Άστον, του Άσουορθ είναι τόσο πολύ δημιουργήματα «του τελευταίου καιρού», που η αστική τάξη τους έχει διατυμπανίσει ως υπόδειγμα πριν 40 χρόνια, όπως το περιέγραψα και εγώ ο ίδιος πριν 28 χρόνια (*Η κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία*, σελ. 228-230 υποσημείωση¹⁶). Την ίδια περίπου ηλικία έχουν οι οικισμοί του Μάρσαλ και του Ακρόιντ (Akroyd) (έτσι γράφει ο άνθρωπος τ' όνομά του) και πολύ παλιότερος, που φτάνει ως τις αρχές του περασμένου αιώνα, είναι ο οικισμός του Στρατ. Και επειδή στην Αγγλία υπολογίζεται ότι κατά μέσο όρο μια εργατική κατοικία δε διατηρείται περισσότερο από 40 χρόνια, μπορεί ο κύριος Ζαξ να λογαριάσει, μετρώντας τα δάχτυλά του, σε ποια ελεεινή κατάσταση βρίσκονται τώρα αυτοί «οι ανθηροί οικισμοί». Εξάλλου οι περισσότεροι απ' αυτούς τους οικισμούς δεν είναι πια σε αγροτικές περιοχές. Η τεράστια ανάπτυξη της βιομηχανίας έχει περιβάλει τους περισσότερους απ' αυτούς με εργοστάσια και σπίτια, έτσι που βρίσκονται τώρα στο κέντρο βρόμικων και γεμάτων με καπνούς πόλεων με 20 ως 30 χιλιάδες κατοίκους, πράγμα που δεν εμποδίζει τη γερμανική αστική επιστήμη, που εκπροσωπείται από τον κύριο Ζαξ, να επαναλαμβάνει

---

16. Βλ. Κ. Μαρξ - Φρ. Ένγκελς, Άπαντα, 1ο μέρος, τόμ. 4, σελ. 178-179.

μ' ευλάβεια και σήμερα ακόμα τους παλιούς αγγλικούς ύμνους του 1840, που δεν έχουν πια καμιά πέραση.

Και ιδιαίτερα ο γερο-Ακρόντ! Ο καλός αυτός άνθρωπος ήταν χωρίς συζήτηση ένας γνήσιος φιλόanthρωπος. Αγαπούσε τους εργάτες του και ιδίως τις εργάτριες του τόσο πολύ, που οι συνάδελφοί του στο Γιορκσάιρ, που τον συναγωνίζονταν και ήταν λιγότερο φιλόanthρωποι, συνήθιζαν να λένε ότι: Κινεί το εργοστάσιό του αποκλειστικά με τα δικά του παιδιά! Ωστόσο ισχυρίζεται ο κύριος Ζαξ ότι σ' αυτούς τους ανθηρούς οικισμούς «γίνονται όλο και πιο σπάνιες οι γεννήσεις νόθων παιδιών» (σελ. 118). Μάλιστα, αυτό είναι σωστό για τις γεννήσεις νόθων παιδιών *έξω από τη συζυγική οικογένεια*. Τα όμορφα κορίτσια στις αγγλικές βιομηχανικές περιοχές παντρεύονται πολύ μικρά.

Στην Αγγλία έχει καθιερωθεί εδώ και πάνω από 60 χρόνια η ανέγερση εργατικών κατοικιών πολύ κοντά σε κάθε μεγάλο εργοστάσιο της υπαίθρου και ταυτόχρονα *μαζί* με την ανέγερση του εργοστασίου. Όπως είπαμε πιο πάνω πολλά τέτοια χωριά γύρω απ' ένα εργοστάσιο έγιναν ο πυρήνας που τριγύρω του δημιουργήθηκε αργότερα μια ολόκληρη βιομηχανική πόλη, με όλα τα κακά που έχει μια τέτοια πόλη γεμάτη με εργοστάσια. Επομένως αυτοί οι οικισμοί δεν έλυσαν το ζήτημα της κατοικίας, *το δημιούργησαν για πρώτη φορά* στην περιοχή τους.

Αντίθετα στη Γαλλία και ιδιαίτερα στη Γερμανία, στις χώρες που μόνο κουτσαίνοντας ακολούθησαν την Αγγλία στον τομέα της μεγάλης βιομηχανίας και που μόλις από το 1848 έμαθαν τι θα πει μεγάλη βιομηχανία, τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά. Εδώ μονάχα κολοσσιαία σιδηροχυτήρια και εργοστάσια και ύστερα από πολλούς δισταγμούς αποφασίζουν να φτιάξουν μερικές εργατικές κατοικίες –όπως τα εργοστάσια Σνάνιντερ στο Κρεζό και Κρουπ στο

Έσεν. Η μεγάλη πλειοψηφία των βιομήχανων της υπαίθρου αφήνουν τους εργάτες τους να τραβούν ποδαρόδρομο μίλια ολόκληρα κάθε πρωί, από το σπίτι στο εργοστάσιο, και ξανά το βράδυ, από το εργοστάσιο στο σπίτι, μέσα στη ζέστη, στο χιόνι και στη βροχή. Κι αυτό γίνεται ιδιαίτερα σε ορεινές περιοχές –στη γαλλική και αλσατική περιοχή των Βοσγίων, όπως και στο Βούπερ, στο Ζιγκ, στον Άγκερ, στο Λένε και σ' άλλα ποτάμια της Ριναρίας-Βεστφαλίας. Στα Μεταλλικά Βουνά δε θα είναι καλύτερα. Όπως στους Γερμανούς έτσι και στους Γάλλους υπάρχει η ίδια μικροπρεπής τσιγκουνιά.

Ο κύριος Ζαξ ξέρει πολύ καλά ότι τόσο η αρχή που υποσχεται πολλά όσο και οι ανθηροί οικισμοί αξίζουν λιγότερο κι απ' το τίποτα. Έτσι προσπαθεί τώρα να αποδείξει στους κεφαλαιοκράτες τι θαυμάσια εισοδήματα μπορούν να εισπράττουν από τις εργατικές κατοικίες. Με άλλα λόγια προσπαθεί να τους υποδείξει έναν καινούργιο τρόπο εξαπάτησης των εργατών.

Πρώτα τους φέρνει το παράδειγμα μιας σειράς οικοδομικών εταιριών του Λονδίνου, που η φύση τους είναι μερικά φιλανθρωπική και μερικά κερδοσκοπική, που εξασφάλισαν καθαρό κέρδος 4-6% και ακόμα περισσότερο. Ότι η τοποθέτηση κεφαλαίων σε εργατικές κατοικίες δίνει καλό εισόδημα αυτό δε χρειάζεται να μας το αποδείξει πρώτος ο κύριος Ζαξ. Ο λόγος που δεν τοποθετούνται περισσότερα κεφάλαια σε εργατικές κατοικίες, απ' ό,τι γίνεται τώρα, είναι ότι οι ακριβότερες κατοικίες δίνουν περισσότερο εισόδημα. Η υπόδειξη του κυρίου Ζαξ προς τους κεφαλαιοκράτες καταλήγει επομένως πάλι σε απλό κήρυγμα ηθικής.

Κι όσο για τις οικοδομικές επιχειρήσεις του Λονδίνου, των οποίων τόσο φωναχτά διατυμπανίζει ο κύριος Ζαξ τις λαμπρές επιτυχίες, σύμφωνα με το δικό του υπολογισμό

-και εδώ συμπεριλαμβάνει και οποιαδήποτε εργολαβική κερδοσκοπία- έφτιαξαν συνολικά καταλύματα για 2.132 οικογένειες και για 706 εργένηδες, για λιγότερους δηλαδή από 15.000 ανθρώπους. Και τολμάνε να παρουσιάσουν στη Γερμανία, στα σοβαρά, ως μεγάλες επιτυχίες τα τέτοια παιδιαρίσματα τη στιγμή που μόνο στις ανατολικές συνοικίες του Λονδίνου ένα εκατομμύριο εργάτες ζούνε μέσα σε αθλιότατες συνθήκες κατοικίας! Όλες αυτές οι φιλανθρωπικές προσπάθειες είναι στην πραγματικότητα τόσο αξιοθρήνητα τιποτένιες, που ούτε καν αναφέρονται στις εκθέσεις της αγγλικής Βουλής που απασχολούνται με την κατάσταση των εργατών.

Δε θέλουμε να μιλήσουμε καθόλου εδώ για τη γελοία άγνοια που έχει για το Λονδίνο και που εκδηλώνεται σ' όλο αυτό το μέρος. Μόνο ένα πράγμα. Ο κύριος Ζαξ έχει τη γνώμη ότι το σπίτι καταλυμάτων για εργένηδες στο Σόχο διαλύθηκε γιατί στην περιοχή αυτή «δεν μπορούσαν να υπολογίζουν σε αρκετή πελατεία». Ο κύριος Ζαξ φαντάζεται, φαίνεται, ότι όλο το δυτικό μέρος του Λονδίνου είναι μια μεγάλη πολιτεία πολυτελείας και δεν ξέρει ότι αμέσως πίσω από τους αριστοκρατικότερους δρόμους βρίσκονται οι πιο βρόμικες εργατικές συνοικίες, μια από τις οποίες είναι το Σόχο. Το υποδειγματικό σπίτι καταλυμάτων στο Σόχο, για το οποίο μιλάει και που εγώ το ξέρω εδώ και 23 χρόνια, είχε στην αρχή πολλή πελατεία, κατόπιν όμως διαλύθηκε γιατί κανένας άνθρωπος δεν μπορούσε να αντέξει εκεί μέσα. Και ήταν μάλιστα ένα από τα καλύτερα.

Αλλά η εργατούπολη της Μιλούξη στην Αλσατία δεν είναι μια επιτυχία;

Η εργατούπολη της Μιλούξη είναι το καμάρι της αστικής τάξης της ηπειρωτικής Ευρώπης, ακριβώς όπως και οι άλλοτε ανθούσες αποικίες (οικισμοί) του Άστον, Άσουορθ,

Γκρεγκ και Σία ήταν το καμάρι της αγγλικής αστικής τάξης. Δυστυχώς δεν είναι προϊόν του «λανθάνοντος» συνεταιρισμού αλλά του ανοιχτού συνεταιρισμού της δεύτερης γαλλικής αυτοκρατορίας με τους Αλσατούς κεφαλαιοκράτες. Ήταν ένα απ' τα σοσιαλιστικά πειράματα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη για τα οποία το κράτος προκατέβαλε το 1/3 του κεφαλαίου. Μέσα σε 14 χρόνια (ίσαμε το 1867) έφτιαξε 800 μικρά σπιτάκια χτισμένα σύμφωνα με ένα σύστημα που παρουσιάζει πολλές ελλείψεις, έτσι που θα ήταν απαράδεκτα στην Αγγλία όπου αυτά τα ζητήματα τα καταλαβαίνουν καλύτερα, και που γίνονται ιδιοκτησία των εργατών μέσα σε 13-15 χρόνια με την πληρωμή ενός αυξημένου ενοικίου κάθε μήνα. Δε χρειαζόταν επομένως να εφευρεθεί από τους Αλσατούς βοναπαρτικούς αυτός ο τρόπος απόκτησης ιδιοκτησίας που, όπως είδαμε, τον εφαρμόζουν από καιρό οι αγγλικές συνεταιριστικές οικοδομικές επιχειρήσεις. Οι αυξήσεις στο ενοίκιο για την απόκτηση των σπιτιών είναι σε σύγκριση με την Αγγλία πολύ μεγάλες. Ο εργάτης, λ.χ., αφού πληρώσει μέσα σε 15 χρόνια 4.500 φράγκα με δόσεις παίρνει ένα σπίτι που πριν 15 χρόνια άξιζε 3.300 φράγκα. Στην περίπτωση που θα θελήσει να φύγει ο εργάτης ή και μόνο αν καθυστερήσει μια μηνιαία δόση (στην περίπτωση αυτήν μπορεί και να τον πετάξουν έξω) υπολογίζουν 6 2/3% της αρχικής αξίας του σπιτιού ως χρονιάτικο ενοίκιο (λ.χ., 17 φράγκα το μήνα αν το σπίτι άξιζε 3.000 φράγκα) και του επιστρέφουν τα υπόλοιπα αλλά χωρίς μια πεντάρα τόκο. Ότι μ' αυτόν τον τρόπο η εταιρία και χωρίς την «κρατική βοήθεια» παχαίνει το καταλαβαίνουμε. Καταλαβαίνουμε επίσης ότι τα σπίτια που γίνονται κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, ακριβώς επειδή τα φτιάχνουν έξω από την πόλη σε μισοαγροτική περιοχή, είναι καλύτερα από τις παλιές κατοικίες σε στρατώνες που βρίσκονται μέσα στην ίδια την πόλη.

Για τα δυο-τρία αξιολύπητα πειράματα στη Γερμανία, που την κακομοιριά τους την παραδέχτηκε και ο ίδιος ο κύριος Ζαξ (σελ. 157), δε λέμε τίποτα.

Τι αποδεικνύουν όλ' αυτά τα παραδείγματα; Απλούστατα ότι η ανέγερση εργατικών κατοικιών, ακόμα και όταν δεν καταπατούνται όλοι οι κανόνες της υγιεινής, είναι από κεφαλαιοκρατική άποψη επικερδής επιχείρηση. Αυτό όμως ποτέ δεν αμφισβητήθηκε, το ξέραμε όλοι μας προ πολλού. Κάθε τοποθέτηση κεφαλαίων που ικανοποιεί μια ανάγκη φέρνει κέρδος εφόσον η επιχείρηση εργάζεται σωστά. Το ζήτημα είναι ακριβώς τούτο: Γιατί παρόλα αυτά εξακολουθεί η στενότητα κατοικίας, γιατί παρόλα αυτά οι κεφαλαιοκράτες δε φροντίζουν για αρκετές και υγιεινές κατοικίες για τους εργάτες; Και εδώ ο κύριος Ζαξ δίνει και πάλι μόνο συμβουλές στο κεφάλαιο και μας αφήνει εμάς χωρίς απάντηση. Την πραγματική απάντηση σ' αυτό το ζήτημα την δώσαμε εμείς οι ίδιοι πιο πάνω.

Έχει οριστικά διαπιστωθεί ότι το κεφάλαιο, κι αν ακόμα μπορούσε, δε θέλει να θεραπεύσει τη στενότητα κατοικίας. Δυο λύσεις μένουν ακόμα: Η αυτοβοήθεια των εργατών και η κρατική βοήθεια.

Ο κύριος Ζαξ, που είναι ενθουσιώδης λάτρης της αυτοβοήθειας, ξέρει να διηγείται θαυμάσια πράγματα γι' αυτήν και στον τομέα του ζητήματος της κατοικίας. Δυστυχώς είναι αναγκασμένος να ομολογήσει ευθύς εξαρχής ότι μπορεί να πετύχει κάτι μόνο εκεί όπου είτε υπάρχει είτε μπορεί να εφαρμοστεί το σύστημα των μικρών μονοκατοικιών, δηλαδή και πάλι μόνο στην ύπαιθρο. Στις μεγάλες πόλεις, ακόμα και στην Αγγλία, μπορεί να πετύχει μόνο σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Ύστερα αναστενάζει ο κύριος Ζαξ και λέει ότι «η μεταρρύθμιση με αυτήν (την αυτοβοήθεια) μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με πλάγιο δρόμο και γι' αυ-

τό πάντοτε ατελώς, τόσο δηλαδή όσο η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας έχει μια δύναμη που επενεργεί πάνω στην ποιότητα της κατοικίας». Αλλά κι αυτό είναι αμφισβητήσιμο. Οπωσδήποτε «η αρχή της ατομικής ιδιοκτησίας» δεν επενέργησε καθόλου μεταρρυθμιστικά στην «ποιότητα» του ύφους του συγγραφέα μας. Παρόλα αυτά η αυτοβοήθεια στην Αγγλία έκανε τέτοια θαύματα «σου μ' αυτό το μέσο ξεπεράστηκε κατά πολύ κάθε ενέργεια που έχει γίνει προς άλλες κατευθύνσεις για τη λύση του ζητήματος της κατοικίας». Είναι οι αγγλικές «building societies»¹⁷ που ο κύριος Ζαξ τις πραγματεύεται πλατιά, ιδίως «γιατί έχουν διαδοθεί γενικά οι πολύ ανεπαρκείς ή λαθεμένες αντιλήψεις για την ουσία και τη δράση τους. Οι αγγλικές building societies δεν είναι καθόλου... οικοδομικές εταιρίες ή οικοδομικοί συνεταιρισμοί, είναι μάλλον κάτι... που στα γερμανικά μπορούμε να το ονομάσουμε "συλλόγους για την απόκτηση σπιτιού". Είναι σύλλογοι που έχουν για σκοπό με περιοδικές εισφορές των μελών τους να συγκεντρώνουν ένα ταμείο το οποίο, ανάλογα με τα διαθέσιμα μέσα, να χορηγεί δάνεια στα μέλη για την αγορά ενός σπιτιού... Έτσι οι building societies για ένα μέρος των μελών τους είναι ένα ταμειούχιο και για το άλλο ένα ταμείο προκαταβολών. Οι building societies είναι επομένως υποθετικά πιστωτικά ιδρύματα που προορίζονται για τους εργάτες, που δίνουν κυρίως... τις καταθέσεις των εργατών... σε συναδέλφους των καταθετών για να αγοράσουν ή για να χτίσουν ένα σπίτι. Όπως μπορεί να προβλέψει κανείς, τα δάνεια αυτά γίνονται με υποθήκευση του αντίστοιχου ακίνητου, έτσι που η εξόφλησή του να γίνεται με βραχυπρόθεσμες δόσεις που συμπεριλαμβάνουν τους τόκους και το χρεολύσιο... Ο τόκος δεν πληρώνεται στους κα-

---

17. Οικοδομικές εταιρίες.

ταθέτες αλλά πάντα γράφεται στην πίστωσή τους ως ανατοκίζόμενος τόκος... Η ανάληψη των καταθέσεων και των τόκων που μαζεύτηκαν... μπορεί να γίνει οποιαδήποτε στιγμή ύστερα από προειδοποίηση ενός μηνός» (σελ. 170-172). «Υπάρχουν στην Αγγλία πάνω από 2.000 τέτοιοι σύλλογοι... τα κεφάλαια που συγκεντρώθηκαν απ' αυτούς είναι κάπου 15.000.000 στερλίνες και περίπου 100.000 εργατικές οικογένειες έγιναν μ' αυτόν τον τρόπο κάτοχοι μιας ιδιόκτητης εστίας. Μια κοινωνική κατάκτηση που δύσκολο είναι να βρεθεί όμοιά της» (σελ. 174).

Δυστυχώς και εδώ ακολουθεί αμέσως από πίσω κουτσαίνοντας το «αλλά»: «Ωστόσο καθόλου δεν μπορούμε να πούμε ότι επιτεύχθηκε η τέλεια λύση του ζητήματος. Κι αν όχι για τίποτα άλλο, πάντως γιατί η δυνατότητα απόκτησης σπιτιού... προσφέρεται... μόνο στους πιο καλοστεκοούμενους εργάτες. Ιδίως συχνά δεν προσέχονται όσο πρέπει τα ζητήματα υγιεινής» (σελ. 176). Στην ηπειρωτική Ευρώπη «τέτοιοι σύλλογοι... βρίσκουν πολύ λίγο έδαφος για να αναπτυχθούν». Ξεκινάνε εκεί από την προϋπόθεση του συστήματος των μικρών μονοκατοικιών, που εδώ υπάρχει μόνο στην ύπαιθρο. Στην ύπαιθρο όμως δεν έχουν εξελιχθεί αρκετά οι εργάτες για αυτοβοήθεια. Από το άλλο μέρος στις πόλεις, όπου θα μπορούσαν να συγκροτηθούν πραγματικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί, προβάλλουν «ποικίλες, πολύ μεγάλες και σοβαρές δυσκολίες» (σελ. 179). Θα μπορούσαν να φτιάξουν μόνο μικρές μονοκατοικίες αλλά αυτό δε γίνεται στις μεγάλες πόλεις. Με δυο λόγια «ο τρόπος αυτός της αυτοβοήθειας με συνεταιρισμούς δεν μπορεί με τις σημερινές συνθήκες –και κατά πάσα πιθανότητα και στο κοντινό μέλλον– να παίξει τον κύριο ρόλο στη λύση του προκείμενου ζητήματος». Αυτοί οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί βρίσκονται ακόμα «στο αρχικό, ανεξέλικτο στάδιο».

«Αυτό ισχύει ακόμα και για την Αγγλία» (σελ. 181).

Επομένως: Οι κεφαλαιοκράτες δε θέλουν και οι εργάτες δεν μπορούν. Κι έτσι θα μπορούσαμε να κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο αν δεν ήταν απολύτως αναγκαίο να δώσουμε μερικές εξηγήσεις για τις αγγλικές οικοδομικές εταιρίες, που οι αστοί τύπου Σούλτσε-Ντέλιτς τις παρουσιάζουν πάντα ως υπόδειγμα στους εργάτες μας.

Αυτές οι οικοδομικές εταιρίες δεν είναι ούτε εργατικές εταιρίες, ούτε έχουν για κύριο σκοπό να προμηθεύουν στους εργάτες δικά τους σπίτια. Αντίθετα θα δούμε ότι αυτό μόνο σε πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις γίνεται. Η φύση των οικοδομικών εταιριών είναι στην ουσία κερδοσκοπική. Και αυτό ισχύει τόσο για τις μικρότερες, που είναι και οι πρώτες που έγιναν, όσο και για τις μεγάλες απομιμήσεις τους. Με πρωτοβουλία συνήθως του κάπελα μαζεύονται σ' ένα καπηλειό, όπου κατόπιν γίνονται και οι εβδομαδιαίες συγκεντρώσεις, κάμποσοι τακτικοί πελάτες με τους φίλους τους, μπακάληδες, παραγγελιοδόχοι, πραγματευτάδες, μικρομαστόροι και άλλοι μικροαστοί –πού και πού και κανένας μηχανουργός εργάτης ή κανένας άλλος εργάτης απ' αυτούς που ανήκουν στην αριστοκρατία της τάξης του– και φτιάχνουν έναν οικοδομικό συνεταιρισμό. Η άμεση αφορμή για όλη αυτήν την υπόθεση είναι συνήθως ότι ο κάπελας ανακάλυψε ένα σχετικά φτηνό οικόπεδο είτε εκεί στη γειτονιά είτε κι οπουδήποτε αλλού. Τα περισσότερα από τα μέλη του συνεταιρισμού δεν είναι από το επάγγελμά τους δεμένοι σ' ένα ορισμένο μέρος. Ακόμα πολλοί από τους μπακάληδες και τους βιοτέχνες έχουν στην πόλη μονάχα το μαγαζί τους και κάθονται αλλού. Όποιος μπορεί προτιμάει να κάθεται έξω και όχι μέσα στην πόλη που είναι πνιγμένη στους καπνούς. Το οικόπεδο αγοράζεται και χτίζονται πάνω σ' αυτό όσες μικρές μονοκατοικίες είναι δυνατόν. Η πί-

στωση που έχουν οι ευπορότεροι κάνει δυνατή την αγορά του οικοπέδου. Οι εβδομαδιαίες συνεισφορές και μερικά μικροδάνεια καλύπτουν τα εβδομαδιαία έξοδα για το χτίσιμο. Εκείνα τα μέλη του συνεταιρισμού που ενδιαφέρονται ν' αποκτήσουν δικό τους σπίτι παίρνουν, ύστερα από κλήρωση, μια απ' αυτές τις μικρές μονοκατοικίες μόλις ετοιμαστούν και με μια ανάλογη αύξηση στο ενοίκιο αποσβένεται η αγοραστική τιμή. Οι υπόλοιπες μικρές μονοκατοικίες νοικιάζονται ή πουλιούνται. Η οικοδομική εταιρία στο μεταξύ, αν πάνε καλά οι δουλειές, συγκεντρώνει μια μικρή ή μεγαλύτερη περιουσία, που είναι στη διάθεση των μελών της εφόσον πληρώνουν τις συνδρομές τους και που από καιρό σε καιρό ή σε περίπτωση διάλυσης της εταιρίας μοιράζεται αναμεταξύ τους. Αυτή είναι η ζωή και η εξέλιξη των εννιά στις δέκα αγγλικών οικοδομικών εταιριών. Οι υπόλοιπες είναι μεγαλύτερες εταιρίες, ιδρυμένες με πολιτικά ή φιλανθρωπικά προσχήματα και που τελικά όμως κύριο σκοπό τους έχουν, πάντα κερδοσκοπώντας πάνω στα οικοπέδα, να βρίσκουν μια καλύτερη τοποθέτηση για τις αποταμιεύσεις των *μικροαστών* εξασφαλισμένες με υποθήκη, με καλό τόκο και πιθανότητα μερίσματος.

Σε τι είδους πελατεία αποβλέπουν αυτές οι εταιρίες το αποδεικνύει η διαφήμιση μιας από τις μεγαλύτερες, αν όχι της πιο μεγάλης απ' αυτές τις εταιρίες. Η οικοδομική εταιρία Μπίρκμπεκ (Birkbeck Building Society Southampton Buildings, 29 and 30 Chancery Lane London), που τα εισοδήματά της από τη μέρα της ίδρυσής της είναι πάνω από 10 1/2 εκατομμύρια στερλίνες (70 εκατομμύρια τάλιρα), που έχει τοποθετήσει στην τράπεζα και σε κρατικούς τίτλους πάνω από 416.000 στερλίνες και που έχει σήμερα 21.441 μέλη και καταθέτες, διαφήμισε τον εαυτό της με τα παρακάτω λόγια προς το κοινό:

«Οι περισσότεροι ξέρουν το λεγόμενο τριχρόνο σύστημα των εργοστασιαρχών που φτιάχνουν πιάνο. Σύμφωνα με το σύστημα αυτό όποιος νοικιάσει ένα πιάνο για τρία χρόνια άμα περάσει αυτό το διάστημα γίνεται ο ιδιοκτήτης του. Πριν εφαρμοστεί αυτό το σύστημα ήταν για τους ανθρώπους που έχουν περιορισμένο εισόδημα εξίσου δύσκολο να αποκτήσουν ένα πιάνο, όσο και ένα σπίτι. Πλήρως χρόνο με το χρόνο για το ενοίκιο του πιάνου και ξόδευαν έτσι δυο και τρεις φορές περισσότερα χρήματα από την αξία του πιάνου. Ό,τι όμως μπορεί να γίνει για ένα πιάνο μπορεί να γίνει και για ένα σπίτι... Επειδή όμως ένα σπίτι στοιχίζει περισσότερο από το πιάνο... χρειάζεται περισσότερος καιρός για να εξοφλήσει κανείς το σπίτι με το ενοίκιο. Γι' αυτό το λόγο οι διευθυντές της εταιρίας έκλεισαν συμφωνία με ιδιοκτήτες σπιτιών σε διάφορα μέρη του Λονδίνου και των προαστίων του, που τους δίνουν τη δυνατότητα να προσφέρουν στα μέλη της οικοδομικής εταιρίας Μπίρκμπεκ και σ' άλλους τη δυνατότητα μιας μεγάλης επιλογής σε σπίτια στα πιο διαφορετικά μέρη της πόλης. Το σύστημα που σκέφτονται να ακολουθήσουν οι διευθυντές της εταιρίας είναι τούτο: Να νοικιάζουν τα σπίτια 12 1/2 χρόνια. Αφού περάσει αυτό το χρονικό διάστημα, και εφόσον θα έχει πληρωθεί στο μεταξύ κανονικά το ενοίκιο, το σπίτι θα περιέρχεται στην απόλυτη ιδιοκτησία του ενοικιαστή χωρίς καμιά άλλη πληρωμή... Ο ενοικιαστής μπορεί να κάνει συμφωνία για πιο βραχυπρόθεσμη εξόφληση με μεγαλύτερο ενοίκιο ή για πιο μακροπρόθεσμη εξόφληση με μικρότερο ενοίκιο... Άνθρωποι με περιορισμένο εισόδημα, υπάλληλοι εμπορικών και άλλων καταστημάτων και άλλοι ακόμα, μπορούν να γίνουν αμέσως ανεξάρτητοι από τους ιδιοκτήτες (landlords) των σπιτιών, φτάνει να εγγραφούν μέλη της οικοδομικής εταιρίας Μπίρκμπεκ.»

Αυτό μιλάει αρκετά καθαρά. Για εργάτες δε γίνεται λόγος, μόνο για ανθρώπους με περιορισμένο εισόδημα, για υπάλληλους σε εμπορικά και άλλα καταστήματα κλπ. Και ακόμα υπολογίζουν ότι κατά κανόνα οι πελάτες θα έχουν κιόλας πιάνο. Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται εδώ καθόλου για εργάτες αλλά για μικροαστούς και για τέτοιους που θέλουν και *μπορούν* να γίνουν μικροαστοί, για πρόσωπα που το εισόδημά τους, αν και μέσα σε ορισμένα όρια, μεγαλώνει σιγά-σιγά, όπως στους παραγγελιοδόχους και σ' άλλους με παρόμοια επαγγέλματα, ενώ το εισόδημα του εργάτη –που στην καλύτερη περίπτωση μένει ονομαστικά το ίδιο– στην πραγματικότητα ελαττώνεται στην αναλογία που μεγαλώνει η οικογένειά του και μεγαλώνουν οι ανάγκες του. Και πραγματικά λίγοι μόνο εργάτες μπορούν ως εξαιρέση να γίνουν μέλη σε τέτοιες εταιρίες. Απ' τη μια μεριά γιατί το εισόδημά τους είναι πολύ μικρό και απ' την άλλη γιατί δεν είναι καθόλου σίγουρο και έτσι δεν μπορούν ν' αναλάβουν υποχρεώσεις για 12 1/2 χρόνια. Οι λίγες εξαιρέσεις όπου δεν ισχύει αυτό είτε είναι οι καλύτερα πληρωμένοι εργάτες είτε επιστάτες στα εργοστάσια.*

---

* Εδώ μια ακόμα μικρή προσθήκη για το πώς λειτουργούν οι επιχειρήσεις αυτές και ειδικά οι οικοδομικές εταιρίες του Λονδίνου. Όπως είναι γνωστό, το έδαφος σχεδόν όλου του Λονδίνου ανήκει σε μια δωδεκαριά περίπου αριστοκράτες. Ανάμεσα σ' αυτούς βρίσκονται οι πιο διακεκριμένες προσωπικότητες, οι δούκες του Ουεστμίνστερ, του Μπέντφορντ, του Πόρτλαντ κλπ. Όλοι αυτοί έχουν εκμισθώσει τα διάφορα οικοπέδα για 99 χρόνια και άμα περάσουν αυτά τα 99 χρόνια τα οικοπέδα και ό,τι χτίστηκε στο μεταξύ πάνω σ' αυτά γίνονται δικά τους. Τώρα νοικιάζουν τα σπίτια για λιγότερο διάστημα, λ.χ. για 39 χρόνια, με τη λεγόμενη *repairing lease* (ενοικίαση με υποχρέωση επισκευής) που υποχρεώνει το ενοικιαστή να επαναφέρει το σπίτι σε καλή κατάσταση, τέτοια που να είναι κατοικήσιμο και να το διατηρήσει σ' αυτήν την κατάσταση. Μόλις γίνει το συμβόλαιο στέλνει ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου τον αρχι-

Κατά τα άλλα ο καθένας βλέπει ότι οι βοναπαρτικοί της εργατούπολης του Μίλχαουζεν (Μιλουΐξη) δεν είναι τίποτα παραπάνω από ελεεινοί μιμητές αυτών των μικροαστικών αγγλικών οικοδομικών εταιριών. Η διαφορά μόνο είναι ότι οι βοναπαρτικοί, παρόλη την κρατική βοήθεια που τους δόθηκε, εξαπατούν τους πελάτες τους πολύ περισσότερο από τις οικοδομικές εταιρίες. Οι όροι τους είναι στο σύνολο λιγότερο φιλελεύθεροι από τους όρους που ισχύουν κατά μέσο όρο στην Αγγλία. Ενώ στην Αγγλία υπολογίζουν πάντα τον τόκο και τον ανατοκιζόμενο τόκο για κάθε δόση και ύστερα από προειδοποίηση ενός μηνός επιστρέφονται τα ποσά αυτά, οι εργοστασιάρχες της Μιλουΐξη τσεπώνουν και τον απλό και το σύνθετο τόκο και επιστρέφουν μόνο τα ποσά εκείνα που πληρώθηκαν σε μετρητό χρήμα. Και κανένας άλλος δεν πρόκειται να παραξενευτεί περισσότερο από τον κύριο Ζαξ γι' αυτήν τη διαφορά γιατί όλα αυτά είναι γραμμένα στο βιβλίο του χωρίς να το ξέρει.

Και με την αυτοβοήθεια των εργατών δε γίνεται επομένως τίποτα. Μένει η κρατική βοήθεια. Τι μπορεί τάχα να

τέκτονά του και τον υπάλληλο της πολεοδομικής αστυνομίας (Surveyor) της περιοχής του για να επιθεωρήσουν το σπίτι και να καθορίσουν τις αναγκαίες επισκευές. Οι επισκευές αυτές είναι συχνά πολύ εκτεταμένες και φτάνουν ως την αλλαγή της πρόσοψης, της στέγης κλπ. Ο ενοικιαστής καταθέτει τώρα το συμβόλαιο ενοικίασης ως εγγύηση σε μια οικοδομική εταιρία και παίρνει απ' αυτήν τα απαιτούμενα χρήματα –ίσαμε 1.000 στερλίνες και παραπάνω όταν το ενοίκιο για όλο το χρόνο είναι 130-150 στερλίνες– ως προκαταβολή για τις επισκευές που πρέπει να κάνει με δικά του έξοδα. Αυτές οι οικοδομικές εταιρίες έχουν γίνει έτσι ένας σπουδαίος ενδιάμεσος κρίκος σε ένα σύστημα που σκοπός του είναι χωρίς κόπο και με έξοδα του κοινού να ξαναχτίζονται διαρκώς και να διατηρούνται σε καλή κατοικήσιμη κατάσταση τα σπίτια του Λονδίνου που ανήκουν στους αριστοκράτες γαιοκτήμονες. Κι αυτό είναι δήθεν λύση του ζητήματος της κατοικίας για τους εργάτες!

μας προσφέρει ο κύριος Ζαξ στο ζήτημα αυτό; Τρία πράγματα:

«Πρώτο, το κράτος πρέπει να φροντίζει να ξεριζώνει απ' τη νομοθεσία και τη διοίκηση ή να διορθώνει ανάλογα καθετί που με έναν οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί την επιδείνωση της στενότητας κατοικίας για τις εργαζόμενες τάξεις» (σελ. 187).

Δηλαδή: Αναθεώρηση της οικοδομικής νομοθεσίας και ελευθερία του οικοδομικού επαγγέλματος για να στοιχίζουν λιγότερο οι οικοδομές. Μα στην Αγγλία η οικοδομική νομοθεσία είναι περιορισμένη στο ελάχιστο, τα οικοδομικά επαγγέλματα είναι ελεύθερα σαν το πουλί στον αέρα και όμως υπάρχει η στενότητα κατοικίας. Στο μεταξύ στην Αγγλία χτίζουν σήμερα τόσο φτηνά που τα σπίτια τραντάζονται όταν περνάει απ' έξω ένα κάρο και καθημερινά γκρεμίζεται και από κανένα. Ακόμα χτες, στις 25 Οκτώβρη 1872, στο Μάντσεστερ γκρεμίστηκαν μεμιάς έξι σπίτια και τραυματίστηκαν βαριά έξι εργάτες. Επομένως ούτε αυτό δε βοηθάει σε τίποτα.

«Δεύτερο, η κρατική εξουσία πρέπει να εμποδίζει τα μεμονωμένα άτομα εξαιτίας του στενοκέφαλου ατομικισμού τους να διαιωνίζουν ή να ξαναδημιουργούν το κακό.»

Δηλαδή: Επιθεώρηση των εργατικών κατοικιών από την υγειονομική και πολεοδομική αστυνομική υπηρεσία, με το δικαίωμα των Αρχών να μπορούν να κλείνουν κατοικίες επικίνδυνες για την υγεία και ετοιμόρροπες, όπως γίνεται αυτό στην Αγγλία από το 1857. Αλλά πώς έγινε αυτό εκεί; Ο πρώτος νόμος του 1855 (Nuisances Removal Act)¹⁸ έμεινε, όπως παραδέχεται κι ο ίδιος ο κύριος Ζαξ, «νεκρό γράμμα», επίσης και ο δεύτερος του 1858 (Local Government

---

18. Νόμος για την απομάκρυνση των δεινών.

Act)¹⁹ (σελ. 197). Αντίθετα ο κύριος Ζαξ νομίζει ότι ο τρίτος νόμος (Artisans' Dwellings Act)²⁰, που ισχύει μόνο για πόλεις με πάνω από 10.000 κατοίκους, «αποτελεί ασφαλώς μια ευμενή μαρτυρία για την ανώτερη κατανόηση από το αγγλικό κοινοβούλιο των κοινωνικών ζητημάτων» (σελ. 199), ενώ ο ισχυρισμός αυτός αποτελεί «μια ευμενή μαρτυρία» για την ολοκληρωτική άγνοια των αγγλικών «ζητημάτων» από τον κύριο Ζαξ. Ότι η Αγγλία γενικά «στα κοινωνικά ζητήματα» είναι πολύ πιο προχωρημένη από την ηπειρωτική Ευρώπη, αυτό είναι αυτονόητο. Είναι η μητροπόλη της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας, σ' αυτήν αναπτύχθηκε πιο ελεύθερα και πιο πλατιά ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, οι συνέπειές του παρουσιάζονται εδώ πολύ πιο χτυπητές και γι' αυτό προκαλούν και την πρώτη αντίδραση στη νομοθεσία. Η καλύτερη απόδειξη γι' αυτό είναι η εργοστασιακή νομοθεσία. Αν όμως ο κύριος Ζαξ νομίζει ότι μια πράξη του κοινοβουλίου είναι απλώς αρκετό να περιβληθεί με ισχύ νόμου για να μπορεί να εφαρμοστεί αμέσως στην πράξη, τότε γελιέται τρομερά. Για καμιά άλλη κοινοβουλευτική πράξη (με εξαίρεση ίσως μόνο το Workshops Act²¹) δεν ισχύει αυτό περισσότερο απ' ό,τι ισχύει ακριβώς για το νόμο της τοπικής διοίκησης. Η εφαρμογή του νόμου ανατέθηκε στις δημοτικές Αρχές, που παντού σχεδόν στην Αγγλία έχουν αναγνωριστεί ως κέντρα κάθε είδους διαφθοράς, οικογενειακής εύνοιας και Jobbery*. Τα όργανα αυτών των δημοτικών Αρχών, που

---

19. Νόμος για την τοπική διοίκηση.

20. Νόμος για τις κατοικίες των βιοτεχνών.

21. Νόμος για τα εργαστήρια.

* Jobbery σημαίνει χρησιμοποίηση της θέσης που κατέχει ένας δημόσιος υπάλληλος για δικό του όφελος ή της οικογένειάς του. Όταν, λ.χ., ο διευθυντής του κρατικού τηλεγραφείου μιας οποιασδήποτε χώρας γίνε-

χρωστάνε τις θέσεις τους σε κάθε είδους οικογενειακές εύνοιες, είτε είναι ανίκανα είτε δε θέλουν να εφαρμόσουν παρόμοιους κοινωνικούς νόμους, ενώ ίσα-ίσα στην Αγγλία οι κρατικοί υπάλληλοι, που τους αναθέτουν την κατάρτιση και την εφαρμογή της κοινωνικής νομοθεσίας, διακρίνονται τις περισσότερες φορές για την αυστηρή εκπλήρωση του καθήκοντος –αν και αυτό γίνεται σήμερα λιγότερο απ' ό,τι γινόταν πριν είκοσι και τριάντα χρόνια. Σχεδόν παντού στα δημοτικά συμβούλια αντιπροσωπεύονται γερά άμεσα ή έμμεσα οι ιδιοκτήτες ανθυγεινών και ετοιμόρροπων κατοικιών: Η εκλογή των δημοτικών συμβουλίων κατά πολύ μικρές εκλογικές περιφέρειες επιτρέπει να εξαρτώνται οι εκλεγμένοι απ' τα πιο μικρά τοπικά συμφέροντα και επιρροές. Κανένας δημοτικός σύμβουλος, αν θέλει να ξαναεκλεγεί, δεν επιτρέπεται να τολμήσει να ψηφίσει για την εφαρμογή αυτού του νόμου στη δική του εκλογική περιφέρεια. Καταλαβαίνουμε έτσι με πόση δυσφορία δέχτηκαν οι τοπικές Αρχές σχεδόν παντού αυτόν το νόμο και γιατί δεν εφαρμόστηκε ίσαμε τώρα παρά μόνο σε πολύ σκανδαλώδεις περιπτώσεις και τότε πάλι τις περισσότερες φορές μόνο εξαιτίας μιας επιδημίας που ενέσκηψε, όπως έγινε πέρσι στο Μάντσεστερ και στο Σάλφορντ με την επιδημία της ευλογιάς. Η έκκληση προς τον υπουργό Εσωτερικών έφερε αποτέλεσμα *ίσαμε τώρα* μόνο σε παρόμοιες περιπτώσεις, γιατί κάθε φιλελεύθερη κυβέρνηση στην Αγγλία έχει ως αρχή να προτείνει νόμους για κοινωνικές μεταρρυθμίσεις μό-

---

τα σιωπηρά μέτοχος ενός εργοστασίου χαρτιού, όταν προμηθεύει στο εργοστάσιο αυτό ξύλα απ' τα δάση του και κατόπιν του δίνει παραγγελία προμήθειας χαρτιού για τα τηλεγραφικά γραφεία, αυτό είναι βέβαια μια πολύ μικρή, ωστόσο αρκετά όμορφη δουλίτσα (job) που δείχνει ότι ξέρει καλά της αρχές του Jobbery (της λοβιτούρας), κάτι που ήταν αυτονόητο και αναμενόμενο την εποχή του Βίσμαρκ.

νο όταν υποχρεώνεται από τα πράγματα και όσο μπορεί να μην εφαρμόζει διόλου τους νόμους που υπάρχουν. Ο νόμος για τον οποίο γίνεται λόγος εδώ, όπως και τόσοι άλλοι στην Αγγλία, έχει μόνο αυτήν τη σημασία, ότι στα χέρια μιας κυβέρνησης, που θα κυριαρχείται ή θα πιέζεται από τους εργάτες και που θα τον εφαρμόσει επιτέλους πραγματικά, θα γίνει ισχυρό όπλο για να δημιουργήσει ρήγματα στην τωρινή κοινωνική κατάσταση.

«Τρίτο», πρέπει η κρατική εξουσία, κατά τον κύριο Ζαξ, «να εφαρμόσει σε πολύ μεγάλη κλίμακα όλα τα θετικά μέτρα που βρίσκονται στη διάθεσή της για τη θεραπεία της υπάρχουσας στενότητας κατοικίας».

Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να φτιάξει στρατώνες, «πραγματικά πρότυπα κτήρια», για τους «κατώτερους υπαλλήλους και υπηρέτες» της (μα αυτοί δεν είναι εργάτες!) και «να χορηγήσει... δάνεια στα κοινοτικά ιδρύματα, σε εταιρίες, ακόμα και σε ιδιώτες, με σκοπό την καλύτερευση των κατοικιών των εργαζόμενων τάξεων» (σελ. 203), όπως γίνεται αυτό στην Αγγλία με το νόμο για τη χορήγηση δανείων για δημόσια έργα και όπως το έκανε ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης στο Παρίσι και στη Μιλούζη. Μα ο νόμος για τη χορήγηση δανείων για δημόσια έργα υπάρχει μόνο στα χαρτιά, η κυβέρνηση βάζει στη διάθεση των επιτρόπων το πολύ 50.000 στερλίνες, τα μέσα δηλαδή για την κατασκευή 400 το πολύ μικρών μονοκατοικιών μέσα σε 40 χρόνια, που σημαίνει 16.000 μικρές μονοκατοικίες, δηλαδή κατοικίες το πολύ για 80.000 άτομα – μια σταγόνα στον ωκεανό! Κι αν ακόμα υποθέσουμε ότι ύστερα από 20 χρόνια, με τις εξοφλήσεις των δανείων, θα διπλασιαστούν τα κεφάλαια της επιτροπής και ότι θα χτιστούν έτσι στα τελευταία 20 χρόνια κατοικίες για άλλα 40.000 άτομα, κι αυτό εξακολουθεί να αποτελεί μια σταγόνα στον ωκεανό. Και επειδή οι μικρές

μονοκατοικίες, κατά μέσο όρο, δε βαστούν παραπάνω από 40 χρόνια, θα πρέπει, ύστερα από 40 χρόνια, να ξεοδεύουν κάθε χρόνο τις διαθέσιμες 50.000 ή 100.000 στερλίνες για να αντικαθιστούν τις πιο παλιές και ερειπωμένες μικρές μονοκατοικίες. Αυτό το ονομάζει ο κύριος Ζαξ στη σελίδα 203: Πρακτικά σωστή και σε «απεριόριστη κλίμακα» εφαρμογή της αρχής! Και μ' αυτήν την ομολογία, ότι το κράτος και σ' αυτήν την Αγγλία δεν έκανε σε «απεριόριστη κλίμακα» τίποτα σχεδόν, κλείνει ο κύριος Ζαξ το βιβλίο του διαλαλώντας μονάχα ένα κήρυγμα ηθικής προς όλους τους ενδιαφερόμενους.*

Είναι απολύτως σαφές ότι το σημερινό κράτος ούτε μπορεί, ούτε θέλει να θεραπεύσει την πληγή της κατοικίας. Το κράτος δεν είναι τίποτα άλλο παρά η οργανωμένη συλλογική εξουσία των ιδιοκτητριών τάξεων, των γαιοκτημόνων και των κεφαλαιοκρατών, ενάντια στις εκμεταλλεζόμενες τάξεις, τους αγρότες και τους εργάτες. Ό,τι δε θέλουν οι ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες (και εδώ πρόκειται μόνο γι'

---

* Τον τελευταίο καιρό οι πράξεις του αγγλικού Κοινοβουλίου, που δίνουν στις πολεοδομικές υπηρεσίες του Λονδίνου το δικαίωμα απαλλοτριώσης για το άνοιγμα καινούργιων δρόμων, άρχισαν να παίρνουν κάπως υπόψη τους εργάτες που πετιούνται στο δρόμο με το μέτρο αυτό. Μπήκε μια διάταξη σύμφωνα με την οποία οι οικοδομές που θα ξαναχτιστούν πρέπει να είναι κατάλληλες για να στεγάσουν τον πληθυσμό που κατοικούσε ως τότε στην περιοχή αυτή. Χτίζουν επομένως πενταώροφες και εξαώροφες στρατώνες-πολυκατοικίες στα φτηνότερα οικοπέδα, που τις νοικιάζουν σε εργάτες και μ' αυτόν τον τρόπο εκπληρώνεται το γράμμα του νόμου. Θα πρέπει να περιμένουμε για να δούμε αν θα πετύχει αυτή η ασυνήθιστη για τους εργάτες εγκατάσταση, που είναι και κάτι το ξένο μέσα στις συνθήκες του παλιού Λονδίνου. Στην καλύτερη περίπτωση μόλις το ένα τέταρτο απ' τους εργάτες, που με τις καινούργιες διαρρυθμίσεις πετιούνται πραγματικά στο δρόμο, θα μπορεί να στεγαστεί εδώ.

αυτούς, γιατί και ο γαιοκτήμονας που συμμετέχει σ' αυτήν την υπόθεση παρουσιάζεται πριν απ' όλα με την ιδιότητά του ως κεφαλαιοκράτης) δεν το θέλει και το κράτος τους. Αν λοιπόν οι ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες εκφράζουν τη λύπη τους για την ανεπάρκεια κατοικίας αλλά δεν μπορούν να παρακινηθούν να κάνουν κάτι για να αμβλύνουν έστω επιδερμικά τις φοβερότερες συνέπειές της, τότε και ο συλλογικός κεφαλαιοκράτης, το κράτος, δεν πρόκειται να κάνει τίποτα περισσότερο. Το πολύ-πολύ να φροντίσει να εφαρμόζεται παντού ισόμετρα ο βαθμός της επιφανειακής συγκάλυψης, που έγινε πια καθιερωμένη συνήθεια. Και είδαμε ότι έτσι γίνεται.

Αλλά, μπορούν να αντιτάξουν, στη Γερμανία δεν κυβερνάνε ακόμα οι αστοί, στη Γερμανία το κράτος είναι ακόμα μια ανεξάρτητη δύναμη που κρέμεται πάνω απ' την κοινωνία, που ακριβώς γι' αυτόν το λόγο αντιπροσωπεύει τα συνολικά συμφέροντα της κοινωνίας και όχι τα συμφέροντα μιας ξεχωριστής τάξης. Ένα τέτοιο κράτος μπορεί οπωσδήποτε να κάνει πολλά πράγματα που δεν μπορεί να τα κάνει ένα αστικό κράτος. Γι' αυτό πρέπει και στον κοινωνικό τομέα να περιμένουμε εντελώς διαφορετικά πράγματα.

Αυτή είναι η γλώσσα των αντιδραστικών. Στην πραγματικότητα και στη Γερμανία το κράτος, με τη σημερινή μορφή του, είναι το αναγκαίο προϊόν της κοινωνικής βάσης από την οποία ξεπετάχτηκε. Στην Πρωσία –και η Πρωσία είναι σήμερα που έχει σημασία– υπάρχει εκτός από μια ισχυρή ακόμα αριστοκρατία γαιοκτημόνων και μια σχετικά νεαρή και ιδίως πολύ δειλή αστική τάξη, που δεν κατόρθωσε ακόμα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, ούτε άμεσα όπως στη Γαλλία, ούτε και λίγο-πολύ έμμεσα όπως στην Αγγλία. Όμως δίπλα σ' αυτές τις δυο τάξεις υπάρχει ένα προλεταριάτο που αυξάνει γρήγορα αριθμητικά, που

πνευματικά είναι πολύ εξελιγμένο και που οργανώνεται μέρα με τη μέρα ολοένα περισσότερο. Βρίσκουμε επομένως εδώ δίπλα στη βασική προϋπόθεση της παλιάς απόλυτης μοναρχίας, που είναι η ισορροπία ανάμεσα στο αρχοντολόι των γαιοκτημόνων και στην αστική τάξη, και τη βασική προϋπόθεση του σύγχρονου βοναπαρτισμού: Την ισορροπία ανάμεσα στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο. Αλλά τόσο στην παλιά απόλυτη μοναρχία, όσο και στη σύγχρονη βοναπαρτική, η πραγματική κυβερνητική εξουσία βρίσκεται στα χέρια μιας ιδιαίτερης κάστας από αξιωματούχους και υπαλλήλους, που συμπληρώνεται στην Πρωσία εν μέρει από δικά της στοιχεία παρμένα από τους κόλπους της, εν μέρει από το μικρό κληρονομικό αρχοντολόι (των πρωτοτόκων που κληρονομούσαν τα κτήματα), σπανιότερα απ' το μεγάλο αρχοντολόι και σε μικρότερο βαθμό από την αστική τάξη. Το αυθυπόστατο αυτής της κάστας, που φαίνεται ότι βρίσκεται έξω και σα να λέμε πάνω από την κοινωνία, δίνει την εντύπωση ότι το κράτος είναι ανεξάρτητο απ' την κοινωνία.

Η κρατική μορφή που με λογική συνέπεια διαμορφώθηκε στην Πρωσία (και σύμφωνα με το παράδειγμά της και στο νέο σύνταγμα της γερμανικής αυτοκρατορίας) απ' αυτές τις γεμάτες αντιφάσεις κοινωνικές συνθήκες είναι η φαινομενική συνταγματικότητα. Μια μορφή που είναι τόσο η σημερινή μορφή διάλυσης της παλιάς απόλυτης μοναρχίας όσο και η μορφή ύπαρξης της βοναπαρτικής μοναρχίας. Στην Πρωσία η φαινομενική συνταγματικότητα από το 1848 ίσαμε το 1866 συγκάλυπτε και διευκόλυνε απλώς την αργή αποσύνθεση της απόλυτης μοναρχίας. Από το 1866, και ιδιαίτερα από το 1870, η ανατροπή των κοινωνικών συνθηκών και μαζί μ' αυτήν και η διάλυση του παλιού κράτους συντελείται μπροστά στα μάτια όλων και σε

κολοσσιαία αυξανόμενες διαστάσεις. Η γρήγορη ανάπτυξη της βιομηχανίας και ιδιαίτερα της απάτης του χρηματιστηρίου παρέσυραν όλες τις άρχουσες τάξεις στο στρόβιλο της κερδοσκοπίας. Η διαφθορά σε μεγάλη κλίμακα, που εισήχθη από τη Γαλλία το 1870, αναπτύσσεται με ανήκουστη ταχύτητα. Ο Στρούσμπεργκ και ο Περέρ βγάζουν το καπέλο ο ένας στον άλλο. Υπουργοί, στρατηγοί, πρίγκιπες και κόμητες συναγωνίζονται στο χρηματιστηριακό παιχνίδι τους πιο πεπειραμένους Εβραίους του χρηματιστηρίου και το κράτος τους αναγνωρίζει ισοτιμία, δίνοντας ομαδικά στους Εβραίους του χρηματιστηρίου τον τίτλο του βαρόνου. Το αγροτικό αρχοντολόι, που από καιρό ασχολείται με τη βιομηχανία, με τα εργοστάσια παραγωγής ζάχαρης από τεύτλα και απόσταξης οινοπνεύματος, αφήσε πίσω του τους παλιούς καλούς καιρούς και στολίζει με τα ονόματά του τους καταλόγους των διευθυντών όλων των καθωσπρέπει ή μη μετοχικών εταιριών. Η γραφειοκρατία περιφρονεί όλο και πιο πολύ τις ταμειακές καταχρήσεις ως το μοναδικό μέσο για την καλύτερευση των μισθών. Εγκαταλείπει το κράτος στην τύχη του και κυνηγάει τις περισσότερες αποδοτικές θέσεις στη διοίκηση βιομηχανικών επιχειρήσεων. Εκείνοι που μένουν ακόμα στη δημόσια υπηρεσία ακολουθούν το παράδειγμα των προϊσταμένων τους, κερδοσκοπούν με μετοχές ή δέχονται να «συμμετάσχουν» στις σιδηροδρομικές και άλλες επιχειρήσεις. Και μπορούμε μάλιστα να παραδεχτούμε ότι ακόμα και οι ανθυπολοχαγοί έχουν το χεράκι τους ανακατεμένο σε κάμποσες κερδοσκοπικές επιχειρήσεις. Με λίγα λόγια συντελείται ολοταχώς η αποσύνθεση όλων των στοιχείων του παλιού κράτους, το πέρασμα της απόλυτης μοναρχίας στη βοναπαρτική, και στην προσεχή μεγάλη εμπορική και βιομηχανική κρίση θα καταρρεύσει όχι μόνο ο σημερινός

απατεωνισμός αλλά και το παλιό πρωσικό κράτος*.

Και αυτό το κράτος, που τα μη αστικά στοιχεία του αστικοποιούνται καθημερινά όλο και περισσότερο, πρόκειται να λύσει «το κοινωνικό ζήτημα» ή έστω και μόνο το ζήτημα της κατοικίας; Αντίθετα. Σε όλα τα οικονομικά ζητήματα το πρωσικό κράτος περιέρχεται καθημερινά όλο και περισσότερο κάτω απ' την επιρροή της αστικής τάξης. Και ποιος φταιεί αν από το 1866 και ύστερα η νομοθεσία στον οικονομικό τομέα δεν προσαρμόστηκε περισσότερο απ' όσο έγινε ίσαμε τώρα στα συμφέροντα της αστικής τάξης; Κατά κύριο λόγο η ίδια η αστική τάξη, που πρώτον είναι πολύ δειλή και δεν μπορεί να υπερασπίσει δραστήρια τις απαιτήσεις της και δεύτερον αντιτίθεται σε κάθε παραχώρηση, απ' τη στιγμή που η παραχώρηση αυτή δίνει ταυτόχρονα καινούργια όπλα στα χέρια του απειλητικού προλεταριάτου. Και αν η κρατική εξουσία, δηλαδή ο Βίσμαρκ, προσπαθεί να οργανώσει το προλεταριάτο ώστε μ' αυτόν τον τρόπο να κρατά υπό έλεγχο την πολιτική δραστηριότητα της αστικής τάξης, μήπως αυτό είναι τίποτα άλλο εκτός από ένα αναγκαίο και πολύ γνωστό βοναπαρτικό κόλπο, σύμφωνα με το οποίο το κράτος δεν αναλαμβάνει καμιά υποχρέωση απέναντι στους εργάτες, εκτός από την υποχρέωση να ξεστομίζει μερικές καλοπροαίρετες φλυαρίες και το πολύ-πολύ να χορηγήσει ένα κατώτατο όριο κρατικής βοήθειας στις οικοδομικές εταιρίες, σύμφωνα με το παράδειγμα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη;

---

* Εκείνο που και σήμερα το 1886 συγκρατεί ακόμα το πρωσικό κράτος και τη βάση του, που είναι η κατοχυρωμένη με τους προστατευτικούς δασμούς συμμαχία των μεγάλων γαιοκτημόνων και του βιομηχανικού κεφαλαίου, είναι μόνο ο φόβος από το προλεταριάτο, που από το 1872 παρουσιάζει τεράστια αριθμητική αύξηση και δυνάμωμα της ταξικής συνείδησης.

Η καλύτερη απόδειξη για το τι έχουν να περιμένουν οι εργάτες από το πρωσικό κράτος είναι ο τρόπος που χρησιμοποίησαν τα γαλλικά δισεκατομμύρια που έδωσαν στην ανεξαρτησία της πρωσικής κρατικής μηχανής απέναντι στην κοινωνία μια νέα, μικρή παράταση της ζωής της. Μήπως ξόδεψαν έστω και ένα τάλιρο απ' αυτά τα δισεκατομμύρια για να στεγάσουν τις εργατικές οικογένειες του Βερολίνου που ξεσπιτώθηκαν και πετάχτηκαν στο δρόμο; Αντίθετα. Μόλις ήρθε το φθινόπωρο το κράτος διέταξε να κατεδαφίσουν και τις λίγες παράγκες που τις είχαν χρησιμοποιήσει το καλοκαίρι για προσωρινή στέγαση. Τα πέντε δισεκατομμύρια ακολούθησαν γρήγορα τον καθιερωμένο δρόμο, ξοδεύτηκαν σε φρούρια, κανόνια και στρατιώτες. Και παρόλο τον κουτοπόνηρο Βάγκνερ, παρόλες τις διαπραγματεύσεις του Στίμπερ με την Αυστρία²² δεν πρόκειται να δώσουν στους Γερμανούς εργάτες απ' τα δισεκατομμύρια ούτε τόσα όσα έδωσε ο Λουδοβίκος Βοναπάρτης στους Γάλλους εργάτες απ' τα εκατομμύρια που έκλεψε απ' τη Γαλλία.

III

Στην πραγματικότητα η αστική τάξη έχει μόνο μια μέθοδο για να λύσει το ζήτημα της κατοικίας με δικό της τρόπο – να το λύσει δηλαδή έτσι που η λύση να ξαναδημιουργεί πάντα από την αρχή το ζήτημα. Η μέθοδος αυτή λέγεται «*Hausmann*».

Λέγοντας «*Hausmann*» δεν εννοώ εδώ μόνο τον ειδικό

---

22. Εννοεί τη συνδιάσκεψη στο Γκασταϊν τον Αύγουστο του 1871, όπου ο αυτοκράτορας της Αυστρίας και ο Κάιζερ της Γερμανίας μαζί με τους πρωθυπουργούς τους συζήτησαν για τα αστυνομικά μέτρα που θα πάρουν ενάντια στην Α' Διεθνή.

βοναπαρτικό τρόπο του παρισινού Hausmann να ανοίγει μέσα από τους στενούς, πυκνοχτισμένους δρομάκους των εργατικών συνοικιών μακρούς, ίσιους και πλατιούς δρόμους και να τους περιβάλλει κι απ' τις δυο μεριές με μεγάλα πολυτελή μέγαρα που, εκτός απ' το στρατηγικό σκοπό να δυσκολεύει τις μάχες των οδοφραγμάτων, αποσκοπούσε επίσης να δημιουργήσει και ένα ειδικό βοναπαρτικό προλεταριάτο οικοδομών που θα εξαρτιόταν από την κυβέρνηση και να μεταβάλει την πόλη σε καθαρά πόλη πολυτελείας. Λέγοντας «Hausmann» εννοώ το σύστημα που έχει γενικευτεί στην πράξη να δημιουργούνται ρήγματα στις εργατικές συνοικίες, ιδίως σ' αυτές που βρίσκονται στο κέντρο των μεγαλουπόλεών μας, άσχετα αν γίνεται αυτό για λόγους δημόσιας υγιεινής και καλλωπισμού ή γιατί υπάρχει ζήτηση για μεγάλα κεντρικά καταστήματα ή για κοινωνιακές ανάγκες, για σιδηροδρομικές γραμμές, δρόμους κλπ. Όσο διαφορετική και αν είναι η αιτία, το αποτέλεσμα είναι παντού το ίδιο: Οι πιο σκανδαλώδεις δρόμοι και δρομάκια εξαφανίζονται κάτω από μεγάλες εκδηλώσεις αυτοεκθειασμού της αστικής τάξης για την τεράστια αυτή επιτυχία αλλά... ξαναγεννιούνται αμέσως κάπου αλλού και συχνά στην πιο κοντινή γειτονιά.

Στο βιβλίο μου *Η κατάσταση της εργαζόμενης τάξης στην Αγγλία* έχω περιγράψει πώς ήταν το Μάντσεστερ το 1843 και 1844. Από τότε με τις σιδηροδρομικές γραμμές που περνάνε μέσα απ' την πόλη, με το άνοιγμα καινούργιων δρόμων, με την ανέγερση μεγάλων δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων πολλές απ' τις χειρότερες συνοικίες που περιγράφονται εκεί άνοιξαν, ξεσκεπάστηκαν, καλύφθηκαν και άλλες πάλι εξαφανίστηκαν εντελώς, αν και υπάρχουν κι εδώ πολλές ακόμα συνοικίες που –άσχετα από τον έλεγχο της υγειονομικής αστυνομίας που έγινε από τότε αυστηρότε-

ρος– βρίσκονται στην ίδια ή και σε ολότελα χειρότερη κατάσταση από τότε. Σε αντιστάθμισμα όμως χάρη στην τεράστια επέκταση της πόλης, που ο πληθυσμός της αυξήθηκε από τότε πάνω από το μισό, συνοικίες που ήταν τότε ακόμα ευάερες και καθαρές είναι τόσο παραφορτωμένες με οικοδομές, τόσο βρόμικες και τόσο παραγεμισμένες με κατοίκους όπως ήταν τότε οι πιο κακόφημες συνοικίες. Αναφέρω εδώ ένα μόνο παράδειγμα: Στο βιβλίο μου περιέγραφα απ' τη σελίδα 80²³ και πέρα ένα συγκρότημα σπιτιών που βρίσκεται στο βάθος της κοιλάδας του ποταμού Μέντλοκ, που με την ονομασία Μικρή Ιρλανδία (Little Ireland) αποτελούσε από πολλά χρόνια το μελανό στίγμα που ντρόπιαζε το Μάντσεστερ. Η Μικρή Ιρλανδία έχει εξαφανιστεί από πολύ καιρό. Στη θέση της στέκει τώρα πάνω σε ένα ψηλό υπόβαθρο ένας σιδηροδρομικός σταθμός. Η αστική τάξη επιδείκνυε με καμάρι ως μεγάλο θρίαμβο την πετυχημένη οριστική παραμέριση της Μικρής Ιρλανδίας. Στο μεταξύ έγινε το περασμένο καλοκαίρι μια πολύ μεγάλη πλημμύρα, σαν κι αυτές τις πλημμύρες που για ευνόητους λόγους προκαλούν κάθε χρόνο στις μεγαλουπόλεις μας τα ποτάμια που συγκρατούνται με προχώματα. Με την ευκαιρία αυτήν αποκαλύφθηκε ότι η Μικρή Ιρλανδία δεν εξαφανίστηκε καθόλου αλλά ότι μετατοπίστηκε απ' τη νότια πλευρά της οδού Οξφόρδης στα βόρεια και ότι εξακολουθεί να ακμάζει. Ας ακούσουμε τι γράφουν οι *Weekly Times* του Μάντσεστερ, το όργανο των ριζοσπαστών αστών του Μάντσεστερ, στις 20 Ιούλη 1872:

«Το ατύχημα που βρήκε τους κατοίκους της κοιλάδας του Μέντλοκ το περασμένο Σάββατο θα έχει, ελπίζουμε, μια καλή συνέπεια: Να στραφεί η δημόσια προσοχή στη χειρο-

---

23. Βλ. Κ. Μαξ - Φρ. Ένγκελς, *Άπαντα*, μέρος 1ο, τόμ. 4, σελ. 63.

πιαστή περιφρόνηση όλων των νόμων της υγιεινής, περιφρόνηση που από πολύ καιρό γίνεται μπροστά στη μύτη τους και την ανέχονται οι υπάλληλοι του δήμου και η επιτροπή υγείας της πόλης. Ένα δορυμύ άρθρο στη χθεσινή μας καθημερινή έκδοση αποκάλυψε, αν και πολύ ήπια, την επαισχυντη κατάσταση μερικών υπόγειων κατοικιών στις οδούς Τσάρλοστριτ και Μπρούκστριτ που κατακλύστηκαν από την πλημμύρα. Μια ακριβής εξέταση μιας από τις αυλές που αναφέρονται σ' αυτό το άρθρο μας δίνει το δικαίωμα να βεβαιώσουμε όσα λέγονται σ' αυτό και να δηλώσουμε ότι οι υπόγειες κατοικίες αυτής της αυλής έπρεπε να είχαν κλείσει προ πολλού: Η πιο σωστά ακόμα δε θα έπρεπε ποτέ να τις έχουν ανεχθεί ως κατοικίες για ανθρώπους. Η αυλή Σκβάρω αποτελείται από επτά ως οχτώ κατοικίες στη γωνιά των οδών Τσάρλοστριτ και Μπρούκστριτ. Ο διαβάτης μπορεί να περνάει μέρα-νύχτα ακόμα κι απ' το χαμηλότερο μέρος της Μπρούκστριτ, κάτω απ' τη σιδηροδρομική γέφυρα, χωρίς να φανταστεί ότι στο βάθος κάτω απ' τα πόδια του ζουν ανθρώπινες υπάρξεις μέσα σε σπηλιές. Η αυλή αυτή δε φαίνεται από πουθενά και είναι προσιτή μονάχα σε εκείνους που τους αναγκάζει η δυστυχία να ζητήσουν άσυλο σ' αυτήν την απομόνωση που μοιάζει με τάφο. Το πάτωμα αυτών των κατοικιών βρίσκεται μόλις λίγα δάχτυλα πάνω από την επιφάνεια του νερού, ακόμα κι όταν τα λιμνάζοντα κι ανάμεσα σε υδατοφράχτες συγκρατούμενα νερά του Μέντλοκ δεν ξεπερνάνε τη συνήθη στάθμη: Κάθε μεγάλη νεροποντή ανεβάζει απηδιαστικά βρόμικα νερά απ' τους αποχετευτικούς βόθρους και τους υπονόμους και μπορεί έτσι να γεμίζει τις κατοικίες με τα αποπνικτικά εκείνα αέρια που σκορπούν για ενθύμιο τα νερά ύστερα από κάθε πλημμύρα... Η αυλή Σκβάρω βρίσκεται ακόμα πιο βαθιά κι απ' αυτά τα ακατοίκητα υπόγεια των σπιτιών της Μπρούκστριτ...

είκοσι πόδια (6,60 μέτρα) κάτω απ' το δρόμο και τα βρόμικα νερά, που ανέβηκαν από τους αποχετευτικούς βόθρους το Σάββατο, έφτασαν ίσαμε τα κεραμίδια. Το ξέραμε αυτό και γι' αυτό πιστεύαμε ότι θα βρούμε την αυλή ακατοίκητη ή ότι θα βρούμε εκεί μόνο τους υπάλληλους της επιτροπής υγείας απασχολημένους με το πλύσιμο και την απολύμανση των τοίχων που βρομοκοπούσαν. Αντί γι' αυτό, είδαμε έναν άνθρωπο, που ήταν απασχολημένος στην υπόγεια κατοικία ενός κουρέα, να αδειάζει με το φτυάρι σ' ένα χειροκίνητο καρότσι ένα... σωρό από σάπια παλιοπράγματα που βρίσκονταν στη γωνιά. Ο κουρέας, που το υπόγειό του είχε αρκετά σαρωθεί απ' την πλημμύρα, μας έστειλε ακόμα πιο βαθιά σε μια σειρά από κατοικίες λέγοντας ότι, αν μπορούσε να γράψει, θα έγραφε στον Τύπο και θα απαιτούσε να τις κλείσουν. Έτσι φτάσαμε τελικά στην αυλή Σκβαίρ όπου βρήκαμε μια όμορφη Ιρλανδή με γερή όψη, που ασχολιόταν με το πλύσιμο. Αυτή και ο άντρας της, ένας ιδιωτικός νυχτοφύλακας, είχαν καθίσει έξι χρόνια σ' αυτήν την αυλή και αποτελούσαν μια πολυμελή οικογένεια... Το σπίτι, που μόλις πριν λίγο το είχαν εγκαταλείψει, είχε πλημμυρίσει ίσαμε τη σκεπή, τα παράθυρα ήταν σπασμένα και τα έπιπλα είχαν γίνει ένας σωρός από συντρίμια. Ο ένοικος μας είτε ότι κατόρθωσε να γλιτώσει από την ανυπόφορη βρόμα στο σπίτι μόνο και μόνο γιατί το άσπριζε τακτικά κάθε δυο μήνες με ασβέστη. Στο εσωτερικό της αυλής, όπου έφτασε τώρα επιτέλους ο συντάκτης μας, βρήκε τρία σπίτια που ο πίσω τοίχος τους ακουμπούσε στα σπίτια που περιγράψαμε παραπάνω. Απ' αυτά τα δυο ήταν κατοικημένα. Η βρόμα ήταν εκεί μέσα τόσο απάιασια, που και τον πιο γερό άνθρωπο ύστερα από λίγα λεπτά τον έπιανε ναυτία... Σ' αυτήν την αφηιστική τρύπα κατοικούσε μια οικογένεια από επτά άτομα που τη νύχτα της Πέμπτης (την

πρώτη ημέρα της πλημμύρας) είχαν κοιμηθεί όλοι στο σπίτι. Ή μάλλον, όπως εξήγησε η γυναίκα, δεν κοιμήθηκαν γιατί κι αυτή κι ο άντρας της απ' τη βρόμα ξερονούσαν σχεδόν όλη τη νύχτα. Το Σάββατο αναγκάστηκαν να βγάλουν τα παιδιά τους έξω βαδίζοντας μέσα στα νερά που φτάνουν ίσαμε το στήθος. Κι αυτή ήταν της γνώμης ότι η τρύπα εκείνη δεν έκανε ούτε για γουρούνια αλλά την πήρε γιατί το ενοίκιο ήταν φτηνό: 1,5 σελίνι (15 γρόσια) τη βδομάδα –επειδή ο άντρας της τον τελευταίο καιρό λόγω αρρώστιας ήταν συχνά άνεργος. Αυτή η αυλή και οι ένοικοι που ήταν θαμμένοι εκεί μέσα, σα σ' έναν πρόωρο τάφο, έδιναν την εντύπωση της πλήρους εγκατάλειψης. Πρέπει να πούμε εξάλλου ότι σύμφωνα με παρατηρήσεις που έγιναν η αυλή Σκβαίρ είναι μόνο ένα αντίγραφο –ίσως υπερβολικό– πολλών άλλων κατοικιών αυτής της περιοχής, που την ύπαρξή τους δεν μπορεί να την δικαιολογήσει η επιτροπή υγείας. Κι αν επιτρέψουν και στο μέλλον να κατοικούνται αυτές οι κατοικίες, τότε η επιτροπή παίρνει πάνω της μια ευθύνη και δημιουργείται για τη γειτονιά ένας τέτοιος κίνδυνος για μεταδοτικές επιδημίες, που τη σοβαρότητά του δε θέλουμε να την ερευνήσουμε περισσότερο.»

Αυτό είναι ένα χτυπητό παράδειγμα πώς η αστική τάξη λύνει στην πράξη το ζήτημα της κατοικίας. Οι εστίες των λοιμωδών νόσων, οι πιο φριχτές σπηλιές και τρύπες όπου ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κλείνει κάθε νύχτα τους εργάτες μας δεν εξαφανίζονται αλλά μόνο αλλάζουν θέση! Η ίδια οικονομική ανάγκη που τις δημιουργήσε στο πρώτο μέρος, τις δημιουργεί και στο δεύτερο. Και όσο θα υπάρχει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, θα είναι τρέλα να θέλουμε να λύσουμε χωριστά το ζήτημα της κατοικίας ή οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό ζήτημα που έχει σχέση με την τύχη των εργατών. Η λύση βρίσκεται μό-

νο στην κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην ιδιοποίηση από την ίδια την εργατική τάξη όλων των μέσων συντήρησης και εργασίας.

Καλίβες φτωχών στο Βερολίνο, 1872.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΡΟΥΝΤΟΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

I

Στο 86 φύλλο της *Der Volksstaat* ο Α. Μίλμπεργκερ παρουσιάζεται ως συγγραφέας των άρθρων που κριτικάρισα στο 51 και στα κατοπινά φύλλα της εφημερίδας. Στην απάντησή του με φορτώνει με τόσες πολλές κατηγορίες και συνάμα μετατοπίζει τόσο πολύ όλες τις απόψεις για τις οποίες πρόκειται εδώ, που θέλοντας και μη πρέπει να απαντήσω. Θα προσπαθήσω στην απάντησή μου, που προς μεγάλη μου λύπη είμαι υποχρεωμένος να κινηθώ στο μεγαλύτερό της μέρος αναγκαστικά στην περιοχή της προσωπικής πολεμικής που μου προδιέγραψε ο Μίλμπεργκερ, να δώσω ένα γενικό ενδιαφέρον, αναπτύσσοντας για άλλη μια φορά και όσο το δυνατόν με περισσότερη σαφήνεια από πριν τα κυριότερα σημεία. Και θα το κάνω αυτό παρά τον κίνδυνο να μου παρατηρήσει ξανά ο Μίλμπεργκερ ότι όλα αυτά «στην ουσία δεν αποτελούν τίποτα το νέο, ούτε γι' αυτόν ούτε για τους άλλους αναγνώστες της *Der Volksstaat*».

Ο Μίλμπεργκερ παραπονιέται για τη μορφή και το περιεχόμενο της κριτικής μου. Και όσο για τη μορφή, αρκεί η εξήγηση ότι τότε δεν ήξερα καθόλου από ποιον προέρχονταν αυτά τα άρθρα. Για προσωπική «προκατάληψη» ενάντια στο συγγραφέα δεν μπορούσε επομένως να γίνει λόγος. Ενάντια στη λύση του ζητήματος της κατοικίας που αναπτυσσόταν στα άρθρα αυτά ήμουν πάντως «προκατειλημμένος», γιατί η λύση αυτή μου ήταν από πολύ καιρό

γνωστή απ' τον Προυντόν και η γνώμη μου στο ζήτημα αυτό ήταν καθορισμένη.

Για τον «τόνο» της κριτικής μου δεν πρόκειται να φιλονικήσω με το φίλο Μίλμπεργκερ. Όταν κανένας βρίσκει τόσο καιρό στο κίνημα όσο εγώ, αποκτάει αρκετά παχύ δέρμα ενάντια στις επιθέσεις των άλλων και κατά συνέπεια εύκολα προϋποθέτει ότι το ίδιο δέρμα έχουν και οι άλλοι. Για να ικανοποιήσω τον Μίλμπεργκερ θα προσπαθήσω τη φορά αυτή να προσαρμόσω τον «τόνο» μου στην ευαισθησία της επιδερμίδας του.

Ο Μίλμπεργκερ παραπονιέται με ιδιαίτερη πίκρα γιατί τον ονόμασα προυντονιστή και βεβαιώνει ότι δεν είναι. Πρέπει φυσικά να τον πιστέψω, θα αποδείξω όμως ότι τα σχετικά άρθρα –και γι' αυτά μόνο γινόταν τότε λόγος– δεν περιέχουν τίποτα άλλο από καθαρό προυντονισμό.

Αλλά κατά τον Μίλμπεργκερ έκανα «επιπόλαια» κριτική και στον Προυντόν και τον αδίχησα πολύ: «Η θεωρία του μικροαστού Προυντόν έγινε σε μας στη Γερμανία ένα καθιερωμένο δόγμα, που το πρεσβεύουν ακόμα και πολλοί που δεν έχουν διαβάσει ούτε μια λέξη απ' τα έργα του.» Στην έκφραση της λύπης μου γιατί οι εργάτες των χωρών που μιλούν λατινικές γλώσσες εδώ και 20 χρόνια δεν έχουν άλλη πνευματική τροφή εκτός από τα έργα του Προυντόν, ο Μίλμπεργκερ απαντά ότι για τους εργάτες των λατινικών χωρών «οι αρχές που διατυπώθηκαν απ' τον Προυντόν αποτελούν σχεδόν παντού την κινητήρια ψυχή του κινήματος». Αυτό είμαι υποχρεωμένος να το αρνηθώ. Πρώτο, η «κινητήρια ψυχή» του εργατικού κινήματος πουθενά δε βρίσκεται στις «αρχές», αλλά παντού στην ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και στα αποτελέσματά της, στη συσσώρευση και τη συγκέντρωση του κεφαλαίου από τη μια, και του προλεταριάτου από την άλλη. Δεύτερο, δεν είναι

σωστό ότι στις λατινικές χώρες οι λεγόμενες «αρχές» του Προυντόν παίζουν τον αποφασιστικό ρόλο που ο Μίλμπεργκερ αποδίδει σ' αυτές. Ούτε ότι οι «αρχές της αναρχίας, της οργάνωσης των οικονομικών δυνάμεων, της κοινωνικής διάλυσης κλπ. ... έχουν γίνει εκεί οι πραγματικοί φορείς του επαναστατικού κινήματος». Χωρίς να γίνεται λόγος για την Ισπανία και την Ιταλία, όπου η διεθνής προουντονική πανάκεια έχει αποκτήσει κάποια επιρροή μόνο με τη διορθωμένη προς το χειρότερο μορφή που της έδωσε ο Μπακούνιν, είναι ολοφάνερο για όλους που γνωρίζουν το διεθνές εργατικό κίνημα, ότι οι προουντονιστές στη Γαλλία αποτελούν μια ολιγάριθμη αίρεση, ενώ η μάζα των εργατών δε θέλει να ακούσει τίποτα για το κοινωνικό σχέδιο μεταρρύθμισης που διατύπωσε ο Προυντόν με τον τίτλο κοινωνική διάλυση και οργάνωση των οικονομικών δυνάμεων²⁴. Αυτό φάνηκε και την εποχή της Κομμούνας. Αν και οι προουντονιστές αντιπροσωπεύονταν γερά στην Κομμούνα δεν έγινε η παραμικρή προσπάθεια διάλυσης της παλιάς κοινωνίας ή οργάνωσης των οικονομικών δυνάμεων σύμφωνα με τις προτάσεις του Προυντόν. Αντίθετα είναι προς μεγίστη τιμή της Κομμούνας ότι σ' όλα τα οικονομικά μέτρα που πήρε, η «κινητήρια ψυχή» της δεν ήταν κάποιες «αρχές» αλλά η απλή πρακτική ανάγκη. Και γι' αυτό τα μέτρα αυτά –η κατάργηση της νυχτερινής εργασίας των αρτεργατών, η απαγόρευση των προστίμων στα εργοστάσια, η κατάσχεση των σταματημένων εργοστασίων και εργαστηρίων και η παραχώρησή τους σε εργατικούς συνε-

---

24. Αναφέρεται στο έργο του Προυντόν *Idée générale de la révolution du XIX siècle*, Παρίσι, 1868 και συγκεκριμένα στα κεφάλαια 5 και 6, «Liquidation sociale» και «Organisation des forces économiques» αντίστοιχα.

ταιρισμούς— δεν ήταν καθόλου σύμφωνα με το πνεύμα του Προυντόν αλλά σύμφωνα με το πνεύμα του γερμανικού επιστημονικού σοσιαλισμού. Το μόνο κοινωνικό μέτρο που πέτυχαν οι προυντονιστές ήταν να μην κατασχεθεί η τράπεζα της Γαλλίας και αυτό ήταν μερικώς η αιτία της κατάρρευσης της Κομμούνας. Το ίδιο και οι λεγόμενοι μπλανκιστές, όταν επιχείρησαν να μετατραπούν από απλοί πολιτικοί επαναστάτες σε σοσιαλιστική εργατική ομάδα με καθορισμένο πρόγραμμα —όπως έγινε στο μανιφέστο: *Διεθνής και Επανάσταση των μπλανκιστών φυγάδων του Λονδίνου*²⁵— δε διακήρυξαν τις «αρχές» του προυντονικού σχεδίου για τη σωτηρία της κοινωνίας, αλλά διακήρυξαν, και μάλιστα σχεδόν κατά γράμμα, τις απόψεις του γερμανικού επιστημονικού σοσιαλισμού για την ανάγκη της πολιτικής δράσης του προλεταριάτου και της δικτατορίας του, ως μεταβατικής περιόδου για την κατάργηση των τάξεων και μαζί μ' αυτές του κράτους —απόψεις που έχουν εκφραστεί κιόλας στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* και που από τότε έχουν χιλιοειπωθεί. Και αν μάλιστα ο Μίλμπεργκερ από την ανυποληψία που έχουν οι Γερμανοί για τον Προυντόν, συμπεραίνει ότι οι Γερμανοί παρουσιάζουν έλλειψη κατανόησης του κινήματος στις λατινικές χώρες «ακόμα και αυτής της Κομμούνας του Παρισιού», ας κατονομάσει για να αποδείξει αυτήν την έλλειψη ένα σύγγραμμα σε λατινική γλώσσα στο οποίο να έχει έστω και κατὰ προσέγγιση τόσο σωστά κατανοηθεί και περιγραφεί η

---

25. *Διεθνής και Επανάσταση*. Ο Φρ. Ενγκελς ανέλυσε αυτό το μανιφέστο σ' ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1874 στη *Der Volksstaat*, που ξαναδημοσιεύτηκε το 1894 στο βιβλιαράκι του *Διεθνή ζητήματα από τη Der Volksstaat* με τον τίτλο *Πρόγραμμα των μπλανκιστών φυγάδων της Κομμούνας*.

Κομμούνα όσο στην έκκληση του Γενικού Συμβουλίου της Διεθνούς για τον εμφύλιο πόλεμο στη Γαλλία, που την έγραψε ο Γερμανός Κ. Μαξ.

Η μόνη χώρα όπου το εργατικό κίνημα βρίσκεται άμεσα κάτω απ' την επιρροή των «αρχών» του Προυντόν είναι το Βέλγιο και γι' αυτόν το λόγο το βελγικό κίνημα καταλήγει, όπως λέει ο Χέγκελ, «απ' το τίποτα, με το τίποτα, στο τίποτα».

Όταν θεωρώ ατύχημα ότι οι εργάτες των λατινικών χωρών εδώ και είκοσι χρόνια έπαιρναν άμεσα ή έμμεσα την πνευματική τους τροφή από τον Προυντόν, δε βλέπω το ατύχημα αυτό στην ολότελα μυθική κυριαρχία της προυντονικής συνταγής για μεταρρυθμίσεις –αυτό που ο Μίλμπεργκερ το ονομάζει «αρχές»– αλλά στο ότι η οικονομική κριτική που κάνουν για την υπάρχουσα κοινωνία είναι μολυσμένη από τις πέρα για πέρα λαθεμένες προυντονικές απόψεις και στο ότι έχει διαφθαρεί η πολιτική δράση τους κάτω από την προυντονική επιρροή. Στο ερώτημα λοιπόν, αν οι «προυντονοποιημένοι εργάτες των λατινικών χωρών» ή οι Γερμανοί, που οπωσδήποτε καταλαβαίνουν ασύγκριτα καλύτερα τον επιστημονικό γερμανικό σοσιαλισμό απ' ό,τι οι λατίνοι το δικό τους Προυντόν, «στέκουν περισσότερο στην επανάσταση», σ' αυτό το ερώτημα θα μπορούσαμε ν' απαντήσουμε αν πρώτα μάθουμε τι θα πει «να στέκεις στην επανάσταση». Έχουμε ακούσει να μιλάνε για ανθρώπους που «στέκουν στο Χριστιανισμό, στην αληθινή πίστη, στο έλεος του Θεού» κλπ. Αλλά να «στέκεις στην επανάσταση», σ' αυτό το πιο βίαιο κίνημα; Μήπως η «επανάσταση» είναι μια δογματική θρησκεία στην οποία πρέπει να πιστεύει κανείς;

Έπειτα με κατηγορεί ο Μίλμπεργκερ ότι ισχυρίστηκα, αντίθετα με ό,τι λέει κατηγορηματικά στη μελέτη του, ότι

χαρακτηρίζει το ζήτημα της κατοικίας ως αποκλειστικά εργατικό ζήτημα.

Αυτή τη φορά ο Μίλμπεργκερ έχει πραγματικά δίκιο. Παρέβλεψα τη σχετική περικοπή. Την παρέβλεψα ασυγχώρητα, γιατί είναι από τις πιο χαρακτηριστικές για όλη την τάση της διατριβής του. Ο Μίλμπεργκερ λέει πραγματικά χωρίς περιστροφές:

«Επειδή μας κάνουν τόσο συχνά και τόσο πολύ τη γελοία παρατήρηση ότι κάνουμε *ταξική πολιτική*, ότι επιδιώκουμε μια *ταξική κυριαρχία* και άλλα παρόμοια, τονίζουμε ευθύς εξαρχής και κατηγορηματικά, ότι το ζήτημα της κατοικίας δεν αφορά καθόλου αποκλειστικά το προλεταριάτο αλλά *αντίθετα* ενδιαφέρει και *μάλιστα κατεξοχήν την καθαυτό μεσαία τάξη*, τους μικροεπαγγελματίες, τους μικροαστούς, όλη τη γραφειοκρατία... και γι' αυτό το ζήτημα της κατοικίας είναι εκείνο ακριβώς το σημείο των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, που φαίνεται ως το *καταλληλότερο απ' όλα τα άλλα* για ν' αποκαλύψει την *απόλυτη εσωτερική ταυτότητα των συμφερόντων του προλεταριάτου* από τη μια, και των *καθαυτό μεσαίων τάξεων της κοινωνίας* απ' την άλλη. Οι μεσαίες τάξεις υποφέρουν το ίδιο και *ίσως ακόμα περισσότερο* από το προλεταριάτο, από τα καταθλιπτικά δεσμά της κατοικίας με ενοίκιο... Οι καθαυτό μεσαίες τάξεις της κοινωνίας βρίσκονται σήμερα μπροστά στο ερώτημα, αν... θα έχουν τη δύναμη... σε σύμμαχία με το γεμάτο νεανικό σφρίγος και δραστηριότητα κόμμα των εργατών να επέμβουν στην πορεία της αλλαγής της κοινωνίας, που τα αγαθά της θα ωφελήσουν πριν απ' όλα αυτές.»

Ο φίλος μας Μίλμπεργκερ διαπιστώνει επομένως εδώ τα παρακάτω:

1. «Εμείς» δεν κάνουμε «ταξική πολιτική» και δεν επι-

διώκουμε μια «ταξική κυριαρχία». Το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα, ακριβώς επειδή είναι ένα εργατικό κόμμα, κάνει ωστόσο υποχρεωτικά «ταξική πολιτική», την πολιτική της εργατικής τάξης. Και μια που κάθε πολιτικό κόμμα επιδιώκει να κατακτήσει την κυριαρχία στο κράτος, έτσι και το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Εργατικό Κόμμα επιδιώκει αναγκαστικά τη δική του κυριαρχία, την κυριαρχία της εργατικής τάξης, δηλαδή μια «ταξική κυριαρχία». Εξάλλου κάθε πραγματικό προλεταριακό κόμμα, αρχίζοντας από τους Άγγλους χαρτιστές, έβαζε πάντα ως πρώτο όρο του αγώνα την ταξική πολιτική, την οργάνωση του προλεταριάτου σε ανεξάρτητο πολιτικό κόμμα και ως άμεσο σκοπό τη δικτατορία του προλεταριάτου. Ο Μίλμπεργκερ χαρακτηρίζοντας αυτά ως «γελοία», τοποθετεί το εαυτό του έξω απ' το προλεταριακό κίνημα και μέσα στον μικροαστικό σοσιαλισμό.

2. Το ζήτημα της κατοικίας έχει το πλεονέκτημα ότι δεν είναι αποκλειστικά εργατικό ζήτημα αλλά ότι «ενδιαφέρει κατεξοχήν» τη μικροαστική τάξη, επειδή από το ζήτημα της κατοικίας υποφέρουν «το ίδιο και ίσως ακόμα περισσότερο από το προλεταριάτο οι καθαυτό μεσαίες τάξεις». Όταν λέει κάποιος ότι η μικροαστική τάξη υποφέρει, έστω και σε ένα μόνο ζήτημα «ίσως ακόμα περισσότερο από το προλεταριάτο», αυτός ασφαλώς δε θα μπορεί να παραπονιέται όταν τον βάζουμε στην ίδια κατηγορία με τους μικροαστούς σοσιαλιστές. Μήπως λοιπόν ο κύριος Μίλμπεργκερ έχει λόγους να δυσαρεστείται όταν λέω:

«Μ' αυτά τα βάσανα της εργατικής τάξης, που είναι κοινά με τα βάσανα άλλων τάξεων και ιδιαίτερα με της μικροαστικής τάξης, ασχολείται κατά προτίμηση ο μικροαστικός σοσιαλισμός στον οποίο ανήκει και ο Προυντόν. Και έτσι δεν είναι καθόλου τυχαίο, ότι ο δικός μας Γερμανός προου-

ντονιστής καταπιάνεται προ πάντων με το ζήτημα της κατοικίας, που, όπως είδαμε, δεν είναι καθόλου αποκλειστικά εργατικό ζήτημα.»

3. Ανάμεσα στα συμφέροντα των «καθαυτό μεσαιών τάξεων της κοινωνίας» και του προλεταριάτου υπάρχει «απόλυτη εσωτερική ταυτότητα», και δεν είναι το προλεταριάτο, αλλά «αυτές τις καθαυτό μεσαιές τάξεις που θα ωφελήσουν ίσα-ίσα πριν απ' όλους» τα «αγαθά» στην επικείμενη πορεία αλλαγής της κοινωνίας.

Οι εργάτες θα κάνουν επομένως την επικείμενη κοινωνική επανάσταση «ίσα-ίσα πριν απ' όλα» προς το συμφέρον των μικροαστών. Έπειτα, υπάρχει και απόλυτη εσωτερική ταυτότητα συμφερόντων των μικροαστών και του προλεταριάτου. Όταν εσωτερικά είναι ταυτόσημα τα συμφέροντα των μικροαστών με τα συμφέροντα των εργατών, τότε είναι ταυτόσημα τα συμφέροντα των εργατών με των μικροαστών. Αυτό σημαίνει ότι η μικροαστική άποψη είναι το ίδιο νόμιμη στο κίνημα όπως και η προλεταριακή. Και η διακήρυξη αυτής της ισοτιμίας είναι ακριβώς αυτό που λένε μικροαστικό σοσιαλισμό.

Είναι επομένως εντελώς συνεπής με τον εαυτό του ο Μίλμπεργκερ όταν εκθειάζει στη σελίδα 25 της μπροσούρας του «το μικροεπάγγελμα» ως το «πραγματικό στήριγμα της κοινωνίας» «γιατί από την ίδια του τη φύση συνδυάζει τους τρεις παράγοντες: Εργασία-απόκτηση-ιδιοκτησία, γιατί ο συνδυασμός αυτών των τριών παραγόντων δε βάζει κανένα περιορισμό στην εξελικτική ικανότητα του ατόμου», και όταν κατηγορεί ιδιαίτερα τη σύγχρονη βιομηχανία ότι καταστρέφει αυτό το φυτώριο ομαλών ανθρώπων και ότι «από μια ρωμαλέα, διαρκώς ανανεωμένη τάξη έκανε ένα σωρό ανθρώπους που δεν έχουν συνείδηση του εαυτού τους και που δεν ξέρουν που να στρέψουν τα

φοβισμένα βλέμματά τους». Ο μικροαστός είναι επομένως το πρότυπο-άνθρωπος του Μίλμπεργκερ και το μικροεπάγγελμα του Μίλμπεργκερ ο πρότυπος τρόπος παραγωγής. Μήπως λοιπόν τον διέσυρα άδικα όταν τον κατέταξα στους μικροαστούς σοσιαλιστές;

Και μια που ο Μίλμπεργκερ δεν αναλαμβάνει καμιά ευθύνη για τον Προυντόν, θα ήταν περιττό να συζητήσω εδώ περισσότερο πώς τα σχέδια μεταρρύθμισης του Προυντόν έχουν ως σκοπό να μετατρέψουν όλα τα μέλη της κοινωνίας σε μικροαστούς και μικροχωρικούς. Ακόμα λιγότερο θα χρειαστεί να μιλήσω για τη δήθεν ταυτότητα των συμφερόντων των μικροαστών με των εργατών. Ό,τι σχετικά χρειάζεται υπάρχει στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (Έκδ. Λειψίας 1872, σελ. 12 και 21²⁶).

Το αποτέλεσμα της έρευνάς μας είναι επομένως ότι δίπλα στο «μύθο για τον μικροαστικό Προυντόν» παρουσιάζεται η πραγματικότητα του μικροαστού Μίλμπεργκερ.

II

Φτάνουμε τώρα σ' ένα κύριο σημείο. Κατηγόρησα τα άρθρα του Μίλμπεργκερ, ότι παραποιούν κατά το προυντονικό σύστημα τις οικονομικές σχέσεις μεταφράζοντάς τις σε νομικούς όρους. Για παράδειγμα πήρα την παρακάτω περικοπή του Μίλμπεργκερ:

«Το σπίτι, όταν πια χτιστεί, χρησιμεύει ως *αιώνιος νόμιμος τίτλος* πάνω σε ένα ορισμένο κλάσμα της κοινωνικής εργασίας, ακόμα κι αν η πραγματική αξία του σπιτιού έχει πληρωθεί με το παραπάνω στον ιδιοκτήτη με τη μορφή των ενοικίων. *Ετσι συμβαίνει* ένα σπίτι, που χτίστηκε, λ.χ.,

---

26. Βλ. έκδοση Σύγχρονης Εποχής, σελ. 38 και 55-57.

πριν 50 χρόνια, να έχει καλυφθεί στο διάστημα αυτό με τα ενοίκια 2, 3, 5, 10 κοκ. φορές το ποσό της αρχικής του τιμής παραγωγής.»

Ο Μίλμπεργκερ παραπονιέται λοιπόν:

«Αυτή η απλή, νηφάλια διαπίστωση ενός γεγονότος παρακίνησε τον Ένγκελς να μου υποβάλει την ιδέα ότι θα έπρεπε να εξηγήσω πώς γίνεται το σπίτι “νόμιμος τίτλος” –πράγμα που βρισκόταν ολωσδιόλου έξω απ’ το θέμα μου... Άλλο πράγμα είναι η περιγραφή και άλλο η εξήγηση. Όταν σύμφωνα με τον Προυντόν λέω ότι η οικονομική ζωή της κοινωνίας πρέπει να διαποτίζεται από μια ιδέα δικαίου, τότε περιγράφω έτσι τη σημερινή κοινωνία ως μια κοινωνία απ’ την οποία δε λείπει βέβαια κάθε ιδέα δικαίου, λείπει όμως η ιδέα του δικαίου της επανάστασης, και αυτό το γεγονός θα το παραδεχτεί κι ο ίδιος ο Ένγκελς.»

Ας μείνουμε πρώτα στην περίπτωση του σπιτιού που χτίστηκε πια. Αμα ενοικιαστεί το σπίτι, δίνει με τη μορφή του ενοικίου σ’ αυτόν που το έχτισε τη γαιοπρόσοδο, τα έξοδα επισκευών και τον τόκο για το κεφάλαιο που διέθεσε για το χτίσιμο μαζί και το κέρδος και, ανάλογα με τις περιστάσεις, μπορεί το ποσό που πληρώνεται σιγά-σιγά με τα ενοίκια να ισοδυναμεί 2, 3, 5, 10 φορές με την αρχική τιμή παραγωγής του σπιτιού. Αυτό, φίλε Μίλμπεργκερ, είναι η «απλή νηφάλια διαπίστωση» του «γεγονότος», που είναι οικονομικό. Και αν θέλουμε να ξέρουμε πώς «συμβαίνει» να υπάρχει τούτο το γεγονός, τότε θα πρέπει να κάνουμε την έρευνά μας στον οικονομικό τομέα. Ας δούμε λοιπόν το γεγονός κάπως από πιο κοντά, έτσι που να μην μπορεί να το παρανοήσει και ένα παιδί ακόμα. Πώληση ενός εμπορεύματος θα πει, όπως είναι γνωστό, να δώσει ο κάτοχός του την αξία χρήσης του εμπορεύματος και να εισπράξει την ανταλλακτική του αξία. Οι αξίες χρήσης των εμπορευμάτων διαφέρουν

ανάμεσα στα άλλα και κατά το ότι η κατανάλωσή τους απαιτεί διαφορετικά χρονικά διαστήματα. Ένα καρβέλι ψωμί τρώγεται μέσα σε μια μέρα, ένα παντελόνι λιώνει μέσα σε ένα χρόνο, ένα σπίτι αχρηστεύεται, ας πούμε, μέσα σε εκατό χρόνια. Έτσι για τα εμπορεύματα που ώσπου να φθαρούν χρειάζεται μεγάλο χρονικό διάστημα, υπάρχει η δυνατότητα να πουλιέται τμηματικά η αξία χρήσης τους, κάθε φορά για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, δηλαδή να ενοικιάζονται. Η τμηματική λοιπόν πώληση πραγματοποιεί μόνο σιγά-σιγά την ανταλλακτική αξία. Ο πωλητής, που μ' αυτόν τον τρόπο παραιτείται από την άμεση είσπραξη του κεφαλαίου που προκατέβαλε καθώς και από το κέρδος που θα έβγαζε από το κεφάλαιο αυτό, αποζημιώνεται με μια αύξηση της τιμής του εμπορεύματος, με τον τοκισμό του, που ρυθμίζεται από τους νόμους της πολιτικής οικονομίας και η ρύθμιση αυτή δε γίνεται καθόλου με αυθαίρετο τρόπο. Ύστερα από εκατό χρόνια το σπίτι έχει καταναλωθεί, έχει φθαρεί, έγινε μη κατοικήσιμο. Αν τότε αφαιρέσουμε από το συνολικό ποσό των ενοικίων που πληρώθηκαν σ' αυτό το διάστημα: 1) Τη γαιοπρόσοδο μαζί και τη διαφορά απ' την ενδεχόμενη αύξησή της που σημειώθηκε στο διάστημα αυτό και 2) τα ποσά που διατέθηκαν για τις τρέχουσες επισκευές, τότε θα βρούμε ότι το υπόλοιπο αποτελείται κατά μέσο όρο: 1) Απ' το αρχικό οικοδομικό κεφάλαιο του σπιτιού, 2) από το κέρδος που θα έδινε αυτό το κεφάλαιο και 3) απ' τον τοκισμό του προοδευτικά ελαττούμενου κεφαλαίου και κέρδους. Έτσι άμα περάσει αυτό το χρονικό διάστημα είναι αλήθεια ότι ο ενοικιαστής δεν έχει πια σπίτι, μα ούτε και ο ιδιοκτήτης. Αυτός έχει μονάχα το οικοπέδο (αν βέβαια του ανήκει) και τα οικοδομικά υλικά που έμειναν πάνω στο οικόπεδο, που όμως δεν αποτελούν πια σπίτι. Και αν το σπίτι κάλυψε στο μεταξύ «πέντε και δέκα φορές την αρχική τι-

μή παραγωγής», τότε θα δούμε ότι αυτό χρωσιέται απλώς στην αύξηση της γαιοπροσόδου, πράγμα που δεν είναι μυστικό σε κανέναν για μέρη, όπως το Λονδίνο, όπου ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου και ο ιδιοκτήτης του σπιτιού είναι τις περισσότερες φορές δυο διαφορετικά πρόσωπα. Τέτοιες τεράστιες αυξήσεις στα ενοίκια γίνονται σε πόλεις που μεγαλώνουν γρήγορα, όχι όμως σε ένα χωριό, όπου η γαιοπροσόδος των οικοπέδων μένει σχεδόν πάντα η ίδια. Και είναι πασίγνωστο γεγονός, ότι εκτός από τις αυξήσεις της γαιοπροσόδου, το ενοίκιο δε φέρνει στον ιδιοκτήτη κατά μέσο όρο περισσότερο ετήσιο εισόδημα από 7 τοις εκατό του κεφαλαίου που διατέθηκε, μαζί και το κέρδος, και απ' το ποσό αυτό πρέπει να βγουν τα έξοδα επισκευών κλπ. Με δυο λόγια, το συμβόλαιο της ενοικίασης είναι μια πέρα για πέρα συνηθισμένη εμπορική συναλλαγή, που δεν έχει για τον εργάτη θεωρητικά ούτε λιγότερο ούτε περισσότερο ενδιαφέρον από κάθε άλλη εμπορική συναλλαγή, εκτός από το ενδιαφέρον που έχει γι' αυτόν η αγορά και η πώληση της εργατικής δύναμης, ενώ πρακτικά το συμβόλαιο παρουσιάζεται σ' αυτόν ως μια από τις χίλιες μορφές της αστικής εξαπάτησης για την οποία μίλησα στη σελίδα 4²⁷ στο βιβλιαράκι και, που όπως απέδειξα εκεί, υπόκειται επίσης σ' έναν οικονομικό διακανονισμό.

Αντίθετα ο Μίλμπεργκερ στο συμβόλαιο της ενοικίασης δε βλέπει παρά μια καθαρή «αυθαιρεσία» (σελ. 19 στο βιβλιαράκι) και όταν του αποδεικνύω το αντίθετο παραπονιέται ότι του λέω συνεχώς «πράγματα που δυστυχώς τα ήξερε κιόλας ο ίδιος».

Παρόλες τις οικονομικές έρευνες πάνω στο ενοίκιο του σπιτιού δεν κατορθώνουμε να μετατρέψουμε την κατάργη-

---

27. Βλ. σελ. 27 αυτού του τόμου.

ση της κατοικίας με ενοίκιο «σε μια από τις πιο καρποφόρες και τις πιο μεγαλόπρεπες επιδιώξεις που πηγάζουν από τους κόλπους της επαναστατικής ιδέας». Για να το καταφέρουμε αυτό, πρέπει να μεταφέρουμε το απλό αυτό γεγονός απ' τη νηφάλια πολιτική οικονομία στην πολύ πιο ιδεολογική νομική επιστήμη. «Το σπίτι χρησιμεύει ως αιώνιος νόμιμος τίτλος» για την είσπραξη ενοικίου, κι «έτσι συμβαίνει» η αξία του σπιτιού να μπορεί να πληρώνεται με τη μορφή του ενοικίου 2, 3, 5 και 10 φορές. Ο «νόμιμος τίτλος» δε μας βοηθάει να προχωρήσουμε ούτε μια σπιθαμή για να μάθουμε πώς αυτό «συμβαίνει». Και γι' αυτό είπα, ότι μόνο ύστερα από έρευνα για το πώς γίνεται το σπίτι νόμιμος τίτλος, θα μπορούσε να μάθει ο Μίλμπεργκερ πώς αυτό «συμβαίνει». Αυτό το μαθαίνουμε αν εξετάσουμε πρώτα, όπως έκανα εγώ, την οικονομική φύση του ενοικίου των σπιτιών, αντί να θυμώνουμε για τη νομική έκφραση με την οποία το κατοχυρώνει η κυρίαρχη τάξη. Εκείνος που προτείνει οικονομικά μέτρα για την κατάργηση του ενοικίου των σπιτιών είναι βέβαια υποχρεωμένος να ξέρει κάτι παραπάνω για το ενοίκιο των σπιτιών, από το «ότι αποτελεί το φόρο υποτελείας, που πληρώνει ο ενοικιαστής στο αιώνιο δικαίωμα του κεφαλαίου». Σ' αυτό απαντάει ο Μίλμπεργκερ: «Άλλο πράγμα είναι η περιγραφή και άλλο η εξήγηση.»

Και έτσι μετατρέψαμε το σπίτι, αν και δεν είναι καθόλου αιώνιο, σ' έναν αιώνιο νόμιμο τίτλο για την είσπραξη ενοικίου. Αδιάφορο πώς «συμβαίνει» αυτό, βρίσκουμε ότι με βάση αυτόν τον νόμιμο τίτλο, εισπράττουμε με τη μορφή του ενοικίου πολλές φορές την αξία του σπιτιού. Με τη μεταφορά μας στα νομικά απομακρυνθήκαμε αισίως τόσο πολύ από την οικονομία, που δε βλέπουμε τώρα παρά μόνο το φαινόμενο ότι με το ακαθάριστο άθροισμα των ενοικίων εισπράττει κανείς σιγά-σιγά πολλές φορές την αξία

του σπιτιού. Και μια και σκεφτόμαστε και μιλάμε νομικά χρησιμοποιούμε γι' αυτό το φαινόμενο το κριτήριο του δικαίου και της δικαιοσύνης και βρίσκουμε ότι είναι άδικο, ότι δεν ανταποκρίνεται στην «ιδέα δικαίου της επανάστασης», οτιδήποτε και αν αυτό σημαίνει, και ότι κατά συνέπεια ο νόμιμος τίτλος δεν αξίζει τίποτα. Βρίσκουμε ακόμα, ότι το ίδιο ισχύει για το κεφάλαιο που δίνει τόκο και για την εκμισθωμένη καλλιεργήσιμη γη και έτσι έχουμε μια δικαιολογία για να ξεχωρίσουμε αυτές τις κατηγορίες της ιδιοκτησίας απ' τις άλλες και να τις μεταχειριστούμε με κάποιον ιδιαίτερο τρόπο. Αυτός ο τρόπος συνίσταται στην απαίτηση: 1) Να αφαιρέσουμε από τον ιδιοκτήτη το δικαίωμα της καταγγελίας της εκμίσθωσης, το δικαίωμα να μπορεί να ζητήσει να πάρει πίσω την ιδιοκτησία του, 2) να παραχωρήσουμε στον ενοικιαστή, στον οφειλέτη ή στον πακτωτή χάρισμα τη χρήση του αντικειμένου που δεν του ανήκει και 3) να εξοφλήσουμε τον ιδιοκτήτη με δόσεις σε μεγάλα διαστήματα χωρίς να υπολογίζεται τόκος. Και έτσι εξαντλήσαμε τις «αρχές» του Προυντόν προς αυτήν την πλευρά. Είναι η «κοινωνική διάλυση» του Προυντόν.

Ανάμεσα στ' άλλα ας σημειωθεί και τούτο: Είναι φανερό, ότι όλο αυτό το σχέδιο μεταρρύθμισης θα ωφελήσει τους μικροαστούς και τους μικροχωρικούς γιατί *στερεώνει* τη θέση που έχουν ως μικροαστοί και μικροχωρικοί. Η μυθική, όπως λέει ο Μίλμπεργκερ, φυσιολογία του «μικροαστού Προυντόν» αποκτά έτσι εδώ ξαφνικά μια πολύ χειροποιαστή ιστορική υπόσταση.

Ο Μίλμπεργκερ συνεχίζει: «Όταν λέω, σύμφωνα με τον Προυντόν, ότι η οικονομική ζωή της κοινωνίας πρέπει να διαποτίζεται από μια *ιδέα δικαίου*, τότε *περιγράφω* έτσι τη σημερινή κοινωνία ως μια κοινωνία απ' την οποία δε λείπει βέβαια κάθε ιδέα δικαίου, λείπει όμως η ιδέα του δικαίου της

επανάστασης και αυτό το γεγονός θα το παραδεχτεί και ο ίδιος ο Ένγκελς.» Δυστυχώς μου είναι αδύνατο να κάνω αυτή τη χάρη στον Μίλμπεργκερ. Ο Μίλμπεργκερ ζητά η κοινωνία να είναι διαποτισμένη από μια ιδέα δικαίου και αυτό το ονομάζει «περιγραφή». Όταν ένα δικαστήριο μου στείλει μια πρόσκληση με το δικαστικό κλητήρα για να πληρώσω ένα χρέος, αυτό, κατά τον Μίλμπεργκερ, δε σημαίνει τίποτα άλλο παρά μόνο ότι με περιγράφει ως έναν άνθρωπο που δεν πληρώνει τα χρέη του! Άλλο πράγμα είναι η περιγραφή και άλλο η απαίτηση. Και αυτή είναι ακριβώς η ουσιαστική διαφορά του γερμανικού επιστημονικού σοσιαλισμού απ' τον Προυντόν. Περιγράφουμε –και κάθε πραγματική περιγραφή είναι, παρόλα όσα λέει ο Μίλμπεργκερ, ταυτόχρονα και η εξήγηση του ζητήματος– τις οικονομικές σχέσεις, όπως είναι και όπως αναπτύσσονται και αποδεικνύουμε, με καθαρά οικονομικά επιχειρήματα, ότι αυτή η ανάπτυξη τους είναι ταυτόχρονα και η ανάπτυξη των στοιχείων μιας κοινωνικής επανάστασης: Από το ένα μέρος έχουμε την ανάπτυξη του προλεταριάτου, μιας τάξης που η κατάσταση της ζωής της την σπρώχνει αναγκαστικά προς την κοινωνική επανάσταση, κι από το άλλο την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων που, ξεπερνώντας τα πλαίσια της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας αναγκαστικά πρέπει να τα σπάσουν και που ταυτόχρονα προσφέρουν τα μέσα για να παραμεριστούν μια για πάντα οι ταξικές διαφορές προς το συμφέρον της ίδιας της κοινωνικής προόδου. Ο Προυντόν αντίθετα απαιτεί απ' τη σημερινή κοινωνία να μετασχηματιστεί όχι σύμφωνα με τους νόμους της δικής της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά σύμφωνα με τις απαιτήσεις της δικαιοσύνης (η «ιδέα δικαίου» δεν είναι δική του, είναι του Μίλμπεργκερ). Και έτσι εκεί που εμείς αποδεικνύουμε, ο Προυντόν κηρύσσει και κλαίγεται και μαζί του και ο Μίλμπεργκερ.

Τώρα τι είδους πράγμα είναι «η ιδέα δικαίου της επανάστασης» με κανένα τρόπο δεν μπορώ να μαντέψω. Ο Προυντόν πάντως πλάθει μέσα στο μυαλό του από «την επανάσταση» ένα είδος θεάς, που είναι φορέας και εκτελεστής της «δικαιοσύνης» του. Πέφτει όμως εδώ στο περιεργό λάθος ν' ανακατεύει την αστική επανάσταση 1789-1794 με τη μελλοντική προλεταριακή επανάσταση. Αυτό το κάνει σχεδόν σε όλα τα έργα του, ιδιαίτερα ύστερα από το 1848. Ως παράδειγμα αναφέρω μόνο *Τη γενική ιδέα της επανάστασης*²⁸, έκδοση 1868, σελίδες 39 και 40. Επειδή όμως ο Μίλμπεργκερ αρνείται κάθε ευθύνη για τον Προυντόν, δεν έχω το δικαίωμα να εξηγήσω σύμφωνα με τον Προυντόν «την ιδέα δικαίου της επανάστασης» και έτσι μένω στο αιγυπτιακό σκοτάδι.

Παρακάτω ο Μίλμπεργκερ λέει:

«Αλλά ούτε ο Προυντόν ούτε εγώ επικαλούμαστε μια “αιώνια δικαιοσύνη” για να εξηγήσουμε τις υπάρχουσες αδικίες και ακόμα λιγότερο περιμένουμε, όπως θέλει να μου το αποδώσει ο Ένγκελς, τη διόρθωση αυτών των αδικιών απ' την έκκληση σ' αυτή τη δικαιοσύνη.»

Ο Μίλμπεργκερ πρέπει να πιστεύει ότι «ο Προυντόν είναι γενικά σχεδόν άγνωστος στη Γερμανία». Σε όλα του τα συγγράμματα ο Προυντόν κρίνει όλες τις κοινωνικές, νομικές, πολιτικές, θρησκευτικές θέσεις με το μέτρο της «δικαιοσύνης», τις απορρίπτει ή τις παραδέχεται ανάλογα με το αν συμφωνούν ή δε συμφωνούν μ' αυτό που ονομάζει αυτός «δικαιοσύνη». Στις *Οικονομικές αντιθέσεις*²⁹ αυτήν

---

28. P. J. Proudhon, *Idée générale de la révolution du XIX siècle (Η γενική ιδέα της επανάστασης του 19ου αιώνα)*, Παρίσι, 1868.

29. Αναφέρεται στο έργο του Προυντόν *Système des contradictions économiques ou Philosophie de la misère (Σύστημα των οικονομικών αντιθέσεων ή φιλοσοφία της αβλιότητας)*.

τη δικαιοσύνη την ονομάζει ακόμα «αιώνια δικαιοσύνη», justice éternelle. Αργότερα παρασιωπά την αιωνιότητα, στην ουσία όμως παραμένει στη θέση του. Λ.χ., στο έργο του *Για τη δικαιοσύνη στην επανάσταση και στην Εκκλησία*³⁰, έκδοση 1858, η παρακάτω περικοπή εκφράζει το κείμενο όλου του τρίτομου κηρύγματός του (τόμ. 1, σελ. 42):

«Ποια είναι η θεμελιακή αρχή, η οργανική, η ρυθμιστική, η κυρίαρχη αρχή των κοινωνιών, η αρχή στην οποία υποτάσσονται όλες οι άλλες και που κυβερνάει, προστατεύει, απωθεί, τιμωρεί και στην ανάγκη ακόμα καταπνίγει όλα τα ταραχοποιά στοιχεία; Μήπως είναι η θρησκεία, το ιδανικό, το *συμφέρον*; ... Κατά τη γνώμη μου η αρχή αυτή είναι η *δικαιοσύνη*. Τι είναι η δικαιοσύνη; Είναι η ίδια η ουσία της ανθρωπότητας. Τι ήταν απ' την αρχή του κόσμου; Τίποτα. Τι έπρεπε να είναι; Το παν.»

Τι άλλο μπορεί να είναι μια δικαιοσύνη, που είναι η ίδια η ουσία της ανθρωπότητας, εκτός από την *αιώνια* δικαιοσύνη; Μια δικαιοσύνη που είναι η οργανική, η ρυθμιστική, η κυρίαρχη, η θεμελιακή αρχή των κοινωνιών, που παρόλα αυτά δεν ήταν τίποτα ίσαμε τώρα, που όμως πρέπει να είναι το παν –τι άλλο είναι παρά το μέτρο με το οποίο πρέπει να μετρούνται όλα τα ανθρώπινα πράγματα και την οποία πρέπει να επικαλούμαστε ως τον ανώτατο κριτή σε κάθε περίπτωση σύγκρουσης; Και μήπως ισχυρίστηκα τίποτα άλλο εκτός από το ότι ο Προυντόν σκεπάζει την οικονομική του άγνοια και αμνηχανία κρίνοντας όλες τις οικονομικές σχέσεις, όχι σύμφωνα με τους οικονομικούς νόμους, αλλά με το κατά πόσο οι νόμοι αυτοί συμφωνούν ή όχι με τη δική του αντίληψη γι' αυτήν την αιώνια δικαιο-

---

30. P. J. Proudhon, *De la justice dans la révolution et dans l'Église* (Για τη δικαιοσύνη στην επανάσταση και στην Εκκλησία), τόμ. 1-3, Παρίσι, 1858.

σύνη; Και κατά τι διαφέρει ο Μίλμπεργκερ απ' τον Προυντόν όταν ο Μίλμπεργκερ ζητά όλες οι συναλλαγές να είναι διαποτισμένες στη ζωή της σύγχρονης κοινωνίας... από μια *ιδέα δικαίου*, να γίνονται δηλαδή παντού σύμφωνα με τις *αυστηρές απαιτήσεις της δικαιοσύνης*; Μήπως εγώ είμαι εκείνος που δεν ξέρει να διαβάσει ή ο Μίλμπεργκερ είναι εκείνος που δεν ξέρει να γράφει;

Παρακάτω ο Μίλμπεργκερ λέει:

«Ο Προυντόν ξέρει τόσο καλά όσο και ο Μαξ και ο Ένγκελς ότι η καθαυτό κινητήρια δύναμη στην ανθρώπινη κοινωνία είναι οι οικονομικές και όχι οι νομικές σχέσεις, επίσης ξέρει ότι οι κάθε φορά ιδέες για το δίκαιο ενός λαού είναι η έκφραση, το αποτύπωμα, το προϊόν των οικονομικών –ιδιαιτέρως των παραγωγικών– σχέσεων... Με μια λέξη το δίκαιο για τον Προυντόν είναι ένα ιστορικά αναπτυγμένο οικονομικό προϊόν.»

Αν ο Προυντόν (θέλω ν' αφήσω κατά μέρος τον ασαφή τρόπο έκφρασης του Μίλμπεργκερ και να παραδεχτώ τις καλές του προθέσεις), αν ο Προυντόν όλα αυτά «τα ξέρει τόσο καλά όσο ο Μαξ και ο Ένγκελς», τότε πώς μπορούμε ακόμα να φιλονικούμε; Αλλά συμβαίνει κάτι άλλο με την επιστήμη του Προυντόν. Οι οικονομικές σχέσεις μιας ορισμένης κοινωνίας παρουσιάζονται πριν απ' όλα ως *συμφέροντα*. Όμως ο Προυντόν λέει ορθά-κοφτά στην περικοπή του κυρίου έργου του, που μόλις αναφέραμε, ότι «η ρυθμιστική, οργανική, κυρίαρχη, θεμελιακή αρχή των κοινωνιών που υποτάσσει όλες τις άλλες» δεν είναι το *συμφέρον*, αλλά η *δικαιοσύνη*. Και το επαναλαμβάνει αυτό σε όλα τα αποφασιστικά σημεία όλων των έργων του. Όμως αυτό δεν εμποδίζει τον Μίλμπεργκερ να συνεχίσει:

«...ότι η ιδέα του οικονομικού δικαίου, όπως την ανέπτυξε ο Προυντόν βαθύτερα στο έργο του *Ο πόλεμος και η*

ειρήνη³¹, συμπίπτει απόλυτα με εκείνη τη θεμελιακή ιδέα του Λασάλ που τόσο ωραία εκτίθεται στον πρόλογό του στο *Σύστημα των αποκτηθέντων δικαιωμάτων*.»

Ο πόλεμος και η ειρήνη είναι ίσως το πιο εκπαιδευτικό από τα πολλά εκπαιδευτικά έργα του Προυντόν. Ποτέ όμως δεν περιμένα ότι θα το ανέφεραν ως απόδειξη για το ότι κατανοεί δήθεν τη γερμανική υλιστική αντίληψη της ιστορίας, που εξηγεί όλα τα ιστορικά γεγονότα και αντιλήψεις, όλη την πολιτική, τη φιλοσοφία, τη θρησκεία με βάση τις υλικές, οικονομικές σχέσεις της ζωής της προκείμενης ιστορικής περιόδου. Το βιβλίο είναι τόσο λίγο υλιστικό, που δεν κατορθώνει να παρουσιάσει την αντίληψή του για τον πόλεμο χωρίς να επικαλεστεί τη βοήθεια του *πλάστη*. «Ωστόσο ο πλάστης που μας καθόρισε αυτόν τον τρόπο ζωής είχε τους σκοπούς του» (τόμ. 2, σελ. 100 της έκδοσης του 1869). Σε ποια ιστορική γνώση στηρίζεται το βιβλίο αυτό βγαίνει απ' το ότι πιστεύει στην ιστορική ύπαρξη του χρυσού αιώνα: «Στην αρχή, όταν η ανθρωπότητα ήταν αραιωμένη πάνω στη γήινη σφαίρα, φρόντιζε η φύση χωρίς δυσκολία για τις ανάγκες της. Ήταν ο χρυσός αιώνας, ο αιώνας της αφθονίας και της ειρήνης» (στο ίδιο, σελ. 102). Η οικονομική του αντίληψη είναι η αντίληψη του πιο χτυπητού μαλθουσιανισμού: «Όταν θα διπλασιαστεί η παραγωγή, τότε θα διπλασιαστεί σε λίγο και ο πληθυσμός» (σελ. 105). Και σε τι συνίσταται λοιπόν ο υλισμός του βιβλίου; Στο ότι ισχυρίζεται ότι αιτία του πολέμου ήταν ανέκαθεν και είναι τώρα ακόμα «η φτώχεια» (λ.χ., στη σελ. 143). Ο θείος Μπρέζιγκ³² ήταν επίσης

---

31. P. J. Proudhon, *La guerre et la paix (Ο πόλεμος και η ειρήνη)*, τόμ. 1-2, Παρίσι, 1869.

32. Θείος Μπρέζιγκ: Κωμικό πρόσωπο στα έργα του Γερμανού αστού ειθυμογράφου και μυθιστοριογράφου Φριτς Ρόιτερ.

ένας πετυχημένος υλιστής, όταν στο λόγο του του 1848 ξεστόμισε τα μεγάλα λόγια: Αιτία της έσχατης εξαθλίωσης είναι η μεγάλη Ραυντετέ³³.

Το Σύστημα των αποκτηθέντων δικαιωμάτων του Λασάλ δεν είναι αιχμάλωτο μόνο όλης της αυταπάτης του νομικού, αλλά και του παλαιογεγκελιανού. Ο Λασάλ στη σελίδα 7 λέει ρητά ότι και «από οικονομική άποψη η έννοια του αποκτημένου δικαιώματος είναι κινητήρια πηγή κάθε παραπέρα εξέλιξης», θέλει ν' αποδείξει (σελ. 9) ότι το «δίκαιο είναι ένας λογικός οργανισμός που αναπτύχθηκε αφεαυτού του (όχι λοιπόν από οικονομικές προϋποθέσεις)». Γι' αυτόν το δίκαιο δεν είναι προϊόν των οικονομικών σχέσεων, αλλά της «ίδιης της έννοιας της θέλησης, που η εξέλιξη και η περιγραφή της είναι η φιλοσοφία του δικαίου» (σελ. 10). Τι δουλειά λοιπόν έχει αυτό το βιβλίο εδώ; Η διαφορά ανάμεσα στον Προυντόν και στο Λασάλ είναι αυτή μόνο, ότι ο Λασάλ είναι πραγματικός νομικός και γεγκελιανός, ενώ ο Προυντόν και στα νομικά και στη φιλοσοφία, όπως και σε όλα τα άλλα ζητήματα, είναι πούρος ερασιτέχνης.

Ότι ο Προυντόν που, όπως είναι γνωστό, διαρκώς αντιφάσκει με τον εαυτό του κάνει πού και πού και καμιά εκδήλωση, που μοιάζει σα να θέλει να εξηγήσει τις ιδέες από τα πράγματα, αυτό το ξέρω πολύ καλά. Οι τέτοιες εκδηλώσεις όμως δεν έχουν καμιά αξία μπροστά στη βασική κατεύθυνση της σκέψης του και, όπου παρουσιάζονται, είναι στο έπακρο συγχυσμένες και όχι συνεπείς με τον εαυτό τους.

Σε μια ορισμένη, πολύ χαμηλή βαθμίδα ανάπτυξης της κοινωνίας, παρουσιάζεται η ανάγκη να περιλάβουμε σε

---

33. Pouvreté: Φτώχεια.

έναν κοινό κανόνα τις καθημερινά επαναλαμβανόμενες πράξεις της παραγωγής, της διανομής και της ανταλλαγής των προϊόντων και να φροντίσουμε να υποταχθεί το μεμονωμένο άτομο στους κοινούς όρους της παραγωγής και της ανταλλαγής. Αυτός ο κανόνας, που είναι στην αρχή έθιμο, γίνεται γρήγορα νόμος. Μαζί με το νόμο γεννιούνται αναγκαστικά και τα όργανα που αναλαμβάνουν την τήρησή του –γεννιέται η δημόσια εξουσία, το κράτος. Με την παραπέρα κοινωνική ανάπτυξη εξελίσσεται ο νόμος σε μια περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη νομοθεσία. Όσο πιο περίπλοκη γίνεται αυτή η νομοθεσία, τόσο περισσότερο απομακρύνεται ο τρόπος της έκφρασής της από τον τρόπο με τον οποίο εκφράζονται οι συνηθισμένοι οικονομικοί όροι ζωής της κοινωνίας. Παρουσιάζεται έτσι ως ένα αυθυτόστατο στοιχείο, που αντλεί το δικαίωμα της ύπαρξής του και την αιτιολόγηση της παραπέρα ανάπτυξής του όχι από τις οικονομικές σχέσεις αλλά από δικά του, εσωτερικά αίτια, ή, αν θέλετε ακόμα, από την «έννοια της θέλησης». Οι άνθρωποι ξεχνούν την καταγωγή του δικαίου τους από τους οικονομικούς όρους της ζωής, ακριβώς όπως έχουν ξεχάσει τη δική τους καταγωγή απ' το βασίλειο των ζώων. Με την παραπέρα ανάπτυξη της νομοθεσίας σ' ένα περίπλοκο εκτεταμένο σύνολο παρουσιάζεται η ανάγκη ενός νέου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Διαμορφώνεται μια τάξη από επαγγελματίες νομομαθείς και μαζί μ' αυτούς γεννιέται η νομική επιστήμη. Στην παραπέρα εξέλιξη της η επιστήμη αυτή συγκρίνει τα συστήματα δικαίου των διαφόρων εποχών, εξετάζοντάς τα όχι ως την έκφραση των κάθε φορά οικονομικών σχέσεων αλλά ως συστήματα που βρίσκουν την αιτιολόγησή τους μέσα στον ίδιο τον εαυτό τους. Η σύγκριση προϋποθέτει ότι υπάρχει κάτι το κοινό και αυτό το κοινό το βρίσκουν οι νομικοί συναρμολογώ-

ντας στο λεγόμενο *φυσικό δίκαιο*, ό,τι περισσότερο ή λιγότερο κοινό υπάρχει σε όλα αυτά τα συστήματα δικαίου. Το μέτρο όμως με το οποίο κρίνεται τι είναι και τι δεν είναι φυσικό δίκαιο, είναι ίσα-ίσα η πιο αφηρημένη έκφραση του δικαίου: Η *δικαιοσύνη*. Από τη στιγμή αυτή λοιπόν η εξέλιξη του δικαίου είναι για τους νομικούς, και γι' αυτούς που πιστεύουν στα λόγια τους, απλώς η προσπάθεια να πλησιάσουν όλο και περισσότερο στο ιδανικό της αιώνιας δικαιοσύνης τις συνθήκες της ανθρώπινης ζωής, εφόσον εκφράζονται με νομικούς όρους. Και αυτή η δικαιοσύνη είναι πάντα απλώς η εξιδανικευμένη, εξυμνημένη έκφραση των δοσμένων οικονομικών σχέσεων, πότε απ' την συντηρητική και πότε απ' την επαναστατική τους πλευρά. Η δικαιοσύνη των Ελλήνων και των Ρωμαίων έβρισκε τη σκλαβιά δίκαια. Η δικαιοσύνη των αστών του 1789 απαιτούσε την κατάργηση της φεουδαρχίας, γιατί ήταν άδικη. Για τους Πρώσους γιοούνκερς (μεγάλοι γαιοκτήμονες) ακόμα κι αυτός ο ελεεινός κοινοτικός κανονισμός³⁴ αποτελεί παράβαση της αιώνιας δικαιοσύνης. Επομένως η αντίληψη για την αιώνια δικαιοσύνη δεν αλλάζει μόνο ανάλογα με την εποχή και τον τόπο, αλλά ακόμα και ανάλογα με τα πρόσωπα και είναι ένα από εκείνα τα πράγματα για τα οποία, όπως σωστά παρατηρεί ο Μίλμπεργκερ, «ο καθένας εννοεί και κάτι άλλο». Αν στην καθημερινή ζωή, όπου είναι τόσο απλά τα ζητήματα που μπαίνουν σε κρίση, εκφράσεις όπως το δίκαιο, το άδικο, η δικαιοσύνη, το αίσθημα του δικαίου δε δημιουργούν παρεξηγήσεις, ακόμα και όταν τις μεταχειριζόμα-

---

34. Ο Φρ. Ένγκελς εννοεί την πρωσική διοικητική μεταρρύθμιση του 1873 που έδινε στις κοινότητες το δικαίωμα να εκλέγουν μόνες τους τους προέδρους τους, που ίσαμε τότε διορίζονταν από τους μεγάλους γαιοκτήμονες.

στε για κοινωνικά ζητήματα, στην επιστημονική έρευνα των οικονομικών σχέσεων, όπως είδαμε, προκαλούν τόση απελπιστική σύγχυση, όση θα δημιουργούταν, λ.χ., στη σύγχρονη χημεία αν θέλαμε να διατηρήσουμε σ' αυτήν τον τρόπο έκφρασης της φλογιστικής θεωρίας. Ακόμα χειρότερη θα είναι η σύγχυση αν πιστεύουμε, όπως ο Προυντόν, σ' αυτό το κοινωνικό φλογιστόν, στη «δικαιοσύνη», ή αν βεβαιώνουμε, όπως ο Μίλμπεργκερ, ότι η φλογιστική θεωρία δεν είναι λιγότερο σωστή από τη θεωρία του οξυγόνου*.

III

Ο Μίλμπεργκερ παραπονιέται ακόμα γιατί ονομάζω αντιδραστική ιερεμιάδα την «εμφαντική» του διακήρυξη «ότι δεν υπάρχει μεγαλύτερος χλευασμός για τον πολιτισμό του περίφημου αιώνα μας απ' το γεγονός, ότι στις μεγάλες πόλεις το 90% και πάνω του πληθυσμού δεν έχουν μια στέγη που να μπορούν να λένε ότι είναι δική τους». Πραγματικά, αν ο Μίλμπεργκερ, περιοριζόταν, όπως ισχυρίζεται, να περιγράψει τις «φρικαλεότητες του παρόντος»

---

* Πριν ανακαλυφθεί το οξυγόνο οι χημικοί εξηγούσαν την καύση των σωμάτων στον ατμοσφαιρικό αέρα με την εκδοχή της ύπαρξης μιας ειδικής καύσιμης ύλης, που την ονόμαζαν φλογιστόν και που ξεφεύγει στην καύση. Επειδή βρίσκανε ότι τα απλά σώματα ζύγιζαν περισσότερο ύστερα παρά πριν απ' την καύση, έδιναν την εξήγηση ότι το φλογιστόν έχει αρνητικό βάρος και ότι επομένως ένα σώμα χωρίς το φλογιστόν του ζυγίζει περισσότερο, παρά μαζί μ' αυτό. Έτσι αποδόθηκαν σιγά-σιγά στο φλογιστόν όλες οι κύριες ιδιότητες του οξυγόνου αλλά όλες με αντίθετη έννοια. Η ανακάλυψη ότι η καύση συνίσταται στην ένωση των σωμάτων που καίγονται με ένα άλλο σώμα, με το οξυγόνο, και η απόδειξη της ύπαρξης του οξυγόνου έβαλε –αλλά ύστερα από μεγάλη αντίδραση των παλιών χημικών– τέρμα σ' αυτήν την εκδοχή.

δε θα έλεγα ούτε ένα κακό λόγο «γι' αυτόν και τα μετριόφρονα λόγια του». Μα αυτός κάνει κάτι ολότελα το αντίθετο. Περιγράφει αυτές τις «φρικαλεότητες» ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι εργάτες «δεν έχουν μια στέγη που να μπορούν να λένε ότι είναι δική τους». Αν παραπονιόμαστε ότι «οι φρικαλεότητες του παρόντος» προέρχονται από την κατάργηση του δικαιώματος του εργάτη να έχει ιδιόκτητο σπίτι ή, όπως λένε οι γιούνκερς, απ' την κατάργηση της φεουδαρχίας και των συντεχνιών και στις δυο περιπτώσεις δε βγαίνει τίποτα παραπάνω από μια αντιδραστική ιερεμιάδα, από ένα μοιρολόι για το αναπόφευκτο που μας βρήκε, για το ιστορικά αναγκαίο. Η αντιδραστικότητα βρίσκεται ακριβώς σε τούτο, ότι ο Μίλμπεργκερ θέλει να ξαναδώσει στον εργάτη το δικαίωμα να έχει ιδιόκτητο σπίτι – κάτι δηλαδή που η ιστορία το έχει απορρίψει από πολύ καιρό– και ότι δεν μπορεί να φανταστεί αλλιώς την απελευθέρωση των εργατών παρά μόνο όταν ο καθένας ξαναγίνει ιδιοκτήτης του σπιτιού του.

Παρακάτω:

«Λέω με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο: Ο κύριος αγώνας στρέφεται ενάντια στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και μόνο με την αλλαγή του μπορούμε να περιμένουμε την καλύτερευση στις συνθήκες κατοικίας. Ο Ένγκελς απ' όλα αυτά δε βλέπει τίποτα... προϋποθέτω την πλήρη λύση του κοινωνικού ζητήματος για να μπορέσω να προχωρήσω στην κατάργηση της κατοικίας με ενοίκιο.»

Δυστυχώς, απ' όλα αυτά και σήμερα δε βλέπω τίποτα. Μου είναι αδύνατο να ξέρω τι προϋποθέτει κάποιος στην ήσυχη καμαρούλα του μυαλού του, όταν μάλιστα δεν ξέρω ούτε καν πως τον λένε. Μπορώ μόνο να στηριχτώ στα δημοσιευμένα άρθρα του Μίλμπεργκερ. Και σ' αυτά βρίσκω, και σήμερα ακόμα, ότι ο Μίλμπεργκερ (σελ. 15 και 16 στο

βιβλιαράκι του) για να μπορέσει να προχωρήσει στην κατάργηση της κατοικίας με ενοίκιο δεν προϋποθέτει τίποτα παραπάνω από την κατοικία με ενοίκιο. Μόνο στη σελίδα 17 πιάνει «την παραγωγικότητα του κεφαλαίου απ' τα κέρατα» και στο σημείο αυτό θα ξαναγυρίσουμε. Και ακόμα στην απάντησή του το επιβεβαιώνει λέγοντας: «Το ζήτημα ήταν μάλλον να δείξουμε πώς θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μια πλήρης αλλαγή στο ζήτημα της κατοικίας, ξεκινώντας από τις υπάρχουσες συνθήκες.» Ξεκινώντας από τις υπάρχουσες συνθήκες και ξεκινώντας από την αλλαγή (που σημαίνει κατάργηση) του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, αυτά είναι βέβαια δυο εντελώς διαφορετικά πράγματα.

Δεν είναι παράξενο ότι ο Μίλμπεργκερ παραπονιέται όταν βρίσκω στις φιλανθρωπικές προσπάθειες του κυρίου Ντόλφους και άλλων εργοστασιαρχών να βοηθήσουν τους εργάτες για να αποκτήσουν δικό τους σπίτι, τη μόνη δυνατή πρακτική πραγματοποίηση των προντονικών σχεδίων του. Αν καταλάβαινε ότι το σχέδιο του Προυντόν για τη σωτηρία της κοινωνίας είναι μια φαντασία που κινείται απόλυτα πάνω στο έδαφος της αστικής κοινωνίας, τότε είναι αυτονόητο ότι δε θα πίστευε σ' αυτό το σχέδιο. Για την καλή του θέληση ποτέ και πουθενά δεν είχα αμφιβολία. Αλλά γιατί επαινεί τότε τον Δρ. Ρέσαουερ για το ότι συστήνει στο δημοτικό συμβούλιο της Βιέννης να μιμηθεί τα σχέδια του Ντόλφους;

Παρακάτω δηλώνει ο Μίλμπεργκερ:

«Όσο για την αντίθεση ειδικά ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό, είναι ουτοπία να θέλουμε να την εξαλείψουμε. Η αντίθεση αυτή είναι φυσική και, για να μιλήσουμε πιο σωστά, έγινε ιστορική... Δεν πρόκειται να καταργήσουμε αυτήν την αντίθεση αλλά να βρούμε πολιτικές και κοινωνικές

μορφές με τις οποίες θα είναι *αβλαβής* ή ακόμα και *καρποφόρα*. Έτσι πρέπει να περιμένουμε μια ειρηνική εξομάλυνση, μια βαθμιαία ισορρόπηση των συμφερόντων.»

Λοιπόν η κατάργηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό είναι ουτοπία, γιατί η αντίθεση αυτή είναι φυσική, και για να μιλήσουμε πιο σωστά, έγινε ιστορική. Ας εφαρμόσουμε αυτή τη λογική σε άλλες αντιθέσεις της σύγχρονης κοινωνίας και ας δούμε που θα φτάσουμε τότε. Λ.χ.:

«Όσο για την αντίθεση ειδικά ανάμεσα “στους κεφαλαιοκράτες και στους μισθωτούς εργάτες” αποτελεί ουτοπία το να θέλουμε να την εξαλείψουμε. Αυτή η αντίθεση είναι φυσική, και για να μιλήσουμε πιο σωστά, έγινε ιστορική. Δεν πρόκειται επομένως να *εξαλείψουμε* αυτήν την αντίθεση αλλά να βρούμε πολιτικές και κοινωνικές μορφές με τις οποίες θα είναι *αβλαβής* ή ακόμα και *καρποφόρα*. Έτσι πρέπει να περιμένουμε μια ειρηνική εξομάλυνση, μια βαθμιαία ισορρόπηση των συμφερόντων.» Έτσι φτάσαμε πάλι στον Σούλτσε-Ντέλιτς.

Η εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και το χωριό δεν είναι ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο ουτοπία απ’ ότι είναι η εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους μισθωτούς εργάτες. Η εξάλειψη αυτή θα γίνεται μέρα με τη μέρα όλο και περισσότερο πρακτική απαίτηση, τόσο της βιομηχανικής όσο και της αγροτικής παραγωγής. Κανένας άλλος δεν την αιτήθηκε πιο φωναχτά από τον Λίμπιγκ, που στις εργασίες του για τη γεωργική χημεία το πρώτο ζήτημα που βάζει είναι να δίνει ο άνθρωπος πίσω στο χωράφι εκείνο που παίρνει απ’ αυτό και όπου αποδεικνύει ότι αυτό εμποδίζεται μόνο από την ύπαρξη των πόλεων, ειδικά των μεγαλουπόλεων. Όταν βλέπουμε ότι εδώ μόνο στο Λονδίνο παράγεται πολύ μεγαλύτερη ποσότητα κοπριάς απ’ ό,τι σ’ όλο το βασίλειο της

Σαξωνίας και ότι κάθε μέρα ξοδεύονται τεράστια ποσά για να τη ριξουν στη θάλασσα και όταν βλέπουμε τι τεράστιες εγκαταστάσεις χρειάζονται για να μη δηλητηριαστεί ολόκληρο το Λονδίνο απ' αυτήν την κοπριά, τότε η ουτοπία για την εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό αποκτά μια αξιοσημείωτη πρακτική βάση. Κι αυτό ακόμα το σχετικά ασήμαντο Βερολίνο πνίγεται τουλάχιστον εδώ και τριάντα χρόνια μέσα στις δικές του ακαθαρσίες. Άλλωστε είναι καθαρή ουτοπία όταν θέλουμε, όπως ο Προυντόν, ν' ανατρέψουμε τη σημερινή αστική κοινωνία και ταυτόχρονα να θέλουμε να διατηρήσουμε τον αγρότη ως τέτοιο. Μόνο μια όσο το δυνατόν ίση κατανομή του πληθυσμού σ' όλη τη χώρα, μόνο μια στενή σύνδεση της βιομηχανικής με την αγροτική παραγωγή, με ταυτόχρονη επέκταση των συγκοινωνιακών μέσων που θα την απαιτήσει αυτή η σύνδεση, με προϋπόθεση φυσικά την κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μπορούν να βγάλουν τον αγροτικό πληθυσμό από την απομόνωση και την αποβλάκωση μέσα στην οποία φυτοζωεί σχεδόν ανάλλαχτα εδώ και χιλιάδες χρόνια. Δεν είναι ουτοπία όταν ισχυρίζεται κανείς ότι η απελευθέρωση των ανθρώπων από τις αλυσίδες τους, που τις έχει σφυρηλατήσει το ιστορικό τους παρελθόν, τότε μόνο θα είναι πλήρης όταν θα έχει καταργηθεί η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό. Η ουτοπία αρχίζει μόνο όταν επιχειρείς «ξεκινώντας απ' τις υπάρχουσες σχέσεις» να προδιαγράψεις τη μορφή με την οποία θα λυθεί τούτη ή εκείνη η αντίθεση της υπάρχουσας κοινωνίας. Και αυτό κάνει ο Μίλμπεργκερ όταν υιοθετεί τη διατύπωση του Προυντόν για τη λύση του ζητήματος της κατοικίας.

Παραπονιέται ύστερα ο Μίλμπεργκερ ότι τον κάνω ως ένα βαθμό συνυπεύθυνο για «τις τερατώδεις απόψεις του

Προυντόν για το κεφάλαιο και τον τόκο», και λέει:

«Προϋποθέτω ως δοσμένη την αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων και ο μεταβατικός νόμος που θα ρυθμίζει το επιτόκιο δε θα ασχολείται με τις παραγωγικές σχέσεις αλλά με τις κοινωνικές συναλλαγές, με τις σχέσεις κυκλοφορίας... Η αλλαγή των παραγωγικών σχέσεων ή, όπως λέει με μεγαλύτερη ακρίβεια η γερμανική σχολή, η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν προκύπτει βέβαια, όπως μου αποδίδει ο Ένγκελς, από ένα μεταβατικό νόμο που καταργεί τον τόκο αλλά από το ουσιαστικό πέραςμα όλων των εργαλείων δουλειάς, όλης της βιομηχανίας στα χέρια του εργαζόμενου λαού. Αν τώρα ο εργαζόμενος λαός θα είναι θαυμαστής (!) περισσότερο του τρόπου της βαθμιαίας εξαγοράς παρά της άμεσης απαλλοτρίωσης, αυτό δεν πρόκειται να το αποφασίσουμε ούτε ο Ένγκελς ούτε εγώ.»

Τρίβω κατάπληκτος τα μάτια μου. Διαβάζω τη μελέτη του Μίλμπεργκερ άλλη μια φορά απ' την αρχή ίσαμε το τέλος, για να βρω το μέρος που λέει ότι η βαθμιαία εξαγορά της μισθωτής κατοικίας προϋποθέτει «το ουσιαστικό πέραςμα όλων των εργαλείων δουλειάς, όλης της βιομηχανίας στα χέρια του εργαζόμενου λαού». Δε βρίσκω το μέρος. Δεν υπάρχει. «Για ουσιαστικό πέραςμα στα χέρια» κλπ. πουθενά δε γίνεται λόγος. Αντίθετα, λέει στη σελίδα 17:

«Ας παραδεχτούμε τώρα ότι η παραγωγικότητα του κεφαλαίου πιάνεται πραγματικά απ' τα κέρατα, κάτι που νωρίτερα ή αργότερα πρέπει να συμβεί, λ.χ., με ένα μεταβατικό νόμο που θα ορίζει τον τόκο όλων των κεφαλαίων σε ένα τοις εκατό, με την τάση βέβαια να κατεβαίνει όλο και περισσότερο προς το μηδέν... Όπως όλα τα άλλα προϊόντα, συμπεριλαμβάνονται φυσικά στα πλαίσια αυτού του νόμου και το σπίτι και η κατοικία... Βλέπουμε λοιπόν απ' αυτήν

την πλευρά ότι η βαθμιαία εξαγορά του μισθωτού σπιτιού προκύπτει αναγκαστικά ως αποτέλεσμα της εξάλειψης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου γενικά.»

Εδώ λοιπόν λέγεται ορθά-κοφτά και σε πλήρη αντίθεση με την τελευταία στροφή του Μίλμπεργκερ ότι η παραγωγικότητα του κεφαλαίου –και μ' αυτήν τη συγχυσμένη φράση εννοεί, το ομολογεί ο ίδιος, τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής– «πιάνεται απ' τα κέρατα» με το νόμο που καταργεί τον τόκο και ότι ακριβώς εξαιτίας αυτού του νόμου «η βαθμιαία εξαγορά του μισθωμένου σπιτιού προκύπτει αναγκαστικά ως αποτέλεσμα της εξάλειψης της παραγωγικότητας του κεφαλαίου γενικά». Τώρα λέει ο Μίλμπεργκερ ότι αυτό δεν είναι καθόλου έτσι. Αυτός ο μεταβατικός νόμος «δεν ασχολείται με τις παραγωγικές σχέσεις αλλά με τις σχέσεις κυκλοφορίας». Μπροστά σ' αυτήν την τέλεια αντίφαση, που κατά τον Γκαίτε είναι «εξίσου μυστηριώδης για σοφούς και για τρελούς», δε μου μένει τίποτα άλλο παρά να παραδεχτώ ότι έχω να κάνω με δυο διαφορετικούς Μίλμπεργκερ, απ' τους οποίους ο ένας παραπονιέται, με το δίκιο του, ότι του αποδίδω πράγματα που τα έχει δημοσιεύσει ο άλλος.

Ότι ο εργαζόμενος λαός όταν θα πάρει ουσιαστικά στα χέρια του τα εργαλεία δουλειάς δε θα ρωτήσει ούτε εμένα ούτε τον Μίλμπεργκερ αν «θα είναι θαυμαστής περισσότερο του τρόπου της βαθμιαίας εξαγοράς παρά της άμεσης απαλλοτρίωσης», αυτό είναι ασφαλώς σωστό. Κατά πάσα πιθανότητα θα προτιμήσει να μην «είναι» καθόλου «θαυμαστής». Μα εδώ δε γινόταν καθόλου λόγος για το ουσιαστικό πάρσιμο στα χέρια του εργαζόμενου λαού όλων των εργαλείων δουλειάς, αλλά μόνο για τον ισχυρισμό του Μίλμπεργκερ (σελ. 17) ότι «όλο το περιεχόμενο της λύσης του ζητήματος της κατοικίας βρίσκεται στη λέξη *βαθμιαία*

εξαγορά». Αν τώρα χαρακτηρίζει αυτήν τη βαθμιαία εξαγορά ως κάτι το εντελώς αμφίβολο, για ποιο λόγο τότε να κάνουμε και οι δυο μας και οι αναγνώστες μας όλο αυτόν τον άσκοπο κόπο;

Πρέπει εξάλλου να διαπιστώσουμε ότι «το ουσιαστικό πάρισμο» όλων των εργαλείων δουλειάς, το πέρασμα στα χέρια του εργαζόμενου λαού όλης της βιομηχανίας είναι το κατευθείαν αντίθετο της προντονικής «εξαγοράς». Μ' αυτήν γίνεται ο κάθε ξεχωριστός εργάτης ιδιοκτήτης του σπιτιού, του αγροκτήματος, του εργαλείου ενώ με την πρώτη ο «εργαζόμενος λαός» μένει ο συλλογικός ιδιοκτήτης των σπιτιών, των εργοστασίων και των εργαλείων δουλειάς και, για μια μεταβατική τουλάχιστον περίοδο, δεν πρόκειται να τα παραχωρεί σε άτομα ή σε εταιρίες χωρίς να αποζημιώνεται για τα έξοδα. Το ίδιο όπως και η κατάργηση της ιδιοκτησίας της γης δε σημαίνει την κατάργηση της γαιοπροσόδου αλλά τη μεταβίβασή της, αν και με τροποποιημένο τρόπο, στην κοινωνία. Το ουσιαστικό πέρασμα όλων των εργαλείων δουλειάς στα χέρια του εργαζόμενου λαού δεν αποκλείει επομένως καθόλου τη διατήρηση των σχέσεων εκμίσθωσης και ενοικίασης.

Γενικά δεν πρόκειται για το ζήτημα αν το προλεταριάτο όταν θα έρθει στην εξουσία θα πάρει απλούστατα στα χέρια του με τη βία τα εργαλεία παραγωγής, τις πρώτες ύλες και τα μέσα συντήρησης, αν θα πληρώσει γι' αυτό αμέσως αποζημίωση ή αν θα εξαγοράζει την ιδιοκτησία με βαθμιαίες δόσεις. Το να θέλει κανένας ν' απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα προκαταβολικά και για όλες τις περιπτώσεις θα ήταν σα να σκάρωνε ουτοπίες και αυτήν τη δουλειά την αφήνω σε άλλους.

IV

Χρειάστηκε να γραφτούν τόσα πολλά για να φτάσουμε επιτέλους, ύστερα από τόσες υπεκφυγές και περιστροφές του Μίλμπεργκερ, στην ουσία του ζητήματος που αποφεύγει με επιμέλεια να τη θίξει ο Μίλμπεργκερ στην απάντησή του.

Τι το θετικό είπε ο Μίλμπεργκερ στη μελέτη του;

Πρώτο, «η διαφορά ανάμεσα στην αρχική τιμή παραγωγής και τη σημερινή αξία ενός σπιτιού, ενός οικοπέδου κλπ.» ανήκει δικαιωματικά στην κοινωνία. Αυτή η διαφορά λέγεται στην οικονομική γλώσσα γαιοπρόσοδος. Και ο Προυντόν, όπως μπορούμε να διαβάσουμε *Στη γενική ιδέα της επανάστασης*, έκδοση 1868, σελίδα 219, θέλει επίσης να δοθεί στην κοινωνία.

Δεύτερο, η λύση του ζητήματος της κατοικίας βρίσκεται στο να γίνει ο καθένας αντί ενοικιαστής ιδιοκτήτης της κατοικίας του.

Τρίτο, η λύση αυτή πραγματοποιείται μεταβάλλοντας με ένα νόμο τις πληρωμές του ενοικίου σε δόσεις εξόφλησης της αγοραστικής τιμής της κατοικίας. Αυτά τα σημεία 2 και 3 είναι δανεισμένα και τα δυο από τον Προυντόν, όπως μπορεί να το δει ο καθένας *Στη γενική ιδέα της επανάστασης*, σελίδα 199 και συνέχεια, και όπου μάλιστα, στη σελίδα 203, βρίσκεται κιόλας διατυπωμένο το σχετικό νομοσχέδιο.

Τέταρτο, ότι με ένα μεταβατικό νόμο που θα κατεβάζει το επιτόκιο προσωρινά στο ένα τοις εκατό, με την επιφύλαξη να κατέβει ακόμα περισσότερο, πιάνεται η παραγωγικότητα του κεφαλαίου απ' τα κέρατα. Κι αυτό επίσης είναι δανεισμένο απ' τον Προυντόν, όπως μπορούμε να το διαβάσουμε λεπτομερειακά *Στη γενική ιδέα της επανάστασης*, σελίδα 182-186.

Ανέφερα για καθένα απ' αυτά τα σημεία το μέρος όπου βρίσκεται στις εργασίες του Προυντόν το πρωτότυπο του αντίγραφου του Μίλμπεργκερ και τώρα ρωτάω, αν είχα ή αν δεν είχα το δικαίωμα να ονομάσω προυντονιστή το συγγραφέα ενός άρθρου που περιέχει πέρα για πέρα προυντονικές και μόνο προυντονικές απόψεις; Και όμως ο Μίλμπεργκερ για τίποτα άλλο δεν παραπονιέται με τόση πίκρα παρά γιατί τον ονομάζω έτσι, επειδή σκόνταψα πάνω σε μερικά «*λυγίσματα του λόγου*» που είναι χαρακτηριστικά για τον Προυντόν. «*Τα λυγίσματα του λόγου*» ανήκουν όλα στον Μίλμπεργκερ, το *περιεχόμενο* ανήκει στον Προυντόν. Και όταν συμπληρώνω την προυντονική μελέτη από τον ίδιο τον Προυντόν, παραπονιέται ο Μίλμπεργκερ ότι του αποδίδω τις «*τερατώδικες αντιλήψεις*» του Προυντόν!

Τι αντέταξα τώρα σ' αυτό το προυντονικό σχέδιο;

Πρώτο, ότι η μεταβίβαση της γαιοπροσόδου στο κράτος ισοδυναμεί με κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη.

Δεύτερο, ότι η εξαγορά του μισθωτού σπιτιού και η μεταβίβαση της ιδιοκτησίας του σπιτιού στον ως τώρα ενοικιαστή δε θίγει καθόλου τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Τρίτο, ότι με τη σημερινή ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και των πόλεων η πρόταση αυτή είναι εξίσου ανόητη όσο και αντιδραστική και ότι η καθιέρωση ξανά της αρχής της ατομικής ιδιοκτησίας του καθένα χωριστά στην κατοικία του θα αποτελούσε ένα βήμα προς τα πίσω.

Τέταρτο, ότι το υποχρεωτικό κατέβασμα του τόκου του κεφαλαίου καθόλου δε θίγει τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής αντίθετα, όπως αποδεικνύουν οι νόμοι ενάντια στην τοκογλυφία, η προσπάθεια αυτή είναι τόσο παμπάλαιη όσο και μάταιη.

Πέμπτο, ότι με την κατάργηση του τόκου του κεφαλαίου καθόλου δεν καταργείται και το ενοίκιο για τα σπίτια.

Τα σημεία 2 και 4 τα έχει τώρα παραδεχτεί ο Μίλμπεργκερ. Στα άλλα σημεία δεν απαντάει ούτε λέξη. Και όμως αυτά είναι ακριβώς τα σημεία για τα οποία γίνεται η συζήτηση. Μα η απάντηση του Μίλμπεργκερ δεν είναι αντίκρουση: Αποφεύγει με επιμέλεια όλα τα οικονομικά σημεία που όμως είναι τα αποφασιστικά. Είναι ένα γραπτό με προσωπικά παραπάνω, τίποτα παραπάνω. Έτσι παραπονιέται γιατί προκειμένου για άλλα ζητήματα που προαναγγέλλει τη λύση τους, όπως, λ.χ., των κρατικών χρεών, των ιδιωτικών χρεών, της πίστωσης, τον προλαβαίνω και λέω: Η λύση θα είναι παντού η ίδια όπως και στο ζήτημα της κατοικίας: Θα καταργηθεί ο τόκος, οι πληρωμές του τόκου θα μεταβληθούν σε δόσεις για την εξόφληση του κεφαλαίου και η πίστωση θα δίνεται χάρισμα. Παρόλα αυτά θα μπορούσα να στοιχηματίσω ακόμα και σήμερα ότι αν αυτά τα άρθρα του Μίλμπεργκερ δουν το φως της ημέρας το ουσιαστικό περιεχόμενό τους θα συμφωνεί τόσο με *Τη γενική ιδέα της επανάστασης* του Προυντόν για την πίστωση στη σελίδα 182, για τα κρατικά χρέη στη σελίδα 186, για τα ιδιωτικά χρέη στη σελίδα 196, όσο και τα άρθρα για το ζήτημα της κατοικίας συμφωνούν με κείνα τα μέρη του βιβλίου του που ανέφερα παραπάνω.

Με την ευκαιρία αυτή ο Μίλμπεργκερ μου αποδεικνύει ότι αυτά τα ζητήματα, όπως οι φόροι, τα κρατικά χρέη, τα ιδιωτικά χρέη, η πίστωση και στα οποία πρέπει τώρα να προσθέσουμε και την αυτονομία της κοινότητας, έχουν την πιο μεγάλη σπουδαιότητα για τον αγρότη και για την προπαγάνδα στο χωριό. Στο μεγάλο μέρος είμαστε σύμφωνοι αλλά: 1) Για αγρότες δεν έχει γίνει λόγος ίσαμε τώρα και 2) οι προϋποθέσεις «λύσεις» όλων αυτών των ζητημάτων εί-

ναι τόσο παράλογες οικονομικά και ακόμα τόσο ουσιαστικά αστικές όσο και η λύση του ζητήματος της κατοικίας. Ενάντια στον υπαινιγμό του Μίλμπεργκερ ότι παραγνωρίζω τάχα την ανάγκη να τραβήξουμε τους αγρότες στο κίνημα δεν είναι ανάγκη να υπερασπίσω εγώ τον εαυτό μου. Πάντως όμως θεωρώ ότι θα ήταν τρέλα αν συστήναμε για το σκοπό αυτόν τον προουντονικό κομπογιαννιτισμό στους αγρότες. Στη Γερμανία υπάρχουν ακόμα πολλά μεγάλα κτήματα. Σύμφωνα με τη θεωρία του Προυντόν όλα αυτά θα έπρεπε να μοιραστούν σε μικρά αγροτικά νοικοκυριά, πράγμα που θα ήταν ολότελα αντιδραστικό, παίρνοντας υπόψη το σημερινό επίπεδο της γεωπονίας και την πείρα που αποκτήθηκε στη Γαλλία και στη Δυτική Γερμανία με τη μικρή ιδιοκτησία πάνω στη γη. Αντίθετα η μεγάλη γαιοκτησία, που υπάρχει ακόμα μας δίνει μια ευπρόσδεκτη βάση για την αγροκαλλιέργεια σε μεγάλη κλίμακα με συνεταιρισμένους εργάτες, η μόνη που μπορεί να χρησιμοποιήσει όλα τα σύγχρονα βοηθητικά μέσα, μηχανές κλπ., και που μας δίνει έτσι τη δυνατότητα να δείξουμε στους μικροχωρικούς τα προτερήματα της μεγάλης επιχείρησης που στηρίζεται στο συνεταιρισμό. Οι Δανοί σοσιαλιστές, που σ' αυτό το ζήτημα είναι πιο μπροστά απ' τους άλλους, το έχουν καταλάβει αυτό από πολύ καιρό.

Ακόμα λιγότερο χρειάζεται να υπερασπίσω τον εαυτό μου ενάντια στην κατηγορία ότι θεωρώ τάχα τις σημερινές άθλιες συνθήκες κατοικίας των εργατών ως «ασήμαντη λεπτομέρεια». Απ' όσο ξέρω είμαι ο πρώτος που περιέγραψα σε γερμανική γλώσσα αυτές τις συνθήκες στην κλασικά εξελιγμένη μορφή τους, όπως υπάρχουν στην Αγγλία: Και αυτό όχι, όπως νομίζει ο Μίλμπεργκερ, γιατί «μου χτυπούν κατάμουτρα το *αίσθημα δικαίου*» –θα είχε πολύ δουλειά να κάνει εκείνος που θα ήθελε να μετατρέψει σε βιβλία όλα τα

πράγματα που του χτυπούν κατάμουτρα το αίσθημα του δικαίου— αλλά, όπως γράφω στον πρόλογο του βιβλίου μου, γιατί ήθελα περιγράφοντας τις κοινωνικές συνθήκες, που έχουν δημιουργηθεί απ' τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, να δώσω μια πραγματική βάση στο γερμανικό σοσιαλισμό που γεννιόταν τότε και που παρέδερνε ανάμεσα σε κούφιας φράσεις. Αλλά δεν έχω βάλει στο νου μου να λύσω το λεγόμενο *ζήτημα* της κατοικίας, όπως άλλο τόσο δεν ασχολούμαι με τις λεπτομέρειες για τη λύση του ακόμα σπουδαιότερου *ζητήματος του φαγητού*. Είμαι ευχαριστημένος αν μπορώ ν' αποδείξω ότι η παραγωγή της σύγχρονης κοινωνίας φτάνει για να δώσει να φάνε αρκετά όλα τα μέλη της κοινωνίας και ότι υπάρχουν αρκετά σπίτια για να δοθεί στις εργαζόμενες μάζες προσωρινά μια ευρύχωρη και υγιεινή στέγη. Το να θέλουμε να θεωρητικολογούμε πάνω στο πώς θα ρυθμίσει μια μελλοντική κοινωνία τη διανομή του φαγητού και των κατοικιών, αυτό οδηγεί κατευθείαν στην ουτοπία. Το πολύ-πολύ μπορούμε ξεκινώντας από την κατανόηση των βασικών όρων όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής, να διαπιστώσουμε ότι με την ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα γίνει αδύνατο να σταθούν ορισμένοι τρόποι ιδιοποίησης που χαρακτηρίζουν την παλιά κοινωνία. Ακόμα και τα μεταβατικά μέτρα θα πρέπει να προσαρμοστούν παντού στις κάθε φορά υπάρχουσες συνθήκες της στιγμής. Στις χώρες με μικρή ιδιοκτησία της γης θα είναι ουσιαστικά αλλιώς από ό,τι στις χώρες με μεγάλη ιδιοκτησία της γης κοκ. Για το που καταλήγουμε όταν ζητάμε να λύσουμε ξεχωριστά αυτά τα λεγόμενα πρακτικά ζητήματα, όπως το ζήτημα της κατοικίας κλπ., κανένας άλλος δεν το δείχνει καλύτερα από τον ίδιο τον Μίλμπεργκερ, που αφού του πήρε πρώτα 28 σελίδες για να δείξει ότι «όλο το περιεχόμενο της λύσης του ζητήματος της

κατοικίας δίνεται με τη λέξη *εξαγορά*», ύστερα, μόλις τον φέρουν σε δύσκολη θέση, ψελλίζει με αμχανία ότι πραγματικά είναι πολύ αμφίβολο αν τη στιγμή που θα παίρνει ουσιαστικά στα χέρια του τα σπίτια «ο εργαζόμενος λαός θα είναι θαυμαστής περισσότερο της εξαγοράς» ή μιας οποιασδήποτε άλλης μορφής απαλλοτριώσης.

Ο Μίλμπεργκερ ζητά να γίνουμε *πρακτικοί*, να μην «αντιπαρατάσουμε μονάχα νεκρά αφηρημένα σχήματα» στις πραγματικά πρακτικές σχέσεις, «να εγκαταλείψουμε τον αφηρημένο σοσιαλισμό και να καταπιαστούμε με τις καθορισμένες συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις». Αν το είχε κάνει αυτό ο Μίλμπεργκερ τότε θα είχε ίσως προσφέρει μεγάλες υπηρεσίες στο κίνημα. Το πρώτο βήμα που έχουμε να κάνουμε όταν θέλουμε να καταπιαστούμε με τις καθορισμένες συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις είναι να τις γνωρίσουμε, να τις ερευνήσουμε στην υπάρχουσα οικονομική τους συνάρτηση. Και τι βρίσκουμε στον Μίλμπεργκερ πάνω στο ζήτημα αυτό; Όλο-όλο δυο φράσεις και μάλιστα αυτές:

1) «Ό,τι είναι ο μισθωτός εργάτης απέναντι στον κεφαλαιοκράτη το ίδιο είναι και ο *ενοικιαστής* απέναντι στον ιδιοκτήτη του σπιτιού.» Στη σελίδα 6³⁵ στο βιβλιαράκι έχω αποδείξει ότι αυτό είναι ολότελα λαθεμένο αλλά ο Μίλμπεργκερ δεν απαντάει ούτε λέξη.

2) «Ο ταύρος όμως που (με την κοινωνική μεταρρύθμιση) πρέπει να πιαστεί απ' τα κέρατα είναι η *παραγωγικότητα του κεφαλαίου*, όπως την ονομάζει η φιλελεύθερη σχολή της πολιτικής οικονομίας, που δεν *υπάρχει αληθινά* που όμως με τη *φαινομενική της ύπαρξη* χρησιμεύει ως μανδύας για να σκεπάσει όλες τις ανισότητες που βαρβαίνουν τη ση-

---

35. Βλέπε σελ. 29 αυτού του τόμου.

μερινή κοινωνία.» Ο ταύρος που πρέπει να πιαστεί απ' τα κέρατα «δεν υπάρχει λοιπόν αληθινά» επομένως δεν έχει και «κέρατα». Το κακό δεν προέρχεται απ' αυτόν τον ίδιο αλλά απ' τη φαινομενική του ύπαρξη. Παρόλα αυτά «η λεγόμενη παραγωγικότητα (του κεφαλαίου) είναι σε θέση να ξεπετάξει απ' τη γη σπίτια και πόλεις», που η ύπαρξή τους κάθε άλλο παρά «φαινομενική» είναι (σελ. 12). Κι αυτός ο άνθρωπος, που τραυλίζει με τέτοιο απελπιστικά μπερδεμένο τρόπο για τη σχέση ανάμεσα στο κεφάλαιο και στην εργασία, αν και του είναι πολύ καλά γνωστό *Το Κεφάλαιο* του Κ. Μαξ αναλαμβάνει να δείξει στους Γερμανούς εργάτες έναν καινούργιο και καλύτερο δρόμο και παρουσιάζει τον εαυτό του σαν τον «οικοδόμο που έχει ξεκάθαρη αντίληψη για τις γενικές τουλάχιστο γραμμές της αρχιτεκτονικής συγκρότησης της μελλοντικής κοινωνίας»!

Κανένας δεν «καταπιάστηκε» πιο κοντά «με τις καθορισμένες συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις» απ' ότι ο Κ. Μαξ Στο *Κεφάλαιο*. Διέθεσε 25 χρόνια για να τις ερευνήσει απ' όλες τις πλευρές και τα συμπεράσματα τις κριτικής του περιέχουν παντού και το σπέρμα των λεγόμενων λύσεων στο μέτρο που μπορούν να είναι σήμερα δυνατές. Μα αυτό δεν αρκεί στο φίλο Μίλμπεργκερ. Αυτά όλα είναι αφηρημένος σοσιαλισμός, νεκρά αφηρημένα σχήματα. Αντί να μελετήσει τις «καθορισμένες συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις» ικανοποιείται ο φίλος Μίλμπεργκερ με την ανάγνωση μερικών τόμων του Προυντόν, που ενώ δεν του προσφέρουν σχεδόν τίποτα για τις καθορισμένες συγκεκριμένες κοινωνικές σχέσεις του δίνουν όμως πολύ καθορισμένα συγκεκριμένα γιατροσόφια για όλα τα κοινωνικά κακά. Και παρουσιάζει στους Γερμανούς εργάτες αυτό το έτοιμο κοινωνικό σχέδιο σωτηρίας, αυτό το προυντονικό σύστημα με το πρόσχημα ότι ο ίδιος θέλει «να πει αντίο στα συ-

στήματα», ενώ εγώ «διαλέγω τον αντίθετο δρόμο»! Για να το καταλάβω αυτό το πράγμα, πρέπει να παραδεχτώ ότι εγώ είμαι τυφλός και ο Μίλμπεργκερ κουκφός, έτσι που κάθε συνεννόηση μεταξύ μας να είναι εντελώς αδύνατη.

Αρκετά! Αν η πολεμική αυτή δε χρησιμεύει σε τίποτε άλλο, έχει οπωσδήποτε το καλό, ότι μας έδωσε την απόδειξη για το τι είναι η πρακτική αυτών που ονομάζονται «πρακτικοί» σοσιαλιστές. Αυτές οι πρακτικές προτάσεις για την εξάλειψη όλων των κοινωνικών κακών, αυτές οι για όλο τον κόσμο κοινωνικές πανάκειες υπήρξαν παντού και πάντοτε το προϊόν ιδρυτών αιρέσεων, που φανερώθηκαν σε εποχή που το προλεταριακό κίνημα βρισκόταν ακόμα στα σπάργαλα. Και ο Προυντόν ανήκει σ' αυτούς. Η ανάπτυξη του προλεταριάτου πετάει γρήγορα στην πάντα αυτές τις φασκίες και δίνει στην ίδια την εργατική τάξη να καταλάβει ότι τίποτα δεν είναι λιγότερο πρακτικό απ' αυτές τις «πρακτικές λύσεις», που τις σοφίστηκαν προκαταβολικά και που χρησιμεύουν για όλες τις περιπτώσεις, και ότι αντίθετα ο πρακτικός σοσιαλισμός συνίσταται στη σωστή γνώση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής απ' όλες τις διάφορες πλευρές του. Μια εργατική τάξη που είναι καλά κατατοπισμένη πάνω σ' αυτά τα ζητήματα ποτέ δε θα βρεθεί στη δοσμένη στιγμή σε αμηχανία ενάντια σε ποιους κοινωνικούς θεσμούς και με ποιο τρόπο θα πρέπει να κατευθύνει τα κύρια χτυπήματά της.

Γράφτηκε απ' τον Φρ. Ένγκελς
ανάμεσα στον Ιούνιο 1872 και το Φλεβάρη 1873.

Δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1872-1873 στην εφημερίδα *Der Volksstaat*.

Η 2η έκδοση, που την είχε θεωρήσει ο ίδιος ο Φρ. Ένγκελς,
δημοσιεύτηκε το 1887.

Σύμφωνα με το κείμενο της έκδοσης του 1887.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ	7
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ. Πώς ο Προυντόν λύνει το ζήτημα της κατοικίας	25
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ. Πώς λύνει η αστική τάξη το ζήτημα της κατοικίας	59
I	59
II	80
III	105
ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις για τον Προυντόν και το ζήτημα της κατοικίας	113
I	113
II	121
III	135
IV	143

**ΦΡ. ΕΝΓΚΕΛΣ
ΓΙΑ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ**

Φωτοστοιχειοθεσία: Σύγχρονη Εποχή

Εκτύπωση: Τυποεκδοτική ΑΕ

Βιβλιοδεσία: Ι. Δελή

Ιούλης 2012

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΕΒΕ

